BİLİM ESERLERİ SERİSİ

W. RADLOFF

SİBİRYA'DAN

II

**

Çeviren:
Dr. Ahmet TEMİR

RUS BİLİM ESERLERİ SERİSİ

W. RADLOFF

SİBİRYA'DAN
II

**

(Aus Sibirien)

Çeviren :
Dr. Ahmet TEMİR

İSTANBUL 1957 — MAARİF BASIMEVİ

Bu tercümenin her türlü basım ve yayım hakları Maarif Vekâletine aittir. Vekâletin müsadesi alınmadıkça bu tercümenin metni tamamen, kısmen veya değiştirilerek alınamaz.

İçindekiler

Sayfa

IX. İli vadisi 301
1. 1862 yılında yaptığım gezlye ait hatıra defterimden özetler 301
2. İli vadisinde yerleşme 337
3. Toprak ve iklim 339
4. Nehir ve kanallar 340
5. İli vâdisinde yaşıyan halklar 344

X. Orta Zerafşan vadisi 435
1. Dağlar ve nehirler 438
2. Sunî sulama 442
3. Meskûn yerler 448
4. Zerafşan vâdisini çeviren dağlardaki meskûn yerler . 480
5. Yollar 482
6. Nüfus 486
7. İdare 498

İndeksler.
I. Coğrafya adları 509
II. Soy, boy, halk, millet, dil adları 521
III. Madde, nesne adları, terimler a) Karışık 528
b) Hayvan ve nebat 539
IV. Şahıs adları, tanrılar ve ruhlar. 543
V. Bibliyoğrafya 548

Bu eserde adı geçen eski Rus ölçülerinin metre sistemiyle karşılaştırılması 551

Doğru-yanlış cetveli 554

Resimler ve harita:
14. Çin'li, Dungen ve Tarançi tipleri 360
15. Samarkand kalesi. Samarkand'da Timur'un türbesi . 455
16. Samarkand'da Medrese-i Hanım 460
W. Radloff'un gezdiği yerleri gösterir umumî harita . .

IX.

İLİ VÂDİSİ

1862 temmuzunda Koksu'dan Kulca'ya seyahat. — Semipalatinsk - Kulca üzerinden Rusya ile Çin arasında alışveriş münasebetleri. — Kulca şehri. — 1862 yılında İli vâdisinin durumu ve ahalisi. — 1869 yılında Ruş karakolu olan Borohudzir'de kalışım ve Solon bölgesine yaptığım gezi. — 1863 ten 1866 yılına kadar süren isyanın tarihi.

1862 yılında yaptığım geziye ait hâtıra defterimden özetler.

(23 temmuz). Bugün, Kopal ile Vernoye arasındaki posta yolunun Çin sınırına en yakın noktası olan **Koksinskaya Stanitsa**'dan ayrıldık. Oldukça büyük olan Kozak köyü, Balkaş'a dökülen Karatal'ın kollarından Koksu'nun sahilinde bulunmaktadır. Doğuda, Alatau dağının güney uzantıları bulunmakta ve esas sırtlariyle Rusya ile Çin arasında sınır teşkil etmektedir. Yolumuz, doğruca doğuya uzanarak, Koksinsk'tan gözüken ve bana Üygön - Taş (yığılmış taş, bu ad hiç şüphesiz Kalmık'ların geçit üzerinde bulunan obō'suna göre verilmiştir) adiyle tanıtılan karlı dağ istikametinde gitmektedir. Yol umumiyetle otla örtülü yüksek yayladan ve birçok Kırgız aul'ları arasından geçmektedir. Takriben 10 verst gittikten sonra dağda oldukça yükseldik ve Üygön-Taş'ın bu tarafında bir Kırgız yurt'unda geceledik. Burada, bana Koksu'da tercüman olarak tavsiye edilmiş olan Tutay adında bir

Kırgız'ı angaje etmeye muvaffak oldum. O uzun müddet Kulca'da yaşamış, Kuzey ve güney Çin ağızlarını biliyor, Moğolca konuşuyor ve memleketin durumunu da çok iyi tanıyordu. Öyle zannediyorum ki, 287 Kırgızlar şimdiye kadar Çin'le olan münasebetlerini kesmemişler ve kaftanı iki omuzlarında da taşımaktadırlar, Rus'lara karşı sadık Rus tebaası şeklinde göründükleri gibi, Çin'lilere karşı da aynı şeyi yapmaktadırlar. Hattâ Tutay bana gizlice, birçok aul'ların, yılın bir kısmını Çin toprağında geçirdiklerini söyledi.

(24 temmuz). Çok erken yola çıktık. Yol gittikçe dağların üzerinden yükseliyor, fakat şimdi esas istikameti ile güney-doğuya gidiyor. Üygön-Taş'taki dağ geçidinde bir zorluk çekmedik. Rus arazisinde Kırgız'ların bulundukları saha ancak **Kuş-Murun** (Kuş-Burun) a kadar uzanıyor. Daha doğuda arazi taşlık ve ıssızdır; ot zayıf, çayların sahillerinde tek tük ağaçlar da var; dağ sırtları hep kayalık, birçok çöküntüler mevcuttur. Bu civardan geçmenin tehlikesiz olmadığı söyleniyor. Kırgız ve Kalmık haydutlar, cezalandırılmadan ıssız sınır dağlarında dolaşabildikleri için, etrafın huzurunu kaçırmaktadırlar. Fakat bizim küçük kervanımız yedi adamdan ibaret olup üçü iyice silâhlanmış olduğu için pek korkacak vaziyette değildik. Fakat tüccarlar, emin olmak için Altın-Ämäl dağı geçidinden ve İli sahili boyunca Solon'ların memleketinden geçmeyi tercih ediyorlarmış. Çok güzel Koksu vâdisinin doğusunda, manzara, Kuş-Murun'a kadar monoton bir bozkır karakteri gösteriyordu. Otla örtülü geniş düzlük ve tepeler ve bunların üzerinde de çok yerde çıplak dağ sedleri yükselmektedir. Alçakta ise her taraf çakıl ve kaya parçalariyle örtülüdür. Çıplak dağ sedleri ancak kuzeye doğru uzanıyor, arazi, yavaş yavaş güneye doğru meyleden bir düzlük haline geliyor ve Borohudzir nehrinin membaını teşkil eden çaylar, bu düzlüğü, çoğu 20-30 faden derinlikte olan vadi çukurları ile katetmektedir. Bu çukurlar, düzlükten bakıldığı zaman hiç belli ol-

maz, ancak kenarlarına varıldığı zaman içerisinde gürültü ile nehrin aktığı vâdi ve aralarında yüksek kavaklar bulunan sık fundalıklı sahiller gözükür.

Bu vâdi çukurlarının Kırgız'lar için mükemmel bir kışlak olduğu ve kışın yurt'larla dolduğu söyleniyor. 288 Borohudzir nehrinin yatağı Çin İli vâdisinin sınırı sayılmaktadır. Bunun üzerinde Borohudzir adı verilen ve balçık ve taştan yapılmış evlerden ibaret Çin sınır karakolu da bulunmaktadır. Karakola ancak 50 adım kadar yaklaşmamıza müsaade edildi ve sonra ok, yay ve ok torbası ile silâhlanmış bir Çin askeri tarafından durdurulduk. Kozak ve tercümanımla kâğıtlarımı karakola gönderdim ve ancak ondan sonra oraya bırakıldım. Fakat adamlarımın ve yük hayvanlarımın karakola yaklaşmasına müsaade edilmedi; bunun arkasında da, mâbed olduğu söylenen bir bina ile birkaç ağaç vardı. Karakol komutanı bana yer gösterdi ve bir kâse çay ikram etti. Adımı, seyahatimin sebebini, yanımdaki adamların ve yük hayvanlarımın sayısını sordu ve zor bir konuşmadan sonra bir askerin eline iki yazı parçası tutuşturdu; sonra bana nasihat ederek, askerden ayrılmamamı, her zaman yolda kalmamı ve hiçbir türlü şüpheli harekette bulunmamamı söyledi. Karakol komutanı Çince konuşuyordu, fakat bununla beraber burada hiç de tercümana muhtaç olmamış olurdum, çünkü karakolun 10 - 12 kişilik pejmürde kıyafetli ve merak ederek etrafta duran askerleri Solon'dular ve mükemmel Kırgızca konuşuyorlardı. Pirinçten yapılmış şapka düğmesinden anladığıma göre, komutan, Boşko rütbesinde bir Mançu idi. Takriben 1 saat sonra, bize himaye veya daha ziyade bekçi yerinde refakat edecek olan ok ve yayla silâhlanmış sınır askeri geldi. O, oldukça hiddetli idi ve önümüzde giderek kimse ile konuşmuyor, ancak arada sırada hepimizin onu takip edip etmediğini anlamak için arkasına dönüp bakıyordu. Oldukça süratli gittiğimiz için karanlık basarken Borohudzir'in üçüncü memba nehrine vardık ve bunun vâdi çukurunda küçük bir Kırgız yurt'unun yakınında geceledik. Muhafız asker

bizi burada bırakarak birkaç yüz adım ötede, nehir boyunda bulunan karakol evine gitti. Dumanlı yurt'ta geceyi çok rahatsız geçirdik; geceleyin, burada çok sayıda yaşadıkları söylenen yaban domuzuna karşı tertip edilen av yüzünden meydana gelen büyük bir gürültü ile uyandık. Kırgız'lar hayvanı at üzerinden sopalarla vurmuşlar fakat el sürmüyorlardı, çünkü 289 uğursuz hayvanın kendilerine dokunmasından korkuyorlardı. Karakol askerleri, hayvanı sabahleyin alıp götürdüler.

(25 temmuz). Ertesi sabah yanımıza yeni kılavuz asker geldi, o da aynı dünkü gibi silâhlanmıştı, fakat o kadar zavallı bir hali vardı ki, bu savaşçının bizi koruyacağı düşüncesi aklımıza geldikçe hepimizin güleceği tutuyordu. Bu, gayet küçük yapılı, 60 yaşını geçmiş kar gibi ak saçlı ihtiyar bir adamcağızdı, fakat o kadar kurumuş ve gevşemişti ki, ancak güçlükle yürüyebiliyordu; üç yaşında ya var ya yok benekli bir dişi taya binmiş ve hayvan da üzerindeki adam gibi zayıf görünüyordu. Eyerin üzerine de örtü olarak yepyeni ve büyük bir koyun kürkü atmıştı ve böylece atın sırtından takriben yarım fuss yüksekte oturuyordu. Yanımdaki Kozak ve Kırgız'lar alabildiğine lâtife etmeye başladılar. Fakat Solon kısaca homurdanarak hayvanları çabuk kapatıp kendisini takibetmemizi emretti, kendim de acele ettiğim için bu emir derhal yerine getirildi. Biz durmadan ve oldukça süratli bir tırısla çok geniş ve akıntılı Ösök nehri sahiline vardık. Nehir yağmurdan sonra geçilemiyecek bir hale geldiğinden, yolcular burada bazan günlerce suyun inmesini beklemek zorunda kalırlar. Ösök nehrinden atla geçmek, rasladığım nehir geçitlerinin en müşküllerinden birini teşkil etmektedir. Su, bellemenin üzerine kadar çıktığı için, ayakları katlayarak eyerin üzerinde diz çökmek veya oturmak icabetmektedir; nehrin akıntısı da o kadar şiddetlidir ki, akıntıya karşı 45° lik bir açı ile yüzüldüğü halde, su atları alıp götürecekmiş gibi oluyor. Geçiş esnasında süvariler, bir taraftan atları sürmek ve diğer cihetten kendileri-

ne cesaret vermek maksadiyle bağırıp çağırarak gürültü kopardılar. Bizim muhafız askerimiz biraz geride kalmıştı ve ancak biz nehri geçtikten sonra Ösök'ün öteki sahiline gelebildi. Biz ona, daha iyi bir at vermek niyetiyle seslendi isek de, o bunu rütbesine bir tahkir sayarak, bize aldırmadan suya atladı. İşte bu anda hepimizin de tahmin ettiği şey oldu: Cereyan atcağızı kapıp götürdü ve biraz sonra süvari ile atı ve kürkü, ayrı ayrı nehrin üç yerinde gördük. Derhal iki Kırgız'ı nehre gönderdim; fakat onlar at ve 290 kürke doğru yüzüyor, bağıran süvariye aldırmıyorlardı. Ancak benim birkaç defa bağırmamdan sonra ona doğru döndüler. Tercümanım Tutay, ihtiyarı merhametsizce saç örgüsünden yakaladı ve cereyandan çekip çıkardı, onu ancak ondan sonra atı üzerine arkasına aldı. Adamları kabalıklarından dolayı sorguya çektiğim zaman, kürkle atın heriften daha kıymetli olduğunu söylediler.

Üzerinden su damlıyarak karşımızda dururken, adamcağız bilhassa zavallı gözüküyordu. Kırgız'ların onun gömlek ve kaftanını çıkartarak burup sıktıktan sonra biraz güneşe serdiler. Pasaportlarımızın da sırsıklam olduğunu gördük. Bu yüzden onları Tutay'a verdim, o da kuruyuncaya kadar avucunda tuttu. Çizme, yay ve ok çantasındaki sular dökülüp elbiseler de biraz kuruduktan sonra tekrar atlarımıza binerek yolumuza devam ettik. Birazdan pasaportlarımız da kurumuştu, fakat o kadar yapışmışlardı ki, bunları tekrar nasıl açacaklar, diye düşünüyordum.

Ösök'ün öteki sahilinde birkaç verst gittikten sonra arazi daha da mümbit bir şekil aldı, darı veya buğday ekilmiş tarlalara da rasladık. Artık ekinin büyük bir kısmı biçilmiş ve yüksek yığın halinde toplanmıştı. Kılavuz askerimiz birdenbire bizi yoldan ayırarak 1 verst kadar güneye götürdü. Burasının komutanı olan Fundu-Boşko'nun oturduğu bir yurt'un önünde durduk. Yurt'a girmem için emir verilince, içerde işçi elbisesiyle oturan bir adam-

la karşılaştım; adam, pasaportlardan birini açıp okudu ve bizi gururlu gözleriyle süzmeye başladı. Sonra birdenbire Kırgızca küfretmeye ve: burada ne istiyorsunuz, siz elbette büyük imparatorun memleketinde casusluk yapmaya gelmişsinizdir, diye söylenmeye başladı. Böyle bir edepsiz hareket karşısında hiddetlenerek ben de, birkaç verst önümüzde güneyde bulunan ikinci noktaya gidip oradaki makamda hakkında şikâyette bulunacağımı, böyle bir muameleye dayanamadığımı ve konsolostan hakkımı istiyeceğimi bildirdim. Bunun üzerine yurt'tan çıkarak atıma bindim. Şimdi Boşko başka telden çalmaya başladı ve ancak lâtife ettiğini söyliyerek bir kâse çay içmeye çağırdı. Fakat artık ona aldırmayarak atıma bindim ve adamlarıma da aynı şeyi yapmalarını emrederek sükûnetle yola koyuldum. Küçük kılavuz 291 askerimiz de biraz sonra arkamızdan yetişti ve Boşko'yu affetmemi rica ederek onun, benim bir subay olduğumu bilmediğini v. b. söylemiye başladı. (Solon'larda ekincilik üzerine görebildiğim şeyleri burada atladım ve aşağıda onlardan bahsederken toplu olarak zikredeceğim).

Ösök'ün ötesinde yol daha fazla güneye döner. İli vadisi düzlüğü önümüzde açılarak uzanmaktadır. Tarlalar sıklaşıyor, yollarda, tırmık ve oraklar taşıyan erkek ve kadın birçok işçilere raslıyoruz, hepsi de büyük ve yassı saman şapka ve Kalmık veya Çin tarzında elbiseler giymişler: Erkekler kısa yelekli veya uzun kaftanlı, kadınlar adi uzun gömlekli. Tutay'ın anlattığına göre bunların hepsi de, tarlaları yukarıda bulunan Soyon'lardır. Güneyde çok uzakta koyu sis bulutları gibi gözüken lekeler Soyon'ların şehirleri, düzlüğün her tarafında belli olan daha küçük siyah yerler de münferit avlu ve çiftlikler olup, meyve bahçeleri ve sunî olarak dikilen ağaçlarla çevrilmişlerdir. Güney batıya doğru ilerledikçe tarlalar sıklaşıyor, ottan kulübeler, ekin demeti kümeleri ve tarla işçileri çoğalıyor.

Akşamleyin oldukça geç vakit, Korgos nehri vadisinin yakınlarında bulunan ikinci karakola vardık. Burası, iki küçük balçık kulübeden ibaret olup, bunlardan biri yarı yarıya haraptı, ne kapısı ve ne de penceresi vardı. Bu evlerin tam yanında balçık bir duvarla çevrilmiş küçük bir bahçe vardır, bunun içerisinde de küçük bir mabedin bulunduğunu söylediler. Karakolda hiçbir adama raslamadık. Muhafız askerimiz, içerisi boş evde yatağımı kurmamı tavsîye etti. Adamlarım da tam evin yanında yerleşerek kazanları kurdular. Atların yükleri indirildi ve civarda hırsızlık çok olduğu için, bütün gece başında nöbetçi bulundurmak icabetti. Yemeye oturduğumuz zaman, nihayet bir Çin'li asker geldi. Adamlarının tarlada çalıştığını, şimdi karakolda yalnız olduğunu söyliyerek bizden af diledi ve ikinci karakola kadar bize refakat etmek istediğini bildirdi. Korgos şehrine uğramazsak daha iyi olacağını da bildirdi. Tutay ise ona karşı gelerek 292 Korgos şehrinden geçmemiz hususunda ısrar etti. O bana, sonradan bu ısrarının sebebini anlatırken bilhassa Korgos gibi bir şehir civarında büyük yoldan ayrılmanın her zaman tehlikeli olduğunu ve bundan başka yolun da fazla dolambaçlı olduğunu söyledi. Bu karakoldaki Solon, bundan önceki muhafız askerlere nazaran çok daha samimî idi. Tutay'dan bu hususta sorduğum zaman, Boşko'yu haşladıktan sonra bana karşı saygının arttığını söyledi. Buradaki asker de ondan, benim bir Amban (general) olup olmadığımı sormuş ve o da tasdik etmiştir. Eski kılavuz askerimiz de samimîyet gösterdiği için, onu adamlarımla yemeğe çağırdım ve kedisine küçük bir hediye verdim; adam birkaç defalar eğilerek teşekkür etti.

(26 temmuz). Takriben sabah saat 6 da karakoldan ayrılarak, bozkır seviyesinden ançak birkaç faden aşağıda bulunan Korgos vâdisinden ilerledik; nehir çok geniştir, on kadar kola ayrılmışsa da hepsi de çok sığdır. Bütün nehir yatağı büyük ve küçük taşlarla doludur.

İlkbaharda bütün vâdi su ile dolar ve o zaman geçmek zor olurmuş. Takriben 5 verst gittikten sonra Korgos şehrine vardık; yolcu, şehir sahasına girdiğinin farkında bile olamıyor. Önce sık tarlalar ve bunların arasında balçık duvarla çevrilmiş münferit avlular, küçük orman, bahçe ve meyva ağaçları gözüküyor; sonra yolda işçiler ve yayan giden kimselerle karşılaşılarak oldukça yüksek balçık duvarla çevrilmiş bir sokağa giriliyor, burada da giden gelenin henüz çok az olduğu görünüyor. Bu sokak birdenbire bir kıvrım yapar ve yüksek ağaçlar peyda olur; dar bir caddeden takriben daha 50 adım gittikten sonra, bütün sahnenin büyülenmiş gibi birdenbire değiştiğini görüyoruz. Şimdi birdenbire, sık bir insan kalabalığının kaynaştığı oldukça geniş bir çarşıda bulunuyoruz; her iki tarafta sık sıralar halinde açık dükkân ve iş evleri vardır. Kunduracı, terzi, demirci ve marangoz, hemen hemen hepsi de caddede çalışıyor, bunların arasında yiyecek, fıçı ve eşya satan türlü türlü dükkânlar var. Her tarafta büyük çin yazılariyle reklâmlar gözüküyor. Bunların arasında, muazzam balık reklâmlariyle ta uzaktan belli olan lokantalar. **293** Ortada bulunan biraz yüksekçe araba yolunda büyük iki tekerlekli arabalar (arba), küçük el arabaları, atlılar ve yük hayvanları hareket etmektedir. Caddede, mallarını tahtalar üzerine sermiş ve yüksek sesle bağırarak alıcıların dikkatini çeken her nevi satıcılar dolaşıyor; pejmürde ve perişan dilenciler, saçları güzel tuvaletli ve başlarında çiçekler bulunan kadınlar, iyi giyinerek büyük gözlükle ve güneş şemsiyesiyle gezmiye çıkanlar; Kalmık'lar, birçok Tatar ve Kırgız'lar dalga halinde önümüzden geçiyorlar; kısaca, ıssız bozkıra alışmış olan gözlerin bakıp da doyamıyacağı karmakarışık renkte ender bir kalabalık vardı. Manzaranın yabancılığına rağmen itiraf etmeliyim ki, burada kendimi tam manasiyle evde hissettim. Burada, rengi başka ise de, bir Avrupa şehrinde olduğu gibi, insan hiç olmazsa hayat ve işle çevrilmiş bulunuyordu. Issız ve monoton bozkırdan tekrar kültür hayatına ka-

vuşmuş gibi bir his altında idim, medeniyetin kıymetini, bilhassa ondan mahrum olmak mecburiyetinde kaldığımız zaman hakkiyle anlarız. Küçük kervanımız birçok meraklıları celbettiği için, kısa zaman içerisinde büyük bir kalabalıkla çevrilmiştik, bu yüzden ne ileri ve ne de geri gidebiliyorduk. Muhafız askerimizi etrafımızda boşuna aradım, o artık çoktan kaybolmuştu; Tutay da kenara çekilmiş bir Kırgız'la konuşuyordu. Fakat bizim müşkül durumda olduğumuzu görür görmez yardımımıza koştu ve fazla düşünmeden kamçısını etrafta duranların üzerine sallayarak: "Orus Amban!"[1] diye bağırdı. Böyle bir enerjik hareket nefes almamıza imkân verdi, kalabalık parçalandı, kuvvetli bağrışma ve küfürle olsa bile bize yol verdiler, bu esnada Çince bozması tam bir Rus küfürünü dahi duymak mümkündü. Daha önce Tutay bize, Çin şehirlerinde hırsızlığa karşı son derece dikkatli bulunmamızı tavsiye etmişti, bu yüzden ben de adamlarıma hep beraber bulunmalarını emretmiştim. Bu ihtiyatın çok lüzumlu olduğu meydana çıktı, sema devletinin hırsız bir vatandaşı, eyerimin üzerinden az kalsın paltomu uçuracaktı. İşin farkına vardığım zaman iki kayış çözülmüş bulunuyordu, bu yüzden ben de Tutay'dan örnek alarak, hiçbir söz söylemeden kamçımı herifin sırtına yapıştırdım. O, korkmuş bir halde kenara sıçradı ve arkamdan bağırarak paltoyu bağlamak istediğini söyledi; bununla beraber 294 kalabalık arasına karıştı ve başka bir itirazda da bulunmadı. Kulca'ya kadar başka yerde durmak istemediğimiz için, Korgos'ta kahvaltı yapmaya karar verdim ve Tutay'a, bizi iyi bir lokantaya götürmesini emrettim. Onun seslenmesi üzerine oldukça gösterişli bir lokantanın yanındaki kapı açıldı ve atlarımız orada birkaç hizmetçi tarafından karşılandı. Bir çin'li beni lokanta odasına götürdü ve burada bana çay, mayasız beyaz ekmek, tatlı hamur işi, sonra bir ibrikle bira ve tatlı bir rakı sunuldu; bunun üzerine

[1] Mânası: Rus generali! (Çeviren).

kızartılmış tavuk ve bir nevi salçalı et geldi, hepsi de ince kesilmiş ve çok temiz ikram edilmişti. Sıcak ve çok kuvvetli olan rakı küçük kâselerde geliyordu. Fildişi çubuklariyle yemek benim için pek kolay değildi. Atlara yem verildi ve adamlarım da yediler. Bütün yemek için 2 ruble 45 kopek ödedim; lokantacı Rus parasını aldı. Tutay ise kandırıldığını iddia ediyordu. Şimdi o, acele yola çıkmamız için ısrar etmiye başladı, yolun çok uzak olduğunu ve bir defa da kılavuz değiştireceğimizden kısa bir müddet durmak icabedeceğini söylüyordu. Böylece tekrar avluya çıktık ve lokanta hizmetçileri birçok defalar eğilirken atlarımıza binerek caddedeki insan kalabalığına karıştık. Düz çarşı yolundan gitmektense dolambaçlı yolu seçmek daha iyi olduğundan, yan bir caddeye saptık. Umumî olarak edindiğim kanaata göre, insanlar yabancıya karşı iyi nazarla bakmıyordu. Çingenelik ve hattâ düşmanlık veya aşağı görme izleri taşımıyan çok az çehre ile karşılaştım. Fakat lokantacılar hakkında bunu söyliyemem, onlarda kazanç mefaati üstün geliyordu. Fikrimce kitlenin bu nefreti, onları prensip olarak bütün yabancılardan uzak tutan hükümet tarafından sunî olarak yaratılmaktadır, çünkü seyrek vukubulan her şey onlara yabancı ve acayip gelmektedir.

Şehirden ayrılır ayrılmaz kılavuz askerimiz tekrar yanımıza geldi. Bizden, ancak Korgos'taki alacaklılarından korktuğu için ayrıldığını, aksi halde kendisini vazifeli olduğu halde merhametsizce alıkoymuş olacaklarını söylüyor, sonra 295 âmirlerime ne cevap veririm? diyordu. Bu vakıayı, ancak Çin tüccarlarının askerlerden ne kadar az korktuklarını ispat ettiği için zikrediyorum, duyduğuma göre onlar aşağı dereceden olan memurlara da pek az itibar edermiş.

Korgos'tan itbaren yolumuz, hemen hemen arkası kesilmeyen sıralar halinde uzanan bahçe, tarla çiftlik ve küçük köyler arasından geçti. Cadde her tarafta fena, fakat oldukça kalabalıktı. Yayan gidenler, yük taşıyanlar,

üzerlerine eşya yüklenmiş eşekler, arba (iki tekerlekli araba) ve develer her tarafta karşımıza çıkıyordu. Her tarafta sunî orman vardır. Sık sık, içerisi insan dolu lokantaların önünden geçiyoruz. Atlılar, memur ve askerler, bize azıcık bile dikkat etmeden yanımızdan geçip gidiyorlardı. Çocuklar ya bağırarak kaçıyor, veya yolun kenarında durarak hiç de dostluk ifade etmiyen sözlerle sesleniyorlardı. Her tarafta neşeli ve canlı faaliyet var. Bütün tarlaların mükemmel bir durumda olduğu görülüyor; bahçeler, üzerlerinden meyvalar sarkan ağaçlarla dolu, bunların çoğu elma, kayısı ve şeftalidir. Çiftlikler muhtelif büyüklüktedir, bazılarının genişliği oldukça önemli olup, bundan sahibinin zenginliğini kolayca anlamak mümkündür. Bazı yerlerde çırıl çıplak işçilere de rasladık; Tutay bunların Çämpän olduğunu söyledi. Şimdiden elbiselere de alışmaya başladım, artık Çin tüccarlarını Solon askerlerinden ayırabiliyorum. Çin kadınlarının çoğu, hattâ orta hallilerle köylülerinde bile, küçük ayaklıdır. Elbiseleri pejmürde olduğu zaman dahi, hepsinin de saçları dikkatle tuvalet yapılmış ve başlarına çiçek takılmıştır.

Öğleden sonra büyükçe bir yerden geçtik, burası, Çin'lilerin Talki dedikleri Tarci şehridir. Tam Tarci'nin önünde, içerisinde Mançu askerlerinin bulunduğu son karakola geldik. Burada çok bekletmeyip, aynen Solon askerleri gibi giyinmiş olan bir muhafız asker verdiler.

Kulca'ya birkaç verst kala çiftliklerle çevrilmiş olan yolu bırakarak İli vadisine yaklaştık; burası umumiyetle kumluk ve ancak uzun bozkır otları bitmiş olan bir sahradır. Daha karanlık basmışken Kulca'ya vardık ve şehrin önünde bulunan Rus acenteliğine indik.

296 (27. temmuz — 3 ağustos). Ticaret evine indim ve oldukça iyi bir oda buldum. Ticaret evi, gelen tüccarlar için birçok odaları ve mallar için depoları ihtiva eden iki binadan ibarettir. Ancak Tatar'lardan ibaret olan buradaki tüccarlar tarafından oldukça samimî bir

şekilde karşılandım. Bunların bir kısmı Rus şirketlerinin mümessilliğini yapıyor, bir kısmı da kendi hesaplarına alışveriş ediyorlardı. Tatar'lar, Rus bölgesinde hıristiyan ahaliden kesin bir şekilde ayrıldıkları halde, burada yabancı yerde tamamiyle bir vatandaş gibi hareket ediyorlardı. Buradaki durum hakkında etraflı bilgi edinmeye ve memleketle halkını tanımaya muvaffak olmuşsam, bunu, buradaki tüccarların lûtufkâr tavassutlarına ve konsolos sekreterinin yardımına borçluyum.

Acentelik Kuytun (veya Uklık) nehrinin sol sahilinde oldukça büyük bir saha işgal etmekte ve Kulca şehrinden takriben 1 1/2 verst mesafede bulunmaktadır; burası oldukça yüksek bir duvarla çevrilmiştir. Acenteliğin bütün binaları tuğladan yapılmıştır; bunun iç sahası üç kısma bölünmüş olup: biri ticaret avlusu, ikincisi kilise yeri ve diğeri de daire evi, baş konsolosun ikametgâhı ve bahçesinden ibarettir. Acente memurları esasında ancak başkonsolos ve onun sekreterinden ibarettir, fakat onların muhafızları için, bir subay veya iki assubayın (uryadnik) komutasında 10 - 12 kozaklı bir birlik bulundurulmaktadır. Ticaret evi gündüz Kulca ahalisi için açıktır, bunun gibi acentelikte bulunanlar da gündüzün Kulca'da kalabilirler; fakat geceleyin ev kapanır ve Rus tüccarlarının şehirde gecelemesi yasaktır. Acentelikte perakende alışveriş çok az yapılır, bütün gün alıcı ve satıcılar dolaştığı halde perakende mal sürümü çok cüzîdir. Esas iş, buradaki tüccarlarla Çin tüccarları arasında yapılan büyük çaptaki ticarettir.

Konsolos sekreterinin lûtfu ile, buradaki konsolosluğun ticaret raporlarına ve Semipalatinsk gümrük dairesinin raporlarına bir göz atabildim.

297 Dzungar bozkırındaki Kırgız'lar Rus hâkimiyeti altına alınmadıkça, Rusya ile Çin arasında İli vâdisi üzerinden yapılacak muntazam bir alışveriş bahis konusu olamazdı. Evet, İli vadisine çok eskiden de Rus malları gidiyordu, fakat bunlar, bilhassa Kokand, Orenburg ve

Buhara yolu ile olmak üzere Orta Asya halkları üzerinden yollanıyordu. Fakat Rus hâkimiyeti İrtiş'in güneyinde genişledikçe, Semipalatinsk ile İli vâdisi arasında doğrudan doğruya yapılan alışveriş münasebetleri de gittikçe arttı. Ticaretin artması karşısında Rusya, Kulca ve Çuguçak'ta olmak üzere iki acentelik kurmak ihtiyacını hissetmiş ve bununla ticarete sağlam bir temel vermek istemiştir.

İli vâdisi vasıtasiyle Çin'den ithal edilen ticaret malının temelini çay teşkil etmektedir, buna göre Çuguçak üzerinden yapılan ticaretin Kulca'yı çok geride bırakması icabederdi, çünkü Çin'in çay bölgesinden gelen yolun Kulca kısmı, Çuguçak'a nazaran daha büyük zorluk göstermektedir. Bundan başka, İli vadisindeki ticaretin daha dar sınırlar içinde kaldığını da göz önünde bulundurmak gerekir, çünkü, esas Çin'den çok uzakta bulunduğundan, bu ticaret ancak mevzii olabilirdi ve bu ticaretin hacmi de, İli vadisindeki Rus mallarının sarfına göre tanzim edilmiş ve ihraç edilen çayın büyük bir kısmı da ancak ithal malları mukabilinde bir değişme vasıtası olarak kullanılmıştır. Şimdi 1850-1861 yıllarına ait ticaret bilânçosuna bir bakalım:

1850.

8 Rus tüccarı, 23 Taşkend'li 1 Buharalı ve 1 Kozak, Semipalatinsk üzerinden Kulca'ya mal ihraç ediyorlar, değeri	45,691 ruble.
Buna karşılık Semipalatinsk vasıtasiyle Kulca'dan ithal edilen malın değeri	44,348 ruble.

1851.

6 Rus tüccarı ve 17 Taşkend'li, Semipalatinsk üzerinden Kulca'ya mal ihraç ediyorlar, değeri	39,037 ruble.
Kulca'dan Semipalatinsk'a ithal edilen mallar	48,444 ruble.

298 1850 yılında Kulca'ya şu mallar ihraç edilmiştir: nanking, pölüş, yarım pamuk, astar pamuğu, çuha, tül, kutu, ayna, deri, Tatar çizmesi, bakırdan, demirden ve dökme demirden yapılmış mallar, su samuru derisi, turiak, çay makineleri, şeker, yarım ipek ve yünlü.

1850 yılında Kulca'dan şu mallar ithal edilmiştir: daba bäs, yelpaze, gümüş (29 pfund), kuru üzüm, elma, pirinç, Baichu çayı (647 pud), yeşil çay (6 pud), tahta çay (1333 pud), ipekli kumaşlar.

1851 yılında Kulca'ya şunlar ihraç edilmiştir: pamuklu kumaşlar, kadife, baharat, çalar kutular, armonika, Tatar kitapları[1], koyun derisi, mercan, cilâlı tahta çay, bakır vitriol, altın (24 pfund), renkli camlar, cam ve âdi kumaş.

1851 yılında Kulca'dan şunlar ithal edilmiştir: gümüş (3 pud 91 1/2 pfund), Baichu çayı (655 pud), tahta çay (1146 pud).

1852.

Konsolosluk haziranda açılmış ve hazirandan 31 aralığa kadar Semipalatinsk üzerinden Kulca'ya şu değerde mal ihraç edilmiştir:	50,938 ruble.
Kazak bozkırından Kulca'ya olan ihraç	12,228 ruble.
İhracat tutarı	63,166 ruble.

Rusya'ya giren mallar:

Baichu çayı (1332 pud 19 pfund) . .	32,938 ruble.
Tahta çay (1442 pud)	12,293 ruble.
Başka mallar	34,345 ruble.
İthalât tutarı	79,576 ruble.

Bundan, Semipalatinsk üzerinden Sibirya'ya giden	63,871 ruble.
Kazak bozkırına	15,605 ruble.

[1] Bundan maksat, Kazan lehçesinde Kazan Türk'leri tarafından bastırılan Türkçe, Kur'an gibi Arapça veya diğer dinî eserlerdir. (Çeviren).

1853.

Rusya'dan çıkan	100,587 ruble.
Bozkırdan çıkan	5,526 ruble.
İhracat tutarı	106,113 ruble.

299 Rusya'ya giren malların miktarı:

Baichu çayı (1805 pud)	47,657 ruble.
Tahta çay (1220 1/2 pud)	11,182 ruble.
Diğer mallar	16,207 ruble.
İthalât tutarı	75,046 ruble.

Tahta çay ithalâtının azalmasına fiyatının yükselmesi sebep olmuştur. Geçen yıla nazaran pud'unun fiyatı 2 ruble fazla idi. Diğer mallardan, bilhassa 7447 rublelik daba ithal edilmiştir.

1854.

Rusya'dan çıkan	229,600 ruble.
Bozkırdan çıkan	11,424 ruble.
İhracat tutarı	241,024 ruble.

Rusya'ya giren malların miktarı:

Baichu çayı (1196 pud)	31,200 ruble.
Tahta çay	14,741 ruble.
Daba	21,296 ruble.
Bozkıra giren mallar	12,946 ruble.
İthalât tutarı	80,183 ruble.

Acentelikte 2000 gümüş rublelik ve Çin'lilerin elinde de 16000 gümüş rublelik mal kalmıştır.

Bu seferki ihracat, esas kısmı canlı hayvan olmak üzere çok artmış, meselâ bunlardan 36000 koyun Kaşkar'a satılmıştır. Kulca'ya 12000 ruble değerinde su samuru derisi götürülmüştür.

1855.

Bu yıl çay fiyatında büyük değişiklik görülüyordu:

Baichu çayının sandığı	1854: 26 r.,	1855: 28,½ r.
Fu çayının sandığı	1854: 15 r.,	1855: 12,75 r.
Tsaulau çayının sandığı	1854: 12,45 r.,	1855: 10,20 r.
Büyük tahta çayın sandığ	1854: — r.,	1855: 6,40 r.
Küçük tahta çayın sandığı	1854: 10 r.,	1855: 10,70 r.

Rusya'dan çıkan malların tutarı . . . 60,388 ruble.

300 Rusya'ya giren malların miktarı:

Baichu çayı (576 pud)	16,397 ruble.
Küçük tahta çay (541 pud)	5,803 ruble.
Fu çayı (151 pud)	1,928 ruble.
Tsaulau (341 pud)	3,476 ruble.
Büyük tahta çay (100 pud)	0,640 ruble.
Tutarı	28,244 ruble.
Daba	42,190 ruble.
Diğer mallar	30,661 ruble.
Bütün ithalât tutarı	101,095 ruble.

Bozkır, bu ithal mallarından geçen yıla nazaran 2000 rublelik fazla sarfiyat yapmıştır. Buna göre Rus tüccarlarının elinde gelecek yıl için 13,470 rublelik mal kalmıştır. Bu yıl çay, ekseriyetle ancak gümüş karşılığında satın alınmıştır.

1856.

Kulca'ya yeni yapılan ihracat . . . . 87,225 ruble.

Bu ihraç mallarının arasında 2700 rublelik nanking, 1300 rublelik koyun ve kaşık şeklinde birçok gümüş külçe de vardı.

Bu yıl giren malların miktarı:

Baichu çayı (1361 pud)	40,825 ruble.
Küçük tahta çay (148 pud)	1,598 ruble.
Büyük tahta çay (185 pud)	1,180 ruble.
Fu çayı (188 ½ pud)	3,093 ruble.
Tsaulau (156 pud)	2,032 ruble.
Çay yekûnu	48,728 ruble.
Daba	17,811 ruble.
Başka mallar	13,778 ruble.
Rusya'ya giren malların tutarı	80,317 ruble.

Bu malların 69,620 ruble'lik kısmı Semipalatinsk'a, 10,697 ruble'lik miktarı da Kazak bozkırına ithal edilmiştir.

1857.

301 Çuguçak'taki kargaşalıklar ticarete sekte verdiği için, bu yıl Kulca'ya yapılan ihracat geçen yıllara nazaran çok daha az olmuştur. Umum miktarı 51,743 ruble olup, bunun içerisinde 15,200 rublelik nanking ve 7500 rublelik pamuk vardı. çin'deki yolların kesilmesi yüzünden Rusya'ya yapılan ithalât da azalmıştı. Miktarı:

Baichu çayı (1380 pud)	35,887 ruble.
Küçük tahta çay (120 pud)	1,893 ruble.
Fu çayı (58 pud)	0,920 ruble.
Tsaulau (91 pud)	1,149 ruble.
Tutarı	39,849 ruble.
417 baş sığır	2,786 ruble.
Diğer mallar	6,125 ruble.
Bütün ithalât	48,760 ruble.

1858.

Kulca'ya ihraç edilen malın tutarı 54,925 ruble olup, bunun içerisinde, 6,732 ruble değerinde 7 pud ve yarım pfund gümüş kaşık da vardı.

Çıkan mal böyle az olmakla beraber, giren malların miktarı daha da azdı:

Baichu çayı	23,170 ruble.
Yeşil çay	1,022 ruble.
Tsaulau	5,550 ruble.
Fu çayı	2,517 ruble.
Tahta çay	9,607 ruble.
Tutarı	41,866 ruble.
İpek kumaş	543 ruble.
Daba	1,972 ruble.
Başka mallar	1,415 ruble.
Tutarı	45,796 ruble.

1859.

Kulca'ya yapılan ihracat:

Rusya'dan	30,959 ruble.
Kazak bozkırından	5,109 ruble.
İhracat tutarı	36,068 ruble.

302 Giren malların miktarı:

	Rusya'ya	Kazak bozkırına
Baichu çayı . . .	11,018 ruble.	625 ruble.
Yeşil çay	27 ruble.	141 ruble.
Fu çayı	0,366 ruble.	570 ruble.
Tsaulau	2,075 ruble.	—
Tahta çay	0,735 ruble.	14 ruble.
	14,221 ruble.	1,350 ruble.
Tutarı	15,571 ruble.	
Daba	2,653 ruble.	1,332 ruble.
İpekli kumaş . . .	0.211 ruble.	—
Sığır	1,158 ruble.	1,020 ruble.
At	0,174 ruble.	40 ruble.
	18,417 ruble.	3,742 ruble.
İthalât yekûnu	22,159 ruble.	

Burada açık olarak görüyoruz ki, ihracat miktarı İli vadisinin sarfiyatına bağlı bulunmaktadır; 1859 yılında çayın fiyatı yükseldiği için, karşılığı ithal edilen canlı hayvanla ödenmiştir.

1860.

Bu yıl Kulca'ya ihraç edilen malların değeri 35,784 rubleyi bulmuş, bunun 25,718 ruble tutanı Rusya'dan, 10,066 rublesi de Kazak bozkırından ihraç edilmiştir. Bunların içerisinde 3103 ruble değerinde 2 pud 27 pfund gümüş ve 588 ruble değerinde 12 deve vardı. İhracatın böyle az oluşuna ve umumiyetle son yıllarda alışveriş miktarının gerilemesine, Rus tebaasının Çin'e gümüş sikke çıkarmalarının yasak edilmesi sebep olmuştur. Gümüş, Çin'de çok aranan bir ticaret maddesi olduğundan ve sikke ihracı yasağı Kokand'a teşmil edilmediğinden, gümüş külçelerden daha kolay temin edilebilen gümüş para, Kokand üzerinden Çin'e akmaya başlamıştır. Gümüşle serbest ticaret yapmak istiyen birçok Kazak ve Tatar tüccarları, Rus ticarethanesine gitmeyip, şehrin doğusunda küçük bir ticaret kolonisi kurmuş olan Taşkend'lilere giderler.

303 Gümüş noksanlığı yüzünden Rus mallarının sürümü de çok fena idi, çünkü bu yılın ithalât yekûnu ihracattan daha azdı. Bu durum, gümrük tahditlerinin ticarete ne kadar zarar verebileceğini ispat etmektedir.

Giren malların miktarı:

	Semipalatinsk'a	Kazak bozkırına
Baichu çayı	9,352 ruble.	410 ruble.
Yeşil çay	2,660 ruble.	—
Fu çayı	453 ruble.	67 ruble.
Tahta çay	545 ruble	215 ruble.
	13,010 ruble.	692 ruble.
Tutarı	13,702 ruble.	

Sığır . .	(368 adet)	3,312 r.	(394 adet)	3,197 r.
At . . .	(156 adet)	1,560 r.	(145 adet)	1,271 r.
Deve . .	(7 adet)	294 r.	(3 adet)	150 r.
Koyun . .	—	—	(2 adet)	10 r.
		5,166 r.		4,628 r.
		22,636 r.		7,800 r.
	Bütün ithalât yekûnu		30,436 r.	

1861.

1861 yılında ihracat tekrar artmaya başladı, bunun gibi Rusya'ya giren mallar da çoğaldı. Rusya'dan çıkan malların yekûnu 56,649 ruble, Kazak bozkırından 25,456 ruble olup, hepsi 82,105 ruble'yi bulmuştur.

Çıkan mallardan şunlar zikredilebilir:

	Semipalatinsk'tan	Kazak bozkırından
Nanking	8,057 ruble.	2,179 ruble.
Altın sikke	360 ruble.	—
Gümüş sikke . . .	7,890 ruble.	1,150 ruble.
Gümüş külçe . . .	3,779 ruble.	—
Deve	—	80 ruble.

Konsolosun teklifi üzerinde, Çin'e altın ve gümüş ihracı yasağı kaldırılmış bulunmaktadır. Buradaki ticaret için son derece faydalı olan bu maden ihracı müsaadesi, yakında semeresini verecektir, çünkü, 304 buranın pazarlarında daha ilk senede 12,719 ruble gümüşle 360 ruble altının sürüme çıktığını görüyoruz.

Rusya'ya yapılan ithalât da eski yıllara nazaran fazlalaşmış olup, 1860 yılının bütün ticaret yekûnunu buluyordu.

Kulca'dan ithal edilen mallar:

	Semipalatinsk'a	Kazak bozkırına
Baichu çayı	11,562 ruble.	1,125 ruble.
Yeşil çay	3,811 ruble.	24 ruble.
Sobet	—	868 ruble.
Fu çayı	243 ruble.	492 ruble.
Tahta çay	2,367 ruble.	228 ruble.
Ak-baş	140 ruble.	134 ruble,
Tutarı	18,123 ruble.	2,871 ruble.

İpekli kumaş . . .		383 ruble.	963 ruble.	
Daba		21 ruble.	1,195 ruble.	
At . . .	(163 adet)	1,266 r.	(433 adet)	3,891 r.
Sığır . . .	(1004 adet)	7,551 r.	(1358 adet)	10,675 r.
Deve		—	(4 adet)	174 r.
		27,344 r.		19,769 r.
Bütün ithalât yekûnu			47,113 ruble	

Tüccarlardan duyduğuma göre, son senede ticaret daha da artmıştır, fakat bana verilen malûmata nazaran zamanla başka bir karakter alacağa benzemektedir. Çayın fiyatı yıldan yıla arttığı için,eğer tüccar zarar etmek istemiyorsa şimdilik ansak gümüş mukabilinde almak mümkün olmaktadır. Çay ticareti geriledikçe, buna mukabil canlı hayvan alışverişi yıldan yıla artıyor. 1861 yılında bile, ithal edilen hayvan miktarı çaydan 2561 ruble fazla olmuştur; buradaki tüccarlar, bu yıl hayvan ticaretinin iki misli arttığını söylüyorlar.

Fakat, Çin hükümeti sanki her nevi ticarete engel çıkarmak ister gibi bir tavır takınmaktadır, meselâ birkaç hafta önce, bir harb halinde hayvana ihtiyaç olacağı iddiası ile Rus'lara hayvan satımını yasak etmiştir. 305 Konsolos, bu tedbire karşı Dzan-dzün'e protestosunu bildirmiş olup, şimdi bu tedbirin geri alınacağından bahsediliyor.

Tarançi Tatar'ları tarafından, Tatar Kulca'sından farkedilmek üzere **Çong Kulca** (Büyük Kulca) tesmiye edilen ve Solon'larca **Kürä** adı verilen Kulca şehri, İli nehrinin tam sağ sahilinde, Uklık nehri mansabının yakınlarında bulunmaktadır. Şehir şu kısımlardan ibarettir: 1) Kale; burada tabiîdir ki ancak Mançu'lar ve memurlar oturur, dişli ve mazgallı balçık bir duvarla çevrilmiştir; 2) Kalenin kuzeyinde bulunan Çin şehri; 3) Şehir civarı veya çiftlikler; bunlar, ziraat ve bahçıvanlıkla meşgul olan ahaliye ait olup, şehrin iç kısmını ormandan bir çelenk gibi çevirmektedir.

Burada resmî bir vazife ile bulunmadığım için, kaleye girmeme müsaade edilmedi. Rus konsolosu burada bulunmuş olsa, belki takdim edilebilmiş olurdum; bu esnada konsolosa vekâlet eden sekreter ise ancak aşağı rütbeden memurlarla görüşebiliyordu, çünkü Mançu'lar makam sırasına son derece dikkat ederler. Her mukavelede, ancak aynı rütbeden olan memurların biribirleriyle görüşebilecekleri söylenmektedir. Bu yüzden Kulca'daki konsolos da, General-Konsolos (Başkonsolos) unvanını almak zorunda kalmıştır, çünkü Dzan-dzün (Kulca'nın başkomutanı) onun general olmadığını söyliyereek kendisini kabul etmek istememiştir (general sözü, Çin'lilerce çok malûm olsa gerektir). Bu yüzden ben de, damının üzeri kavisli bir şekilde kiremitle örtülmüş, taştan yapılmış geniş ve birçok kademeler halinde süslenmiş kale kapısını seyretmekle yetindeim. Çin şehri oldukça büyüktür; bunun ana hayat damarını birçok kıvrımlar halinde uzanan ve herhalde bir verst kadar uzunluğu olan bir çarşı teşkil etmektedir. Kıvrımlarla muhtelif taraflara uzanan ve umumiyetle dar olan birçok yan caddeler bu çarşıda nihayet bulmakta, bu caddeler yine örümcek ağı gibi küçük ve çoğu ancak birkaç sajen genişliğindeki çapraz sokaklar vasıtasiyle biribirine başlanmaktadır. Bu caddeler o kadar karışıktır ki, yeni gelen bir kimse şehrin şekli hakkında hiçbir fikir edinemez. Buradaki sekiz günlük ikametim esnasında hiç doğru yolu bulamadım. Buna bir de şunu ilâve etmelidir ki, **306** insan, çarşıdan

başka bütün cadde boyunca ancak balçık duvarla kapılar görür ve bunlar hepsi de biribirine benzer, çünkü Çin'lilerin evleri avlunun arka kısmında bulunduğu için dar caddeden görünmez. Kenar mahallelerde caddeler biraz daha geniş, fakat burada da, üzerlerinden ormanlık veya meyva ağaçlarının yükseldiği balçık duvarla çevrilmiştir. Şehirden uzaklaştıkça evlerle açık tarlalar biribirini takibeder ve ayrı duran tek tük avlularla nihayet bulur, böylece Kulca'da nüfusun sıklığı ışık yayan bir noktaya benzer ki, kuvvetinin azalması merkezden uzaklaşması ile mütenasiptir ve gittikçe zayıflar.

Kulca'nın yayılış sahası, kutru 5-6 verst olan bir yarım daire şeklindedir ve Uklık nehri ile kesilir. Ben şehir sahasının, ancak Tarci kasabasından uzak olmuyan batı kısmından geçtim. Bu vesile ile Çin köylülerinin tarlalarında gördüğüm şeyler, bende onların çalışkanlık ve bilgisine karşı büyük bir saygı uyanmasına sebep olmuştur. Maalesef yoldan yüz adım bile uzaklaşmama müsaade edilmiyordu, bu yüzden ancak ilk ve sathî görüşlerime dayanarak hüküm verebileceğim. Tarlalar her tarafta temiz işlenmiş, kare veya dörtgen şeklinde muhtelif seviyeye getirilerek intizamla yanyana sıralanmışlardı. Her tarla, dümdüz kazılan ve çok iyi bakımlı bir hendekle çevrilmişti. Bu hendekler biribiriyle irtibat halindedir ve büyük bir kanaldan su alarak sunî bir sulama teşkilâtı meydana getirirler. Esas kanalın bir yerden kapatılması ve yan kanallardan birinin açılması ile, sahibi, tarlasını her zaman istediği nispette sulayabilir. Böyle bir sulama teşkilâtı olmadan, yağmursuz bu memlekette ziraat yapmak düşünülemez. Fakat cesaretle şu da iddia edilebilir ki, burada nüfus sayısı bir taraftan sunî sulama sisteminin tatbikine bağlı olduğu gibi, diğer cihetten nüfus sayısının azalması ile sunî sulamanın imkânsızlaşma ihtimalleri de artmaktadır ve bu yüzden 307 memleketin kültürü de geriliyecektir. Nüfus sayısının, memleketin kültür seviyesi ile sıkı surette ilgili olduğunu, İli vadisinden Vernoye boyunda Rus bölgesinde yapılan zayıf istifade ile Çin'lilerin zengin bir şekilde faydalanması arasındaki

fark da göstermektedir. Hattâ daha fazla: ıklim şartları bile nüfusa göre değişir, çünkü insan, çıplak bozkırları bol ağaçlı bir memleket haline sokabilir; burada agaçlar da umumiyetle ancak sunî sulama ile yetişir.

Kulca'nın civar mahallelerinden geçtiğim zaman, ekinlerin biçilmiş olup birçok yerde demet yığınları halinde toplanmış olduklarını gördüm. Anızların uzun oluşu, burada ekinin kısa el oraklariyle biçilmiş olduğunu gösteriyordu. Sarı anızlı tarlalar arasında yeşil ve alaca kadife halılar gibi sebze, tütün ve haşhaş tarlaları uzanıyordu. Yola yakın bulunan tek tük tarlalarda, sebze, tütün ve haşhaşların ne kadar temiz ve intizamla ekilmiş olduğunu görüyordum, aralarında bir tek muzır ot sapı gözükmüyordu. Her tarafta tarla üzerinde bunları temizliyen ve otlarını yolan işçiler vardı. Kulca'daki Tatar tüccarları da Çin'lilerin tarladaki dikkatli çalışmasından hayranlıkla bahsettiler. Herbir tarla grupunun ortasında sahibinin iş ve ikamet evi bulunmaktadır, bunların hepsi de kerpiçten temiz bir şekilde işlenmiş olup duvarlar ve araba kapıları büyük bir intizam içindedir. Tam evin yanında elma, kayısı ve zerdali ağaçlarından ibaret sık bir ormanlık ve evin önünde bundan başka gölgelik küçük bir kavak ormancığı da bulunmaktadır, kavakların arasından sunî bir çay akar, gölgesinde insanlar güneşten korunarak öğle istirahati yapar ve bütün gün çocuklar kaynaşır. Kızgın güneş altında saatlerce at üzerinde gittikten sonra yol kenarında bulunan kavak ormancığında bir çeyrek saat için durduğumuz zaman, birçok defalar bu gölgenin tadını aldım. Burada bir de şunu zikretmek isterim ki, buranın ağaçları arasında Lombardiya kavağına çok benziyen bir nevi gümüş kavak dikkatimi çekti. Ekseriyetle yol kenarına ve evlerin önüne süs olarak dikilen bu ağaç, vatanımdaki kavakları hatırlattı; halbuki bunlar Rusya'da malûm değildir. Bu ağaçların yetiştirilmesi de, Çin'lilerin çalışkanlığı için iyi bir not 308 olabilir. Yerin kuruluğu ve güneşin sıcaklığı tabiî ağaçların yetişmesine engel olduğu için, bunların yetiştiril-

mesi oldukça zordur ve dikilen ağaçlar ilk senelerde çok bakım ister.

Çin'lilerin sebzecilik kültürü pek övülmeye değmez. Elmaları tatlı ve lezzetsizdir; mayhoş elmalara hiçbir yerde raslamadım. Çin'liler, kayısıdan başka bir de şaptala fundaları yetiştirirler (fakat bunun kültürü üzerine maalesef hiçbir şey öğrenemedim), meyvası bizim erik kadar ve çok lezzetlidir. Şeftaliler çok sulu, fakat kayısılar kurudur. Meyva cinslerinin az oluşuna da işaret etmeliyim; Kulca pazarında ancak bir cins şeftali ve kayısıya rasladım, elma iki veya üç cinstir.

Çiftliklerde işsiz duran insanlara az raslanılır, çocukları bile çok erkenden çalıştırmaya başlarlar. Görebildiğim nisbette, çocuklarla kadınlar umumiyetle tarlaların temizlik işi ile meşgul oluyor, aralarında birçok Tatar'lar da bulunan erkekler ise harman yerinde ve haşhaş tarlasında çalışıyorlardı.

Çin'li köylüleri övmek için mecburiyet hissetsem bile, memleketin idaresi hakkında böyle bir şey söyliyemem. Mahallî idare ve polis teşkilâtı herhalde çok fena olsa gerektir, aksi halde her köylünün bu kadar çalışkanlığı karşısında işlek caddelere bu kadar az önem verilmiş olmazdı, halbuki bunların bakımı her köylü için son derece ehemmiyetli bir şeydir.

Çiftlikler arasındaki yol ve caddeler tam manasiyle acınacak bir haldedir, hiçbir yerde bir tamir izi görülmemektedir. Tekerleklerinin kenarları, başları 1/2 zoll kalınlığında çivilerle perçinlenmiş olan büyük tekerlekli Çin'li yük arabaları toprak zeminde ayak derinliğinde çukurlar açar ve böylece arkadan gelen araba da önden gelenin izini aynen takip etmek zorunda kalır. En çok 2 faden genişlikte olan yollar çok dar geldiğinden, tekerleklerinin arası takriben bir faden olan geniş araba geçerken iki tarafında ancak daracık yer boş kalır. Caddede iki araba karşılaştığı zaman, 309 bunlrın birbirine yol vermesi zahmetli bir mesele teşkil eder. Kır yollarında, a-

rabadan birinin geçebilmesi için diğerinin büsbütün yoldan çıkması icabeder. Yolların böyle bir hareketle ne kadar bozulacağı göz önüne getirilebilir. Yolların böyle bir durumu karşısında tabiidir ki, bunların üezrinden ancak yük arabaları işler, zengin kimseler uzak yerlere at üzerinde giderler. Ata binmiş olarak ancak erkekelere rasladım, kadınlar sedye ile taşınmaktadır. Fakat ben, hiçbir sedyeye raslamadım.

Kenar mahallelerden yan bir cadde ile esas şehre girdiği zaman, insan ıssız bir yere dalmış gibi bir his altında kalır, ancak tek tük adamlarla karşılaşır ve kılavuzsuz bu dar sokaklardan ibaret labirent içerisinde yol bulamaz. Ancak şehrin bazı kısımlarında canlı bir hayat vardır, çok güzel süslenmiş genç kadınlar kapı yolunun ağzında oturarak: **ssau şin na lai!** diye geçenleri avluya davet ederler. Bir Tatar tüccarı beni bir defa bu caddelerden birinden götürdü. Burada, Avrupa şehirlerinin buna benzer yerlerine nazaran çok daha edepli hareket ediyorlar. Geçip giden kimse en çok bir veya iki defa çağırılmakla rahatsız edilir. Kızlar, caddeden tesadüfen ve hususî niyetiniz olmadan geçtiğinizi anlarlarsa, bir daha size dikkat etmezler. Şehrin hayat damarı olan çarşı, umumiyetle 10-12 faden genişliğindedir, fakat bazı yerlerde genişce meydan halini alır. Ortasında takriben 1/2 arşın yüksekliğinde ve 3 faden genişliğinde toprak yol vardır. Burası at ve araba yoludur; üzerinde iki araba karşılaştığı zaman biribirine yol vermek için çok ustalık göstermeleri lâzımdır, çünkü azıcık bir dikkatsizlik, arabanın yüksek yoldan yuvarlanmasına sebep olabilir. Bu yolun üzerinden, arkası gelmiyen bir sıra halinde ağır adımlarla atlı ve arabaların geçtiği görülür; kullanıla kullanıla delik ve çukurlarla parçalanmış olan bu yoldan daha başka türlü nasıl geçilebilir ki? İşte geniş arba'lar ve yine iki tekerlek üzerine yerleştirilmiş yolcu arabaları görüyoruz; bunlar da şeklen arba'ya benzer, fakat daha küçüktürler ve muazzam körük yerinde ortada ancak bir adamın güç belâ eğilerek yerleşebileceği bir arı sepeti vardır. Önde bulunan çarpraz ağacın

üzerinde arabacı oturur. Müşkül 310 yerlerde arabacı iner ve atı yedekte götürür. Hepsi de maviye boyanmış bu arabaların kira ile çalışan arabacılara ait olduğu söyleniyor. Bu nakliye vasıtalarının arasından müşkülât ve zahmetle atlılar yol almaya çalışmaktadır, bunların çoğu asker, memur ve sonra da Kalmık, Kazak, Burut (Kara Kırgız) gibi dağda yaşıyan göçebelerdir ki, bunları elbiselerinden tanımak mümkündür. Araba katarları, buraya Orta Asya'dan gelen ve mallarını tüccarlara teslim edecek olan deve kervanları ile kesilir. Bilhassa, geçenlerden birinin dikkatsizliği yüzünden hareket halinde olan bütün katar durduğu zaman, yoldan heyecanlı bağrışlar duyulur. Buna mukabil, Avrupa büyük şehirlerinin işlek caddelerine mahsus tahammülü imkânsız araba seslerinden burada rahatsız olunmaz.

Çarşıyı ihata eden her iki taraftaki sıra evler, en acayip manzara teşkil eder. Burada her şey alaca, intizamsız, hatları ile barok ve bakan kimsenin gözlerini şaşırtacak bir şekildedir. Evlerin görünüşü pek muhtelif, hepsi de tek katlı fakat aynı yükseklikte değildir. Bütün evler tahta oymalarla süslenmiş ve tekmil duvarlar muhtelif renkte kâğıt, yazıt, fener, bez parçaları ve reklâm levhaları ile dolup taşmıştır. Dükkânların hemen hemen hepsi de istisnasız açıktır, yani evin dış duvarının alt kısmı noksandır; burasında destek halinde münferit direkler mevcuttur ve geceleyin tahtalarla kapatılır. Burada tam mânasiyle dükkân arkasından dükkân sıralanmıştır, çünkü meslek sahiplerinin atölyeleri dahi çarşıya bakan ön duvarı açık dükkâna benzer, şu farkla ki, usta burada arkadaşlariyle çalışır. Dükkânlar umumiyetle kirlidir ve ağaç kısmı kurumla kaplanmıştır. Yeni oymalarla süslü ve yağlı boya ile boyanmış yeni dükkânlara çok ender raslanılır.

Cadde kendisi çöp ve pisliğe batmıştır, çünkü herkes çöp ve mutfak artığını doğruca caddeye atar; çöp burada kalır ve çürür. Cadde hiçbir zaman temizlenmediği için hava hastalık saçar. Bilhassa her taraftan Çin'lilerin esas gıdası olan soğan kokusu gelir ve bunların artık-

ları yeri kaplar. 311 Caddede şiddetli bir gürültü vardır: tüccarlar mallarını yüksek sesle överek geçenleri içeriye çağırırlar; işçiler takırdar ve yonturlar, etrafı dolduran yüzlerce satıcı ciğerlerinin bütün kuvvetiyle et, meyva, ilâç v.b. şeylerini takdim ederek kulakları çınlatacak şekilde bağırırlar. Bunun yanında bir de arı kovanı gibi caddede kaynaşan sık halk kitlesi: memur, asker, şemsiye ve burunlarının üzerindeki muazzam gözlükle dolaşan zengin şahıslar, Kalmık ve Tatar'lar, yüksek sesle geçenleri rahatsız eden yarıçıplak dilenciler; süslenmiş kadınlar, paçavraya bürünmüş ve bununla beraber güzel taranmış saçına gül takmış olan ihtiyar kadınlar: hepsi de karmakarışık bir şekilde önümüzde kaynaşıp yuvarlanıyor. Manzarayı anlatmak ve herhangi bir şekilde doğru olarak canlandırmak için sözler kâfi gelmiyor. Saatlerce çarşıda dolaştım ve caddenin manzarasını seyrederek zevklendim; sıcaklık ve itilip kakılmak gibi bütün rahatsızlıklara rağmen, manzaranın zenginliğine bakıp doyamıyordum. Caddede dolaşan için vakit duyulmadan geçiyor. Bütün çarşı boyunca, dükkân ve iş evleri arasında birçok lokanta ve meyhaneler vardır. Meyhaneler de dükkânlar gibi caddeye açıktır; buraları pisliğe batmış hakikî birer hırsız yatağıdır. Bunlar her zaman ağzına kadar doludur ve yanlarından geçildiği zaman durmadan şarkı, bağırma ve küfür sesleri duyulur. Yanımdaki adamların anlattığına göre, bu batakhanelerde hemen hemen her gün öldürme ve kavga olurmuş. Bıçaklanan bir kimse sadece sokağa atılır, suçlu ise, yakalandığı takdirde hapishaneyi boylar. Kulca'da yankesici, hırsız ve dolandırıcıların yüzde nispeti daha büyükmüş, İli vadisinin, esas Çin'deki yankesici ve bilhassa güney Çin'in canileri için bir sürgün yeri olduğu göz önünde tutulursa buna şaşılmaz. Bu caniler burada serbest bırakılır ve yeni bir cinayet yüzünden polis eline düşünciye kadar onlarla kimse ilgilenmez.

312 Kulca'nın övülmeye değer polisi hakkında tüccarlardan çok acayip şeyler dinledim; bana anlattıklarına

göre polis memurları caddeyi kısım kısım mümtaz hırsızlara kiraya verirlermiş; mert kiracı kendi bölgesinde çalıp da yakalandığı takdirde her zaman polis tarafından korunur ve mahkemeye verilmezmiş. Fakat buna karşılık onun vazifesi, kendi bölgesinde başka hırsızların çalmamasına dikkat etmektir, kiracı bu maksatla, bilhassa çocuklardan ibaret olmak üzere yardımcılar tuttuğu için, bundan iyi gözetçi olamaz, yardımcılar, kendi bölgesine gelmiş olan her hırsız hakkında ona malûmat verirler. Bu iş polis için çok kârlıdır, çünkü baş hırsız tarafından ihbar edilen her vakadan ayrıca bir hisse alır. Caddenin temizlik ve tertibi ile polis katiyen ilgilenmez, ancak ağır cinayet, yağma, katil ve bıçaklama gibi hallerde polis veya mahkeme hademeleri çağrılır. İhmalin ne dereceye kadar vardığını, bana muhtelif kimseler tarafından doğru diye anlatılan şu vaka da açık olarak ispat etmektedir: Bir adam meyhanede öldürülmüş yahut açlık veya soğuktan sokakta ölmüşse, bunu, kanuna göre kapısının önünde bulunan evin sahibi gömmekle mükelleftir. Fakat umumi olan âdet şudur ki, ev sahibi ölüyü gömmek mecburiyetinden kurtulmak için akşama kadar onu caddede bırakır ve geceleyin sürükleyip başka bir evin önüne atar. Şimdi kapısının önünde ölüyü gören ev sahibi de aynı şekilde hareket eder ve böylece ceset bazan haftalarca Kulca'nın caddelerinde dolaşır; bu iş, nihayet merhametli biri çıkarak, yankesiciler tarafından üzerindeki son paçavrasına kadar çoktan yolunmuş olan cesedi kıra naklettirip yem olarak köpeklerin önüne atıncaya kadar sürer. Bulan için bir fayda temin etmediği takdirde hayvanların da başına aynı şey gelebilirdi, çünkü Tutay'ın anlattığına göre, ne kadar kokmuş olursa olsun Çämpän'li bu serseriler arasında bu gibi hayvanların etini arayanlar bulunurmuş; bunun gibi, ölmüş bir kimsenin üzerinde de hiçbir paçavra bulunmazmış ki, bu güruhtan biri utanmadan bunu kendisine mal etmesin.

313 Kulca'nın dilencileri bir cemaat teşkil ederler, bunların kendi kanun ve reisleri vardır. Bunlar şehrin

muhtelif bölgelerine dağılır ve ev sahiplerine vergi alır gibi yapışırlar; ev sahibi bunu ödemek istemediği takdirde, dilenciler onu durmadan rahatsız eder, ölmüş dilenci veya hayvanları kapısının önüne atar v.b. Hattâ, her dilenciye bir şey vermenin kanun icabı olduğu da söyleniyor, Çin'liler dilenciye hasır şapka, odun veya başka bir değersiz şey vermek suretiyle çok defa bunu aynen yerine de getirirler.

Kulca'da bulunduğum müddet zarfında üç lokantaya gittim, bunlardan ikisi Çin, biri Dungen lokantası idi. (Burada sayıları pek çok olan müslüman Çin'lilere Dungen derler). Çin lokantalarının içerisi, tavanları oyma işlemeli ağaç sütunlara dayanan birkaç tane büyük salonlardan ibaretti. Bütün duvarlara alaca resimler yapıştırılmış ve tavandan pek garip şekillerde kâgıt fenerler sarkıyordu. Salonlara, bizim kahvehanelerde olduğu gibi masa, iskemle ve koltuklar konmuştu, bunların hepsi de cilâlı ağaçtan yapılmış, fakat hiçbir yumuşak yastık veya şilte yoktu. Evin arka kısmında bazı gizli odalar vardı. Böyle bir lokanta, temiz olmamakla beraber umumiyetle hoş bir tesir bırakıyordu. Bütün evde pis bir koku vardır, insan hoş koku ile bunu bertaraf etmek için boşuna uğraşır. Büyük lokantalar gündüz oldukça boştur, fakat akşamleyin dansöz veya iffetsiz kadınlar getirildiği zaman ev dolar ve anlattıklarına göre bütün gece eğlence devam edermiş, çünkü burada polis kahvelerin kapanma saati için emir çıkarmaz.

Ziyaret etmiş olduğum Dungen lokantası iki katlı idi; fakir halk için tahsis edilmiş olan alt kat çok pisti; ancak büyük bir salondan ibaret olan üst katın tavanı, boydan boya ağaç direklere istinat ediyordu. Odalar, çay içen veya öğle yemeği yiyen insanlarla dolu idi; şarap ve keskin içkiler veriliyordu. Ben burada öğle yemeğinde bulundum ve pilmen, şehriye çorbası, koyun eti ve pirinçle kuru üzümden pişirilmiş pilâv gibi malûm Tatar yemekleri yedim. Bu lokantanın 314 bütün gün çok kalabalık olduğunu, fakat geceleyin kapandığını söylediler.

Çin'li büyük tüccarler beni çok samimî karşıladıkları için, onları bir lokantada birlikte yemeğe davet ettim. Lokantacıdan, bana iyi bir yemek hazırlamasını talep etmiştim, o da mutfağından memnun kalmam için her şeyi yapacağına söz vermişti, hakikaten sözünde durdu. Önce, et suyu ve kompostolu sekiz tabak soğuk yemek, sonra sekizi kızartma olmak üzere on yedi tabak sıcak yemek, en sonunda da beş adet doldurulmuş muhtelif hamur işleri geldi. Yemekler o şekilde takdim ediliyordu ki, her defasında masa tahtası kaldırılıyor, onun yerine, üzerine yemeklerle yeni kap ve yemek takımı konmuş başka bir tahta geliyordu. Yemek esnasında tatlı bira ve çok keskin rakı sunuldu; Çin'lileri durmadan içmeye davet ettiğim halde, çok itidalle içiyorlardı. Yarısını bile yiyemediğimiz bütün bu yemekler için, rakı ve bira dahil, beş gümüş ruble ödedim ki, bu hal, Kulca'da yiyecek maddelerinin ucuzluğuna hiç şüphesiz açık bir delildir. Hesap dolayısiyle şunu da hatırlatmak isterim ki, burada kullanılan biricik madenî para delikli yarmak'tır; bunların yedi tanesi bir Rus kopek'i eder. Bu sikkeden daha üzücü bir şey tasavvur edilemez, çünkü bundan on ruble'lik bir miktarı taşımak için azında bir at lâzımdır.

Çarşıya baktığı halde cadde tarafında dükkânı olmıyan yegâne binalar, büyük Çin tüccarlarından **Hoa-ör-dan'**ların (çiçek dükkânı) evleridir. Bunlar o şekilde yapılmışlardır ki, çatısı ile caddeye bakarlar. Her zaman kapalı duran demir parmaklıklı kapıdan geçen bir yolla, uzun ve dar bir avluya girilir, bunun her iki tarafında uzun birer bina bulunmaktadır. Rus acenteliğinden her zaman at üzerinde hareket ettiğimiz için, Kulca'yı ziyaret ettiğimiz zaman doğruca Hoa-ör-dan'lara giderek, hayvanlarımızı avlunun arka kısmında bulunan ahırlarda bırakırdık. Avlunun bir tarafında dükkânlar, büyük kapı ve arka plânda ambarlar, diğer tarafında ise kâtiplerin evleri bulunmaktadır. Bu ticaret evlerinin sahipleri Çin'de otururlar, **315** burada ancak mümessil ve yardımcılar vardır, fakat bunların da ticarethanenin ortakları olduğu söyleniyor. Kâtiplerin hiçbiri buralı değildir, hepsi de asıl Çin'den geli-

yor. Hoa-ör-dan'ların dükkânı büyük ve çok temiz tutulan bir odadan ibarettir, duvarın biri hemen hemen baştan başa ancak kâğıt pencerelerden ibaret olduğu için içerisi çok aydınlıktır; iyi havada bu pencereler kaldırılır. Odada, kırmızı cilâlı ağaçtan yapılmış birçok koltuk ve birkaç iskemle vardır. Duvarlardan birinin kenarında, bir insan yatacak kadar bir sedir, bunun önünde, bir ayak üezrine konmuş köşeli bir pirinç mangal duruyor ve bunun içinde de büyük bir taşkömürü parçası yanıyor; bu mangalın üzerinde daimî surette pirinçten dar ve uzun bir çay ibriği bulundurulmaktadır. Tahta sedirin üzerine halılar serilmiştir. Kışın, soba olmadığı için, kanapelerin üzerine taşkömür yanan mangallar konurmuş. Odanın bir tarafındaki kapıdan mal deposuna girilmektedir, bu kapının önünde, odanın bütün bir duvarı boyunca uzanan bir masa vardır. Dükkânın hiçbir yerine mal konmamıştır; malı görmek istiyen bir müşteri bunu sözle anlatır ve istediği şeyler derhal depodan getirilerek kendisine gösterilir.

Alışverişte bir neticeye varmak için alıcı ve satıcı uzun yenlerinin içerisine soktukları ellerini biribirine uzatır ve parmaklarının itibarî hareketiyle biribirine fiyat talep ve teklifini bildirirler. Onlar böylece bir kelime söylemeden pazarlık ederler, ancak her ikisinin yüz hareketlerinden teklifin kabul veya reddedildiğini anlamak mümkündür. Bu suretle bir neticeye varıldığı takdirde, hazır bulunan üçüncü bir kimsenin ellere vurmasiyle antlaşma yapılmış olur. Böylece birçok şahitler huzurunda, etraftakiler, yapılan ticaret antlaşmasının şart ve miktarı hakkında hiçbir şey bilmedikleri halde alışveriş yapılabilir. Bir satırlık bile yazılı mukavele olmadan ve ancak el sıkmakla binlerce ruble'lik ticaret mukavelelerinin yapıldığı görülmüştür. Hoa-ör-dan'ların çok emniyetli tüccar oldukları ve yapılmış olan bir ticaret antlaşmasını hiçbir zaman bozmadıkları söylenmektedir; Rus tüccarları, el sıkmakla onlara binlerce ruble itimat ederler ve şimdiye kadar onlar tarafından en ufak bir şeyde bile kandırılmamışlardır. **316** Yazıhanenin tertibatı da, kâtiplerin odaları gibi, dükkân kısmından pek az farklıdır. Her tarafta aynı

koltuk, onlara karyola yerine geçen sedir ve aynı mangallar; ancak yazıhanede adamların üzerinde yazı yazdığı birkaç sıra vardır. Çin hesap defterleri takriben bir fut uzunluk ve üç zoll genişliğinde olup, dar yanlardan biri dikilmiştir. Makbuz, fatura ve çekler, uzun ve iki ilâ üç zoll genişliğinde şeritlerdir. Çin'li kâtipler yazarken Çin stenografisi kullanırlar, fakat karışık işaretler için âdi Çin yazısına başvururlar. Mançu dilinde yazmasını bilip bilmediklerini sorduğum zaman, yüzüme güldüler. Evde yazıhanede iken Çin tüccarları her zaman beyaz don, beyaz bir gömlek, donun üzerinden, yine bunun kayışına bağlanan ve dizi geçen pantalon, beyaz çorap ve keçe pençeli kara ayakkabı giyerler. Hava serin ise gömleğin üzerine kolsuz bir yelek; caddeye çıktıkları zaman yeleğin üzerine koyu renkte bir elbise, soğuk havada bunun üzerinden kollu bir yelek giyerler, bunun içi kışın kürklü olur. Hoa-ör-dan tüccarları kadınlarını birlikte getirmezler. Hoa-ör-dan'ların her mağazasında 10-15 kâtip çalışmaktadır. Bütün hizmetkârlar, avluda kurulmuş müşterek bir sofradan yerler. Hemen hemen hepsi de, veya hiç olmazsa büyük bir kısmı afyon tiryakisidir. Bunları, umumiyetle hayalet gibi solgun yüzlerinden, çok fena ve kara dişleri ile yüzlerindeki sarı lekelerden kolayca tanımak mümkündür. Hoa-ör-dan kâtiplerini afyon içerken çok defalar seyrettim. Afyon pipoları birbuçuk fuss uzunluğunda bir borudan ibaret olup, bunun bir ucunda ince delikli madenî bir silindir vardır. Afyon tiryakisi yatağa uzanır, yanına bir lâmba alır, pipo ağzının önüne bezelye büyüklüğünde yuvarlak bir afyon parçası koyar, pipoyu ağzına alır ve bunun diğer ucunu, afyonu lâmbanın alevine temas ettirecek şekilde sol eliyle tutar; sağ elinde bulunan iğne ile, pipodan hava çekerken afyonu deler ve böylece yanıp bitinciye kadar devam eder. Bütün dumanı içine çeker ve 317 ancak pipoyu bıraktıktan sonra ağız ve burnundan dışarıya verir; iki veya üç pipo içtikten sonra umumiyetle elinden düşmeye başlar; tiryaki, gözleri açık olduğu halde bir müddet kendinden geçmiş gibi yatar, uyur ve ancak bir saat sonra uyanır. Tiryakiler, altı ilâ sekiz pipo içebi-

lirlermiş. kendilerini büsbütün afyona vermiş olanlar, bunsuz üç saat bile yaşıyamazlarmış; böyleleri kısa zaman içerisinde mahvolurlar.

Çin'lilerin hepsi de tütün kullanır ve durmadan küçük pipolarını çekerler; evlerinde nargile kullanırlar; aynı şekilde çaydan hiç bıkmazlar, ibrik daima ateş üzerindedir. Onlar ekseriyetle ancak gevşek sıkıştırılmış 1 1/2 puss'luk koliler halinde satılan Fu çayı içerler. Bunun, tahta çay gibi kaynatılması lâzımdır. Çin'liler bu çayı hiçbir şey katmadan ılık halinde içerler. Bir yabancıya iyi çay ikram etmek istedikleri zaman bunu porselen kâseye koyarlar, üzerine kaynar su dökerek yine porselen bir kapakla örterler; kap işte böyle sunulur. İçen kimse kapağı biraz kenara ittikten sonra açık kalan yerden nefesle çeker, fakat çay tanelerinin dibinde kalması için fincanı dikkatle kaldırması lâzımdır. Her içişte taze çay konur ve çok lezzetli olur. Fu çayına önce alışmak lâzımdır, burada hep ikram edildiğinden, bunun için bol bol fırsat vardır.

Aile hayatı üzerine, gözle gördüğüm başkaca bilgi veremiyeceğim, çünkü ancak Hoa-ör-dan'ların evine girebildim, halbuki bu ziyaretler için de vaktim çok dardı. Aynı şekilde burada, Çin'lilerin karakter ve düşünüş tarzları hakkında tecrübe edinmek imkânından da mahrumdum. Dikkat ettiğime göre, hodbinlik ve tamahkârlık Çin karakterinin esas hattını teşkil etmektedir. Herkes ancak kendisini düşünüyor ve ancak kendi menfaatini takibediyor gibidir. Ancak birkaç saat Çin caddesinde kalmış olan herkes böyle bir düşünceye saplanmak zorundadır. Buradaki insanların biribirinin yanından koşuştukları ve komşularına katiyen dikkat etmedikleri görülür. Öyle zannediyorum ki, caddede bir ceset yatsa ve orada menfaat vadeden biri bulunmasa, yanına bir kimse bile yaklaşamaz. 318 Çin'lilerin palavracı ve korkak olduğu fikrindeyim, aynı zamanda, bir zarara uğradığını hissederse terbiyesiz ve küstah olurlar. Kısa ikametim esnasında tabiîdir ki, başka karakter hatlarını tesbit edemedim. Ecnebilere karşı kin henüz o kadar ilerlemiş değildir. Bunu, halis Çin'li olan bü-

yük tüccarların nazik tavrı hareketi de göstermiştir, onlar beni, en ufak bir menfaat beklemedikleri halde samimiyetle kabul etmişlerdir.

Alışverişle ilgili olarak daha şunları zikretmek isterim. Hoa-ör-dan'lar: kumaş, kâğıt, porselen, mürekkep, süs eşyası ve her türlü manifatura malları gibi muhtelif Çin eşyası satmakta iseler de, onların esas ticaret maddesini çay teşkil eder; buraya ancak Baichu çayı, Fu çayı, Tsau-lau, yeşil çay, büyük ve küçük tahta çay gibi mahdut cinsler ithal edilir. Onlar, Kulca ahalisi ile peşin para mukabilinde (delikli Yarmak sikkesi veya gümüş külçeler), Rus tüccarları ile de, gümüş, altın veya Rus malları karşılığında alışveriş yaparlar.

Çin kumaşlarının fiyatı hakkında şunları öğrendim:

Tabar (ağır ipek kumaş) genişliğinin fiyatı . .	3 r.
Molun (yuvarlak çiçekli ağır ipek kumaş) genişliği	6-25 r.
Durdun (ağır ipek kumaş) bir Çi	8- 8 r.
Hoang-çu (ince ipek kumaş) bir parçası . . .	3 r.
Dyän-däu (pamuklu kumaş) bir kat	2 r.
Çi-çän-çän (pamuklu kumaş) bir kaftan . . .	8 r.
Dyän-çu (pamuk) bir Çi	20 k.
Män-çu (pamuklu kumaş) bir Çi	30 k.

Hoa-ör-dan'lar, Çin'le İli vadisi arasındaki ticaretin vasıtacıları olup, Kulca'daki küçük tüccarların çoğuna Çin mallarını onlar temin ederler; aynı şekilde İli vadisinin mallarından Urumçi'ya ve Çin'e şunları ihraç ederler: boynuz, afyon, yumurta (kırılmış olarak kazanlarda) ve at.

Kulca pazarında Kaşgar'lıların da birçok dükkânları vardır, bunlar Altı-Şähär veya küçük Buhara malları ile Orta Asya'dan (Kokand ve Buhara) mallarını satın alırlar. Tatar tüccarları vasıtası ile burada da tanındım. Tatar'lar mallarını teşhir edip sattıkları için **319**, yukarda adı geçen İli vadisine giren mallara umumi olarak kolaylıkla bakmak ve fiyatlarını not etmek mümkün oldu. Bunlar başlıca parça eşya olup, Tatar ahali tarafından satın alınır.

Kaşgar'dan.

1. Pamuklu kumaşlar.

Şang bir parçası	— r. 90 k.
Karima bir parçası	— r. 80 k.
Törtvak bir parçası	— r. 75 k.
Kökübaş bir parçası	r. 60 k.
Çolak bir parçası	— r. 40 k.
Süpäti (düz) bir parçası	1 r. — k.
Hasä (alaca) bir parçası	1 r. 50 k.
Mäşrü (düz) bir parçası	3 r. 50 k.
Dälämbü (çizgili) bir parçası	2 r. 50 k.
Simavi (çizgili) bir parçası	1 r. 80 k.

2. Halılar.

Giläm, büyük, ipekten	10 — 100 r.
Silçä, küçük, ipekten	3 — 6 r.
Märoza, yünden	2 r.
Çäroza, yünden	3 r.

İpek, yün ve pamuktan hazırlanmış bol nakışlı yorganlar, muhtelif fiyatlar üzerinden mevcuttur.

Buhara ve Taşkend'den.

1. İpekli kumaşlar.

Kimkat (altın çiçekli ipekli kumaş), bir kaftan	100 r.
Tätula (bol işlemeli ipekli kumaş), bir kaftan	150 r.
Şayä (Buhara ipeği) bir kaftan	8 — 10 r.
Durya (pamuk astarlı alaca ipek kumaş) bir kaftan	6 — 7 r.

2. Pamuklu kumaşlar.

Täibu, bir Çi	9 kop.
Çuibu, bir Çi	6 kop.
320 Täicibu, bir Çi	9 kop.
Gämbu, bir Çi	10 kop.
Basma, bir parça	60 kop.

3. Yün kumaş.

Chosa, bir kaftan . . . . . 10 rub.

Yabancı dil öğrenmekte herhalde Çin'liler kadar zorluk çeken bir halk mevcut olmasa gerektir. Buradaki büyük tüccarların hepsi de Tatarca konuşuyor. Fakat, nasıl Kanton'da Piçen İngilizcesi ve Kyachta'da meşhur Kyachta Rusçası meydana gelmişse, bunun gibi buradaki Çince-Tatarca dil de Çin sintaksına sokulmuş Tatarca olup, yeni baştan öğrenilmesi icabeder. Burada kaldığım ilk günlerde bana Çince mi, Tatarca mı hitap ediyorlardı, anlıyamıyordum. Birkaç gün sonra Çin'lilerin konuşmasını da kısmen anlamaya başladım.

4 Ağustos günü, **Koksa**'ya posta götüren üç Kozak'ın refakatinde Kulca'yı terkettim. Şimdi yanımızda Çin muhafızı yoktu, fakat biz de ancak aynı yoldan geri dönmek mecburiyetinde idik. Yağmur mevsimi başladığından, durmadan yolumuza devam ettik ve altıncı gün Koksinskaya Stanitsa'ya vardık. Bütün yolu kazaya uğramadan katettik, ancak Ösök nehrinden geçiş çok zor oldu; su çok yükselmişti, biz de ancak hayatımızı tehlikeye koyarak sırsıklam bir halde nehri geçtik.

Daha Kulca'da iken yerli Tarançi'lardan İli vadisindeki durum hakkında bilgi toplamak için fırsat bulmuştum. Sonra Kopal'da da birçok Tarançi'ya rasladım ve onlarla birkaç gün geçirdim, aralarından biri Barnaul'a kadar benimle geldi. Böylece, bu notların yardımı ile İli vadisi ve ahalisinin oldukça esaslı bir tasvirini hazırlıyabildim.

İli vadisinde yerleşme.

İli vadisinde, müsait durumu ve verimliliği yüzünden, birçok asırlardan beri medenî halklar yerleşmiş bulunuyordu, meselâ Moğol hükümdarı Hulaga Kan 321 1253 tarihli seferlerinde bile **Almalik** adında bir Uygur şehrini zikreder, (bugün bir Rus şehri olan Vernoye'ye Kırgızlar şimdi de Almatı derler); burası Moğol hâkimi-

yeti esnasında sonraları da müslüman ve nestoryan hıristiyanların oturduğu yer olarak sık sık zikredilir. Almatı'nın yanında ikinci bir şehir meydana gelmiştir ki, bu da Tatar Kulca'sıdır. XVII. yüzyılda ve XVIII. yüzyılın başlarında merkezlerini İli vadisinde kurmuş olan Kalmık hanlarının hâkimiyeti zamanında, burada artık yerleşmiş birçok Buhara'lı vardı; hattâ, Rus'ların ifadesine nazaran Korgos'ta Kalmık hanı tarafından meyva ağaçları yetiştirilen güzel bir bahçe de meydana getirilmişti. Burada aynı devirde yerleşik Çin'lilerin tarla işi ile meşgul oldukları ve Kalmık manastırlarının da mevcut olduğu söyleniyor. Geçen asrın ortalarında Dzungar devleti yok edilip Doğu Türkistan imparator Kien-lung'un eline geçince, 1755 te bir Çin vilâyeti haline sokulan bu bölgenin bir noktasında sağlam olarak yerleşmek, Çin hükümetinin bilhassa işine geliyordu. Bu maksat için en uygun yer olarak İli vadisinin doğu kısmı seçilmiştir, çünkü burası geniş mikyasta yerleşme için en çok imkân gösteriyor ve yeni zaptedilmiş memleketlerin hemen hemen merkezini teşkil ediyordu. Buna ilâve olarak, bu bölgenin ahalisi yalnız yenilmekle kalmamış, bir Tatar şehri olan Kulca ahalisi müstesna, tamamiyle yerlerinden atılmış bulunuyorlardı; bu yüzden yeni koloniler kurulurken hiçbir zorlukla karşılaşılmamıştır. Böylece Tatar şehri olan Kulca'nın batısında yedi kale kurularak, bunlardan, umumiyetle Kulca adı verilen **Kärä** şehri ile daha doğuda bulunan **Bayanday** istihkâmına Mançu askerleri yerleştirilmiştir. **Korgos, Çing-di-cho-si, Sü-ding, Da-lo-si-gung** ve **Çim-pän-si** adı verilen diğer beş istihkâma Cham-ing veya Çin askerleri konmuştur. Bundan sonra sınırın muhafazası için Dau'lardan asker kolonisi getirilmiş ve ziraati daha iyi bir şekle sokmak için küçük Buhara'dan (Altı-Şähär, Altı şehir, Kulca Tatarları böyle derler) 6000 Tatar ailesi İli vadisine nakledilmiştir; nihayet burada bir de, 322 esas Çin'den sürülen caniler kolonisi meydana getirilmiştir. Tamamiyle ıssızlaşmış olan İli vadisinin nüfusu, bu yerleşmeler neticesinde birkaç yıl içerisinde oldukça sıklaşmış ve muh-

telif unsurlardan meydana geldiği için, Mançu hâkimiyetinin batıda bir kalesi haline gelmiştir.

Büyük Yüz Kazak'ları ile Isık-Köl'ün kuzeyinde ve Karkara boyunda oturan Kara Kırgız'lar (Burut) Rus'lara tâbi olalı beri ve Rus'lar tarafından İli'nin yukarı mecrasında büyükçe Kozak kolonileri meydana getirilince, Peking antlaşmasına göre İli vadisinde Çin hâkimiyeti ancak Borochudzir mansabına kadar uzanmaktadır. Sınırı katî olarak tâyin etmek mümkün değildir, çünkü Borochudzir'in batısında Şilik'e kadar İli'nin her iki tarafında büyük kumluk sahalar bulunmakta ve nehrin sahilleri burada ancak pek az Kırgız aul'larına kışlamak imkânı vermektedir. 1862 yılında bir komisyon, Rusya ile Çin arasında sınırı tanzim etmekle meşgul olmuştur. Çin elindeki İli vadisinin nüfusu sık olan kısmı, Türgän nehrinden İli'nin kolu olan Kaş nehrine kadar 20 - 25 millik bir mesafede uzanıyordu. İli'nin daha yukarı mecralarında dağlar nehre kadar geldiğinden çiftçilerin yerleştirilmesi imkânsızdı, fakat Kaş'ın batısında İli vadisi 4-7 mil genişliktedir.

Toprak ve Iklim.

İli vadisinin burada anlatılan kısmının toprak şekli, ziraat için çok müsaittir. İli'nin tam sahilindeki mahdut kumluk sahalar müstesna, nehrin esas vadisi ile birçok kolların vadi çukurları, umumiyetle mümbit ve kuru bir balçık tabakası ile örtülmüş olup, burası rasyonel ve sunî sulama ile, çok az gübre verildiği zaman dahi bol mahsul verir, fakat dediğim gibi, münasip miktar su şarttır, çünkü bu olmadan ıklimin kuraklığı yüzünden hiçbir şey yetişmez. Yaz aylarında yağmur, burada seyrek görülen hâdiselerdendir, ne kadar şiddetle yağarsa yağsın, kurak toprak ve şiddetli sıcak altında hiçbir iz bırakmadan birkaç saat içerisinde kaybolur; burada ancak sunî sulama istenilen neticeye götürebilir, çünkü durum icabı sulanması mümkün olmıyan yerler, bizzat 323 müşahede ettiğim gibi, zemin mümbit olduğu halde, en ufak bir

ot bile bitmeden tam bir kum çölü gibi yatmaktadır. Yan nehirlerin vadileri kısmen taşlıktır, bununla beraber, bana çok defa söyledikleri gibi, daha az mümbit değildir, fakat işi çok daha zordur.

İli vadisinin ıklimi, doğu Dzungar bozkırına benzer ve Sibirya'nın sert ıklimi ile hemen hemen tropik bir ıklim gösteren Tiyanşan'ın ötesi arasında bir geçit kademesi teşkil eder. Esasında ancak üç ay süren kış günlerinde derece 25° ye kadar düşer ve şiddetli soğuklar umumiyetle üç hafta sürer. Kışın başında ve sonunda hava değişiktir. Bazan çok kar yağar, fakat vadide iyi kızak yolları azdır. Yazın ise son derece sıcaktır, hararetin ağustosta 36° Réaumur derecesine çıktığını (gölgede) kendim müşahede ettim. Nisanda sık sık yağmur yağarmış; ahali için ıklim çok sağlamdır, bu yüzden salgın hastalıklar çok ender vukubulur; böyle bir şey olursa, bunun sebebini Çin şehirlerinin pis havasında aramalıdır. Bu yüzyıl zarfında burada birçok defalar halkı kırıp geçiren çiçek hastalığı bir istisna teşkil eder.

İli vadisi, kuzeydeki bölgelerin ıklimine dayanamıyan birçok meyvaları yetiştirmekle gösterdiği üstünlüğü de kendi ıklimine borçludur. Meyvalardan elma, şeftali, kayısı, zerdali, nar, tarlalarda üzüm, kavun, karpuz (son derece büyük), her nevi ekin, mısır, pirinç, pamuk ve tütün yetişir.

Nehir ve Kanallar.

Toprağın işlenmesi için müsait olan sular, İli vadisinin kenarındaki dağlardan çıkarak aşağıya akan birçok büyük ve küçük nehir ve çaylardır, bu nehirciklerin büyük bir kısmı kanallar vasıtasiyle tarlalara yollanır ve tamamiyle sarfedilir. Ancak büyükleri İli'ye kadar varır.

Aşağıda, kısaca İli'nin Kaş ile Ösök arasındaki kollarından bahsederken, dolaşmama izin verilmediği için, 324 bana anlatılan nehirleri sırasiyle saymakla iktifa edeceğim; bu esnada bazı hataların olması tabiîdir.

Önce kuzeyden İli'ye dökülen nehirlere bakalım. Sağda bulunan bu kolların en doğudakisi, Alatau'ın güney uzantılarından çıkarak esas istikameti ile güney-batıya akan ve yukarda zikredilen Kaş'tır. Bunun yukarı mecrası üzerine hiçbir bilgi edinemedim, aşağı mecrasında ise çok geniş ve akıntısı pek şiddetlidir. Sahillerinin çok kayalık olduğunu ve sol sahildeki kayaların birçok yerde nehre kadar uzandığını söylüyorlar. Nehri İli'ye dökülünciye kadar dağ sırtları takibeder; ancak sol sahilde, membadan 10-12 verst mesafede ziraata elverişsiz küçük bir düzlük vardır. Kaş'ın aşağı mecrasında aldığı kollarından bana ancak iki isim zikredildi, bunlar Nilka ile Olatay olup, her ikisi de Kaş'a sağdan dökülürler.

Batıdan Kaş'a dökülen ikinci büyükçe nehir Piliçi'dir. Tatar Kulcası yakınlarında İli'ye dökülür. Bir de şunu zikredelim ki, Çim-pän-si'nin birkaç verst kuzeyinde, Kaş'dan Çin Kulcasına nakledilen büyük bir kanal Piliçi'yi kateder. Membaında, Piliçi büyükçe bir çaydan farksızdır, çünkü sularının büyük bir kısmı tarlaları sulamak için sarfedilmiş olur. Piliçi ile Kaş arasında dört nehrin bulunduğunu söylediler ki, adları şudur: Boroburgasun, Biläkäy, Çulburgay ve Yirgalang. Bu nehirler aslında Piliçi'nin kolları mıdır, yoksa biri veya diğeri eskiden İli'ye mi dökülüyordu, bu hususta bir şey söyliyemiyeceğim. Şimdiki anda onların bütün suyu tarlalar için sarfedilir. Piliçi'ye en yakın olan Yirgalang, diğer üç nehirden daha büyüktür. İli'ye varan ikinci büyük nehir Iklık'tır. Tam Çin Kulca'sının yanında İli'ye dökülür. Bizzat üzerinden geçtiğim yerde çok küçük bir çay şeklinde ise de, yatağı çok genişti, bu da ispat ediyor ki, suyunun büyük bir kısmı tarlalarda sarfedilmektedir. Iklık'ın yukarı mecrasında Da-lo-si-gung ve daha da güneyde Süding istihkâmı vardır. Da-lo-si-gung şehri civarında çok daha genişmiş. Iklık ile Piliçi arasında 325 bana, Mogay ve Almutu nehirciklerinin adlarını söylediler. Bu son nehir, Vernoye denilen Rus şehrinin üzerinde bulunduğu nehirle aynı adı taşımaktadır. Almalig şehrinin burada bulunmuş olması da mümkündür. Şimdiye kadar zikrettiğim nehirlerin Kaş'tan sonra en büyüğü,

20-30 verst daha batıda İli'ye dökülen Korgos'tur. Korgos şehrinin kuzey-batısında geçtiğim yerde bu nehir artık birçok kollara ayrılmış bulunmaktadır. Korgos şehri yakınlarında sahil düz ise de, ancak birkaç verst kuzeyde sol sahilin dik bir duvar gibi yükseldiği açık olarak gözüküyordu. Iklık ile Korgos arasında birçok çaydan geçti isem de, bunlardan ancak en büyüğü olan Tülki'yi zikredebileceğim. Tülki üzerinde küçük Çing-di-cho-si istihkâmı bulunmaktadır.

İli'nin sağ kollarından en batıda bulunanı, hâtıra defterimde zikretmiş olduğum Ösök'tür. Yukarı mecrasında, ikinci karakol civarında geçtiğim yerde nehir vadisi takriben 2-3 verst genişliğindedir. Sahil dağları çok dik ve taşlık olup, her iki tarafta nehir vadisini çeviren duvarlar gibi yükselirler. Nehrin her iki tarafındaki yüksek düzlük taşlık olduğu halde, vadide sık ormanlık vardır. Bu dağlarda, büyük yüz'e ait bazı Kazak aileleri bulunmaktadır. Nehrin genişliği takriben 50 faden'dir. Ösök ile Korgos arasında da birçok nehirciklere rasladım, fakat bize refakat eden Solon'un bunlar hakkında hiçbir bilgisi olmadığı için, adlarını zikredemiyeceğim. Ösök, güneyde uzanan Solon bölgesinin büyük bir kısmını sulamaktadır.

İli'ye güneyden, kuzeye nazaran daha az nehir gelmektedir. Sol sahilin, yani İli vadisinin güney kısmının sağ sahile nazaran daha az meskûn bulunması da bundan ileri gelmektedir. Çin ve Tatar Kulca'sının güneyinde, doğudan batıya doğru sıra ile bana aşağıdaki beş nehrin adını söylediler: Tarksıl, Koguşi, Yagastay, Kaynak, Bugra. Bütün bu nehirciklerin ancak küçük şeyler olması lâzımdır, sularının güneyindeki sınır dağlarında bulunan tarlalarda tamamiyle sarfedilmesi de bunu göstermektedir. Bu su yollarının küçük oluşunu, bu vadilerin hiçbirinde 200 köylü ailesinden fazla insanın yerleşmemiş olmasından da anlamak mümkündür. **326** Yukarda adları geçen beş nehre nazaran İli'den çok daha uzakta ve daha batıda, Tatar köylerine ait tarlaların bulunduğu dört nehir adı daha söylediler: Chonokay, Dolatı, Galcang ve Damatı. Bana

rapor verenler, bu nehirleri ancak adlarına göre tanıyorlardı.

Fakat küçük kolların suyu, İli vadisinde işlenmekte olan toprağı sulamak için katiyen kâfi gelmemektedir. Bu maksatla gerek Kaş ve gerek İlin'nin kendisinden, kurak bölgelere büyük kanallar (östäng) açılmıştır. Kanallar, sol sahile nazaran daha yüksek olan sağ sahil için Kaş'tan gelir, sol sahil için gerekli suyu yalnız İli kendisi verir.

Kaş'tan batıya doğru dört kanal açılmıştır; bunların en büyüğü Uluk Östäng (Ulu kanal) olup, suyunu Kaş'ın membaından takriben 25 verst mesafede alır ve 60 - 70 verst'a kadar uzanır. Bunun esas istikameti, Bayanday istihkâmına kadar güney-batı, sonra da Çin Kulca'sına kadar batıdır. Bunun vazifesi, Çin Kulca'sının doğusunda bulunan tarlaları sulamaktır, çünkü Piliçi ve Iklık'ın suyu bu maksat için yetişmez. Uluk Östäng'in birkaç verst güneyinde bulunan ve Kösün adı verilen daha küçük bir kanal, Kaş'ın suyunu, bunun sağ sahilindekei düzlük üzerinde bulunan Tatar memurlarının tarlalarına götürmektedir. Kösün'ün güneyinde, yine Kaş'tan başlayan Baytukay ve Ari Östäng (gerideki kanal) adında oldukça büyük iki kanal daha vardır, bunlar da İli ile Uluk Östäng arasındaki Tatar tarlalarını sularlar; sonuncu kanal, suyunu Tatar Kulcasına kadar götürür.

Sol sahilde, ancak İli'nin kendisinden açılmış olan iki kanal vardır; bunlardan biri Kaş mansabının aşağılarında başlar ve her iki Kulca'nın güneyinde oturan Şibä'lerin tarlasını sular. İkinci kanala Tatarlar Tokuz Tara Östäng derler (Dokuz tarla kanalı), suyunu Kaş mansabının aşağılarından alır; bunun muazzam bir eser olduğu anlaşılıyor, çünkü yukarı mecrasında 20 verst kadar bir mesafeyi kayalık sahil dağları arasından kateder. Zaman bakımından, bu kanal en son yapılanıdır 327 ve imparator Tau-Kuang'ın hâkimiyetinin 14. yılında (1834) meydana getirilmiştir.

İli vadisinde yaşıyan halklar

Böylece bir deneme halinde İli vadisinin durumu ve cografî şartlarından bahsettikten sonra, şimdi dikkatimizi burada yaşamakta olan halk ve boylara çevirelim. Eski tarih ve Çin hükümeti, hacmi bakımından bu gibi küçük bir bölgede, pek muhtelif halk unsurlarından ibaret karışık bir halita meydana getirmişlerdir. Menşe ve dil bakımından birbirinden farklı, din, adet, yaşayış ve idarece kesin olarak birbirinden ayrılmış bir halde, bu boylar birbiriyle karışmadan ve azıcık bile karşılıklı yaklaşma göstermeden, bir asırdan fazla bir zamandan beri yan yana hattâ birbirinin arasında yaşamışlardır. Her boy biribirine düşmandır, fakat işte bu nefret Mançu'lara destek olmaktadır; onların idare ettiği bu düşman boylar Mançu'ları sevmezler, fakat Mançu'ların onlara karşı olan nefreti de bundan aşağı kalmaz. Fakat Mançu'lara karşı beslenen nefret boyların kendi aralarındaki düşmanlıktan daha kuvvetli bir hale geldiği gün, vay Mançu'ların haline! Bu boylardan ancak ikisi birleştiği takdirde dahi, Mançu'ların kudreti ebediyen mahvolmuş demektir.

İli vadisinin, bugün bile toplu kitle halinde civarda yaşıyan en eski ahalisi batı Moğol'ları ile Kalmık'lardır. İmparator Kien-lung Kalmık hanlarının kudretini yıktıktan sonra, bunların tebaalarının büyük bir kısmı batıya ve kuzey-batıya kovulmuştur. Onlar kısmen ancak 20 yıl sonra eski ikamet yerlerine dönmüşlerdir. Fakat o zaman Çin hükümeti İli vadisinin yeni iskân şeklini kısmen ele almış olduğundan, vadinin içinde yerleşmelerine müsaade etmemiş ve onları sınırdaki dağlara yollamıştır. Onları bugün de burada vadiyi yarım daire şeklinde çevirmiş olarak görüyoruz. Bana rapor verenlerin söylediğine göre, sınır dağlarında yaşayan ve vergi ödeyen Kalmık'ların umum sayısı, 18-20 000 aileyi bulmaktadır. Bunlar, herbiri 400-500 aileden ibaret 40 Sumul'a ayrılırlar. Bu sumul'ların taksimatı takriben şöyle imiş:

328 1. Güney sınır dağlarında:

a) Durgan Sumul (6 S.), Tekes'in yukarı mecrasında;

b) Arban Sumul (10 S.), Tekes'in aşağı mecrasında;

c) Dörbün Sumul (4 S.), Tokuz Tara kanalının güney ve doğusunda.

2. Kuzey sınır dağlarında:

Chorum Sumul (20 S.), Ösök'ten Kaş'a kadar.

Bu kırk Sumul'dan daha da doğuda ve kuzey-doğuda aynı miktar Kalmık'lar daha yaşarmış; mumî adlarının Çakor olduğunu söylediler.

Kalmık'lar, yaşayışları bakımından Kırgız'lardan çok az ayrılırlar; onlar da, bu göçebeler gibi başlıca hayvan besleme ile geçinirler. Keçe çadırlarda oturur ve ikamet yerlerini mevsime göre değiştirirler, yani yazı dağ sırtlarında geçirir ve kışın yavaş yavaş tekrar vadiye inerler. Hayvan bakımından servetleri Kırgız'lara denkmiş, yanlız onlara nazaran daha çok at beslenir. Bunların arasında ziraatla meşgul olanlar Kırgız'lara nazaran daha azdır; Nilka boyunda Tatar köylüleri ile karışarak onlar gibi ancak ziraatla uğraşan birkaç yüz Kalmık bunun dışında kalır. 1862 yılında ben Kalmık'lardan çok az kimseye rasladım ve bunlardan ancak iki yurt'u ziyaret ettim, bunların kuruluşu umumiyetle Kırgız'larda olduğu gibi idi, ancak çok daha pisti, Kalmık'lar kendileri de Kırgız'lara nazaran çok daha pis ve pejmürde kıyafetle dolaşmaktadırlar.

Kalmık'ların hepsi de Budisttir; İli vadisindeki baş rahipleri, dördüncü aydan dokuzuncu aya kadar Tekes boyundaki mabedde ikamet eden Chamba Lama'dır. Kalmık'ların ikinci Buda mabedi, İli boyunda Tatar ve Çin Kulca'sı arasında bulunmaktadır; Chamba Lama burada dokuzuncu aydan dördüncü aya kadar kışın oturur. Chamba Lama ile birlikte takriben 200 Kalmık dahi kışın İli vadisine giderler; bunların çoğunu, bütün Budistlerde sayısı pek kabarık olan rahipler ve okuma yazma öğrenen

gençler teşkil etmektedir. Umumiyetle temin ederek söylediklerine göre, Kalmık'lar arasında yazı bilenlerin miktarı çok fazla imiş.

329 Mançu memuru Dzan-dzün dahi yılda bir defa İli boyundaki Buda mabedine ibadete gelir. Buraya imparator namına geldiği için, onun girişi dolayısiyle birçok merasim ve şenlikler tertip edilir. Kalmık'ların İli boyundaki Buda mabedinde kış aylarında büyük bir faaliyet göze çarpar, çünkü sofu Kalmık münzevi ve hacılarına yüzlerce Çin'li tüccar da katılarak mabedin etrafında dükkânlarını açarlar, böylece bütün meydan küçük bir şehir haline gelir. Üç binadan ibaret olan mabedin önünde bir avlu vardır ve burada günde iki defa büyük sofra kurulur. Her yemekte 5 öküz ve 10 koyun kesilirmiş.

Kalmık'ların iç idaresi, kendi boy reislerinin (Yaysang) elinde bulunmaktadır; bunların emrinde ikinci derecede memurlar da vardır ve rütbe işareti olarak Mançu'lardan muhtelif renkte şapka düğmesi alırlar. En yüksek boy reislerine general rütbesi, yani kırmızı şapka düğmesi de veriliyor. Kalmık'ların bu rütbe sahipleri, Meyen-Amban adı verilen ve hükümetle Kalmık'ların idaresi arasında vasıtacı olan bir Mançu generalinin emri altında bulunurlar. Bu zat, Dzan-dzün'ün emirlerini Kalmık prenslerine ve onların arzularını da Dzan-dzün'e bildirir, diğer bir vazifesi de, Kalmık memurlarını ve Kalmık halkı arasında cereyan eden bütün hâdiseleri iyice tetkik ederek vereceği raporlarla, hükümete, onların her nevi ayrılma veya karşı koyma hareketlerini önlemesi için imkânlar hazırlamaktır. Bu maksatla onun yanında, Kalmık'lar arasında dağınık bir halde yaşıyan Mançu askerlerinden ibaret küçük bir birlik bulunmaktadır. Kalmık memurları da kendi tebaaları arasındaki bütün anlaşmazlıkları hallederek onların sükûnet ve intizamına bakmak ve diğer cihetten Çin hükümetine ödenmesi icabeden bütün vergileri ve kanunî hizmetleri vaktinde yerine getirmekle mükelleftirler. Kalmık'lar üzerine düşen vergi ve vazifeler takriben şunlardır: 1. Vergiler: İli vadisindeki köylü

ve askerî birliklere hayvan teslimi; yılda 2000 baş sığır ve 500 at. 2. Şahsî hizmetler: a) Maden ocaklarında elde edilen bakır ve kurşunu 330 dağdan Kulca'ya naklet-mek; b) Sınır karakolları için yeter sayıda asker vermek; c) Harb halinde her Sumul 100 asker vermekle mükelleftir; d) Harb halinde erzak nakliyatının bir kısmını üzerlerine almaya mecburdurlar.

Gerek savaş ve gerek karakol hizmetinde bulunan askerlerden her biri ayda ½ gümüş unze (takriben 4½ mark) ücret alır; fakat hükümet bu paraların ödenmesini çoktan durdurmuştur. Karakoldaki askerler her ay değiştirilir. Kalmık'lar bir zamanlar Çin'lilere karşı Kırgız'lara nazaran daha düşman düşünceli oldukları halde, şimdi din, örf ü âdet ve hayat tarzları yüzünden, hükümete, Kırgız'lardan daha yakın bir durumdadırlar. Kalmık'ların Mançu'lara doğru hususi bir temayülleri yoksa da, onlara düşman da değildirler, çünkü Mançu'lar onları iç idarelerinde tamamiyle serbest bırakmakla, onların kendi iş, âdet ve düşünüşlerine karışmıyacak kadar basiret göstermişlerdir (söz arasında işaret edelim ki, Çin'lilerin bu hareketi siyasî tolerans ve insanlık duygusuna değil de, bütün wai-gu-jin "dış halklar" a karşı besledikleri aşağı görme hissine dayanır); savaş ve memleketin müdafaası hizmetine alınmaları da, Kalmık'larda Çin devletine ait oldukları fikrini uyandırmıştır. Bir isyan halinde Kalmık'lar, hâkim unsur olan Mançu'lardan ayrılmıyacaklar, fakat onları müdafaa için büyük kurban da vermiyeceklerdir.

Resmen İli vadisine ait olan Kazak ve Burut (Kara Kırgız) gibi müslümanların sayısı pek çok değildir. Kazak'lara ait büyük yüzden ancak küçük bir kısım vardır ki, kışı, İli vadisinin kuzey-batı kısmında geçirirler. Çoğu Suan soyu aul'larından ve tek tük de Alcan yurtlarından ibarettir. Büyük yüz, Çin arazisinden istifade hakkı için Çin hükümetine 40 at öder, hükümet ise Suan boyunu şimdiye kadar kendi tebaasından saymıştır. Solon'lar, Suan'larla yakın irtibat halindedir, onlarla karşılıklı

alışveriş yapar ve birçok Suan'ları, hayvanlarını muhafaza etmek için hizmete alırlar. Bu, Kazak'ların hayvan hırsızlığına karşı hakikaten en iyi usuldür. Burut (Kara Kırgız'lar) 331 hiçbir zaman İli vadisine kadar inmeyip, güneydeki sınır dağlarının ötesinde, Tekes boyundaki Kalmık'larla komşu olarak yaşarlar. Bugu boyunun ancak küçük bir kısmı şimdiye kadar Rus'lara tâbi olmamıştır. Çin hükümeti bütün Bugu'ları kendi tebaasından sayarak onlardan hâlâ vergi alır.

İli vadisinin yerleşik ve ziraatle uğraşan halklarına bakarsak, bütün şehirlerde ve İli vadisinin muhtelif noktalarında yerleşik Tatar köylüleri ile karşılaşırız ki, bunlar kendilerine Yärlik (yerli) der fakat bütün komşuları tarafından, Moğolca bir söz olan Tarançi (çiftçi) tâbiriyle adlandırılırlar. Kalmık hanları zamanında Tatar harb esirlerinin Kaşgar'dan İli vadisine nakledildiklerini söylemiştim. İli vadisini zaptettikten sonra Çin'liler de Kalmık'lardan örnek alarak, İli boyunda altı şehir bölgesi Tatar'larından ibaret birçok meskûn sahalar vücuda getirmişlerdir. Kaşgar, Yarkänd, Hotan, Turfan, Aksu ve Uş'tan, İli vadisine hepsi 6000 Tatar ailesi yerleştirilmiştir. Şimdi bu ailelerin sayısı 8000 e çıkmıştır. Tatar'ların göçürülmesinin iki sebebi vardı: evvelâ, adı geçen Tatar vilâyetlerinden en tehlikeli şahısları uzaklaştırarak onların mukavemetini kırmak, sonra, yeni yerleştirilenleri İli vadisinde ziraat işinde kullanarak ordu için lüzumlu ekini temin etmek, çünkü bunun Çin'den getirilmesi büyük masraflara sebep olurdu. Her köylü ailesine 12 desyatin'lik yer verilmiş ve aile reisi, bu yer için senede 32 cho (Çin kantarı) ekini — herbiri 8 er cho olmak üzere buğday, arpa, çavdar ve darı — devlet hazinesine teslim etmeye mecbur tutulmuştur.

Ekin fiyatlarının bugünkü durumuna göre bu tabiî verginin miktarı 8-10 Sär-Yarmak veya 8-9 gümüş ruble'ye muadildir ki, İli vadisinde paranın kıymeti çok yüksek olduğundan bizde takriben iki misli ederdi.

6000 aile İli vadisinin şu noktalarına yerleştirilmiştir:

1. İli'nin sağ sahilinde.

a)	Kaş'ın öte tarafında	500 aile
b)	Ari Östäng kanalı boyunda	600 "
332 c)	Baytukay kanalı boyunda	500 "
d)	Nilka nehri boyunda	400 "
e)	Olatay nehri boyunda	600 "
f)	Boro-Burgasun, Biläkäy ve Çulburkay nehri boylarında	500 "
g)	Yirgalang nehri boyunda	1000 "
	Hepsi	4100 aile

2. İli'nin sol sahilinde.

a)	Tarksıl boyunda	.100 aile
b)	Koguşi boyunda	200 "
c)	Yagıstay boyunda	200 "
d)	Kaynak boyunda	200 "
e)	Bugra boyunda	200 "
f)	Honokay boyunda	400 "
g)	Dolatı, Galcang ve Damatı boyunda .	600 "
	Hepsi	1900 aile

Tatar köylülerinin 6000 aile sayısı üzerinden hesaplanan ve ayniyat olarak ödenen vergi, 1834 ten itibaren senede 192000 cho ekini bulmuş ve aile sayısı 8000 i gösterince 256000 cho, yani 2 milyon rubleden fazla olmuştur. Nispeten ağır olan bu verginin altında bile Tarançi'ların kaderi, 1826 da başlayan Kaşgar isyanına kadar — bana söylediklerine göre — oldukça tahammül edilir bir derecede imiş. Onlar, vergilerini vaktinde ödeyebiliyor ve oldukça çok miktarda hayvan da besliyorlardı. Bana bunları söyliyen kimse bilhassa Çin'lilerin bu devre kadar göstermiş oldukları yumuşak ve yardıma hazır muamelelerinden sitayişle bahsetti; onlar mahsulün fena olduğu ve ihtiyaç görülen yıllarda vergiden muaf tutmak ve para yardımı yapmakla köylülerin refahını yükseltmişlerdir. Fa-

kat Altı Şehir bölgesinde isyan başlayınca İli vadisinin ve bilhassa Tatar köylülerinin başına felâket gelmiştir.

Altı Şehir bölgesinde askerî hareket devam ettikçe, İli vadisindeki Tarançi'ların teslim edeceği erzak yalnız iki misline çıkarılmakla kalmamış, üstelik bunları 333 kendi hayvanları ile savaş meydanına kadar götürmeye mecbur tutlmuşlardır ki, Tiyanşan üzerindeki müşkül geçitler yüzünden bu iş çok pahalıya malolmuştur. Savaşın ikinci yılında Tatar'ların sıkıntı ve ıstırapları son zirvesini bulmuştur. Kış devamlı ve görülmemiş bir derecede soğuk olmuş ve rivayete göre yüzlerce Tarançi, Kaşgar yolunda donmuşlardır; hayvanların binlercesi mahvolmuş ve yolda sağ kalanları da, sıkıntı içinde olan askerler tarafından müsadere edilmiştir. Kulca'da bulunup da Çin tabiiyetinden olmıyan kimseler dahi (Hanlıklardan gelen tüccarlar) mühimmat nakli için 500 at vermeye mecbur tutulmuşlar ve sonradan bunlardan hiçbirinin yüzünü bile görmemişlerdir. Nihayet Çin'liler isyana hâkim olarak vilâyette tekrar sükûneti iade edinciye kadar seneler geçmiştir. Buradaki idare şimdi iki misli bir ordu beslemek zorunda kaldığı halde Çin'den para yardımı görmeyince, müthiş bir malî sıkıntı içerisinde kalmıştır. Yeni yardımcı kaynaklar ararken, Dzan-dzün'lerden biri İli vadisindeki Tarançi aileleri sayısının 8000 e çıktığını öğrenmiş ve 1834 te, fazla gelen Tarançi ailelerini arazi vererek onlardan da kanunî vergi talep edebilmek için Tokuz-Tara-Östäng kanalını açtırmıştır. Bu kanalın, İli'nin güneyinde bulunan kayalıklar arasından geçirilmesi icabettiğinden, iş tam iki yıl sürmüş ve bütün bu müddet zarfında Tarançi'lar ücretsiz çalışmak üzere 3000 işçi vermek zorunda bırakılmıştır. Sonra, tarlalar taksim edilirken arazinin ancak 1500 aile için yetişebileceği anlaşılmıştır, halbuki dikkatsizlik edilerek Peking'e ailelerin 2000 arttığı bildirilmiş bulunuyordu; bunun üzerine Tatar memurları Boro-Burgasun boyundaki tarlalarını terketmek ve Tarançi'lar da Boro-Burgasun ve Biläkäy boyunda kendi masrafları ile yeni kanallar açmak mecburiyetinde kalmışlardır. 1836 yazında Tokuz-Tara kanalının yeter dere-

cede derin kazılmadığı ve buradan gelen suyun yeni açılan tarlaları sulamak için yetişmediği anlaşılmıştır; bu yüzden yeni yerleşenlerin bütün tarlaları kurumuş ve bu zavallılar ne vergi ödemiş ve ne de kendilerini besliyebilmişlerdir. Bu sefalet tam üç yıl sürmüş ve bu esnada diğer 6000 Tarançi ailesi yalnız 1500 ailenin vergisini ödemek mecburiyetinde tutulmakla kalmamış, 334 aynı zamanda kanalı genişletmek maksadiyle 3000 işçi vermek ve Tokuz Tara boyunda aç kalanları beslemek için de emir almışlardır.

1836 da Honokay'daki Tatar köylüleri arasında isyan hareketleri başladı. Şangmosi adında bir İran'lı kendisini hoca diye tanıtarak, halkı, Çin'lilerin dayanılmaz baskısından kurtarmaya söz verir. On yıllık bir sefalet adamları şaşkına çevirmiş ve onlar, korkunç sefaletten kurtulmak hasretiyle yalancı hocanın etrafında toplanmışlardır. Hocayı tanımak istemiyenler onun emriyle yok edilmişlerdir. Fakat Çin'liler, daha isyan başka Tarançi bölgelerine yayılmadan önce bundan haber almışlar ve böylece ehemyetsiz ve plânsız başlamış olan isyanı kolaylıkla bastırabilmişlerdir. İran'lı ve isyanın diğer elebaşıları yakalanarak Kulca'ya götürülmüşlerdir; İran'lı müthiş işkencelere tâbi tutulduktan sonra onun ve yaklaşmış olan 16 elebaşının kafaları kesilerek bir ibret olsun diye Tarançi köyleri arasında direklere asılmıştır. Yüze yakın adam Çin'e sürülmüş ve birçok Tatar köyleri askerler tarafından yağma edilmiştir. 1840 ve 1846 yıllarında Kaşgar'da tekrar isyan çıkmış ve Tarançi'lar bu senelerde tekrar erzak nakli yüzünden çok eziyet çekmişlerdir.

Bütün bu talihsiz haller Tarançi'ların müreffeh hayatını mahvetmekle beraber, Çin hükümdarlarının itimatsızlığı onların arasında, zamanla halkı büsbütün imhaya sürükliyecek olan bir kanser hastalığı aşılamamış olsa idi, toprağın mükemmelliği karşısında normal şartlar altında çalışmakla tekrar eski seviyeye yükselebilirlerdi. Bu kanser hastalığı, Çin'liler tarafından tâyin edilmiş olan Tarançi memurlarıdır; bütün Tatar ahaliyi bir ağ gibi sa-

ran bu kimseler, hükümetin birer kör aletidirler. Hodbinlik ve menfaatperestlik onları kendi halklarından uzaklaştırarak yabancı bir ırkın kölesi yapmıştır, onlar bunun himayesi altında ceza görmeden her nevi cinayeti işleyebilirler. Mançu'lar burada çok akıllı hareket ediyorlar, 335 çünkü bugünkü şartlar altında icra edilen bu baskı neticesinde onlar, halkın nefretini kendilerinden uzaklaştırarak memurlara yöneltmiye muvaffak olmuşlardır.

Tatar Kulca'sında oturan Hekim'le onun yardımcısı olan Şaga'nın elinde Tarançi kırtasiyeciliği en yüksek zirvesini bulmuştur. Rütbe işareti olarak her ikisi de şeffaf mavi şapka düğmesi taşımakta, yani albay rütbesinde bulunmaktadırlar, (Ugeri-da). Fakat Hekim'e takdir makamında kırmızı şapka düğmesi de (Amban veya general rütbesi) verilebilir, nitekim şimdiki Hekim hakikaten böyle bir şey almıştır. Bu iki memur, gerek şehirli ve gerek köylü olmak üzere bütün Tatar ahalisinin idaresini ellerinde bulundururlar. Onlar, faaliyetleri hakkında ancak Dzan-Dzün''e veya onun muavinine malûmat verirler ve Dzan-Dzün de Tatar ahaliye ait olan emirlerini onlar vasıtasiyle bildirir. Polis ve idare salâhiyetinden başka, cinaî vakalar yalnız Tatar'ları ilgilendirdiği takdirde, onlar hattâ en yüksek hukukî makamdır.

İdare bakımından Tarançi'lar 8 ilçeye bölünürler ki, bunlardan altısının başında Şang-Bäk ile bir Mirap, diğer ikisinin başında da bir Räsniçi ile bir Mirap bulunur.

İlk altı ilçe şunlardır:

1) Yırgalang,
2) Boro-Burgasun, Çulburkay, Biläkäy,
3) Nilka ve Olatay,
4) Kaş'ın ötesi,
5) Bugra, Kaynak, Yagustay, Koguşi,
6) Dadamtı, Dolatay, Honokay,

Diğer iki ilçe şunlardır:

1) Tokuz Tara,
2) Ari-Östän, Baytukay.

Gerek Räsniçi ve gerek Şang-Bäk rütbe işaretleri olarak şeffaf beyaz şapka düğmesi taşırlar (Cergi-Yanggin=yüzbaşı rütbesi), Mirap'ın rütbe işareti de aynı şekildedir. Räsniçi'lere, takdir makamında mavi şapka düğmesi de verilebilir.

Bu ilçelerden herbiri iki tali kısma bölünür ve başlarında da yine bir Ming-Bäki (binbaşı) 336 bulunur. Bunun işareti bakır şapka düğmesidir (Tundu-boşko = teğmen). Her yüz köylü ailesinin başında bir Yüz-Bäki (yüzbaşı) ile bir Ellig-Beşi (elli başı) bulunur. En yaşlı on iki yüzbaşının işareti de bakır şapka düğmesidir. Nihayet her on ailenin başında kontrolcü olarak bir On-Beşi (onbaşı) vardır. Bütün memur teşkilâtı: 1 Hekim, 1 Şaga, 2 Räsniçi, 6 Şang-Bäk, 8 Mirap, 16 Ming-Bäki, 80 Yüz-Bäki, 80 Ellig-Beşi ve 800 On-Beşi'den ibaret olmak üzere 994 kişiden kurulmuştur. On-Beşi'den başka bütün memurların Mançu valisi tarafından tastik edilmesi lâzımdır, On-Beşi'leri Hekim kendisi tâyin eder ve arzusuna göre değiştirir. Hükümet yıllardan beri ücretlerin ödenmesini durdurmuş olduğundan, bütün bu memurlar köylülerin sırtından geçinirler; köylüler, onlara ücretten başka lüzumlu hizmetçileri vermekle de mükelleftirler. Bu suretle köylüler için memurların masrafı, hükümete ödedikleri vergiden bile fazlaya çıkar.

Bana rapor veren kimse şöyle demişti: "İli vadisi halklarından hiçbiri, tarlada çalışan köylüler kadar ağır vergi altında kalmamış ve onlar kadar acı günler çekmemiştir. Memurlara şikâyette bulunursak, yardım göremeyiz; ister Mançu memuru, veya ister Tatar olsun, herkes dilediğini anlıyor. Son yıllarda, Kalmık'lardan bize hayvan bile teslim edilmemiştir, bunu bizim memurlarımızla Mançu'lar yemişlerdir; fakat memurlar elbette cezalarını bulacaklardır, çünkü şunlar yazılmıştır:

Bu alämning bägläri,
Kıyamätning sägläri.
Bu dünyanın beyleri,
Kıyametin köpekleri!

Bizdeki bolluk günden güne azalıyor, böyle devam ederse, bir gün açlıktan öleceğiz".

Şimdiye kadar anlatılan Tarançi'lardan başka, İli vadisine ait Tatar ahali olarak bir de Tatar Kulca'sında oturanları zikretmeliyiz. Buradaki Tatar'lar, buna Gulca (sığın) derler. Yukarda anlattığım gibi, Kulca şehri Çin hâkimiyetinden çok daha eskidir. Halkın büyük bir kısmı **337** İli vadisinin eski Tatar ahalisinden (İli vadisinde eskiden ancak Tatar'lar oturuyor ve burada Çağatay lehçesi konuşuluyordu, bk. Baber Nameh, s. 2), bundan başka sürgünlerden, Altı-Şehir bölgesi ahalisinden, ve uzun yıllardan beri burada ticaret yaparak şimdi artık tabiiyete geçmiş sayılan Kaşgar, Kokand, Taşkend ve Buhara tüccarlarından ibarettir. Nüfusunun sayısını katî olarak bildiremiyeceksem de, en azında 80000 i bulduğu söyleniyor. Kulca şehri, Piliçi'nin İli nehrine döküldüğü yerden uzak değildir. Esas şehir bir dikdörtgen üzerine kurulmuş ve balçıktan bir duvarla çevrilmiştir; yanların ortasında bulunan dört kapı ile bu duvarlardan geçmek suretiyle şehre girilir. Caddeler düzdür ve çoğu biribirini dik olarak kateder.

Şehrin idaresi de Hekim ile Şaga'nın elinde olmakla beraber, bunlar Tarançi'lardan ayrıdır, bunların kendi memurları, kendi teşkilât ve hususi vergileri vardır. Şehrin memurlarından bana zikredilenler şunlardır: Hukuk işlerine bakan Kızı ve İşkal, Paştap (hapishane müdürü), Sädäri ve Ming-Bäki (Polis ve şehir kumandanı). Şehir ahalisinin vergisi, aynen Çin şehir halklarının ödediği gibi, kısmen arazi ve emlâk vergisi ve kısmen de meslek vergisinden ibarettir. Hekim, Mançu valisinin muvafakati ile şehirli Tatar'ları köylüler arasına sürebilir.

Kulca ahalisi arasında, hiç de Tarançi'larda olduğu gibi aynı sefalet ve fakirlik gözükmez. Bir noktaya toplanmış ve muayyen bir kültür seviyesine malik halk kitlesi, sesleri daha fazla duyulan sermayedar, tüccar ve din mümessilleri gibi vekilleri ile kırtasiyeciliğe karşı dayanarak her türlü uygunsuz talepleri reddedebilmiş ve böy-

lece bugünkü şartlar altında bile oldukça muhtar bir vaziyet almış bulunmaktadır.

Son on senelerin tarihinde, şehir ahalisinin, memurların haksız taleplerine karşı mukavemetini gösteren birçok misaller vardır. Meselâ, Kulca şehri ahalisi, Kaşgar'ın ilk baş kaldırması sırasında 500 at vermişlerdir; fakat ikinci defa yine aynı sayıda at talep edildiği zaman 338 şehir idaresi bunu reddetmiştir. İsyan bastırıldıktan sonar birçok Kokand'lı tüccarlar sürgün edilmişlerdir. Çin tebaasından olanlara ise hiçbir şey yapılmamıştır. Şehir idaresi 1862 yılında da İssi-Köl seferi için aynı şekilde 5000 ruble ödemeyi reddetmiştir, halbuki köylülerden 8000 ruble toplanmıştır.

Her ne kadar şehir, ahalisinin menşei, kendi idaresi ve bağımsız teşkilâtı ile Tarançi ahalisinden kesin olarak ayrılmakta ise de, İli vadisindeki Tatar ahalisinin çekirdek ve merkez noktasını teşkil etmektedir. Nakliye yolları da Kulca'yı böyle bir merkez haline sokar. Tatar Orta Asya'sından (Buhara, Kokand, Altı-Şähär) İli'ye ithal edilen ticaret mallarının hepsi de Kulca şehri üzerinden İli vadisindeki Tatar ahali arasına dağılmaktadır. Köylünün ekinini sattığı ve lüzumlu şeyleri aldığı pazar buradadır. Hattâ burada, bizzat Tatar'ların elinde bile, bazı sanatlar muayyen bir inkişaf derecesine varmıştır. Fakat Kulca şehrini Tarançi ahalisi ile çözülmez bağlarla birleştiren ve onu İli vadisindeki Tatar ahalisinin merkezi haline sokan şey, bütün Tatar''larda müşterek olan İslâm dinidir, bu din, kâfirlerin arasında dağınık bir halde yaşayan ve onların baskısı altında inleyen bütün müslümanların ruhunu en sert bir şekilde kavramıştır. Halk, tabiatın sevki ile hissediyor ki, hâkim ırkın zararlı ve tahripkâr tesirini uzaklaştırabilmek için, ciddî bir itikat ve dinin esaslarına sarsılmaz bağlılık biricik vasıtayı teşkil etmektedir. Çin idaresinde bulunan müslümanlar arasında bu hissin çok çok daha fazla olması icabeder, onlar ki, efendilerinin istikrah edilecek âdi putpereslik âyinlerini ve Buda putları önündeki ibadetlerini seyretmek ve esas gidasını menfur

domuz eti teşkil eden adamların önünde eğilmek zorunda kalırlar, halbuki halis bir müslüman için domuz eti yemek büyük günahtır.

Hükümet tarafından kurulmuş olan memurlar idaresi yanında bir de, bu gibi şartlar altında millî bir idare, birçok kollara ayrılmış islâmî **339** bir sınıflar silsilesi meydana gelmiştir; bunlar halkın dinî şuuruna dayanır ve vazifesi de millî prensipleri korumak ve civardakilerin zararlı tesirlerini uzaklaştırmaktır. Bu sınıfın merkez noktası ve başı da Kulca'da bulunmaktadır.

En küçük bir Tarançi köyünde bile biri imam ve diğeri molla (mulla, öğretmen) olmak üzere iki dinî reis vardır, her tarafta birer cami ile bir mektep de kurulmuştur. İmam, mahalle mensuplarının dinî şartları yerine getirmelerine sıkı surette dikkat eder. Bu yolda görülen ihmal veya tecavüz halleri baş imamlar heyetine (ahun'lar) bildirilir, o da Hekim vasıtasiyle ilgili şahsı cezalandırır. Öğretmenin yazın pek işi yoktur, çünkü dersler ancak kışın yapılır, hem de her gün sabahtan akşama kadar ders olur, tabiî, tatil ve bayram günleri istisna teşkil eder. Esasında çocukların mektebe yollanması serbesttir, her çocuk için öğretmene küçük bir ücret verildiğinden bazı babalar çocuklarını mektebe göndermezler, fakat bununla beraber imam bazan ikna ederek ve bazan da zorla her aileden hiç olmazsa bir çocuğun derslere iştirakini temine çalışır. Bu mekteplerde umumiyetle ancak okuma öğrenilir. Okumaya, Arap dilinde dua, Heftiyak ve Kuran'dan başlanır. Çocuklar, duaları ezberleyinciye kadar okumak zorundadırlar. Bu suretle Arapça metinleri mihanikî olarak okumayı öğrendikten sonra, çocuklara Tatarca metinler verilir: iman şartlarının izahı ve mukaddes tarih gibi. Çocukların ancak küçük bir kısmı yazmayı öğrenir ve bunun için de öğretmene biraz ücret vermek icabeder. Bu yüzden, halkın yüzde 30-40 ı okuyabildiği halde yazı yazmasını bilenlerin miktarı anack yüzde 10 civarındadır. İmam ve öğretmenler, müslümanların dinî vergileri ile (zekât, zeket) geçinirler.

Kulca şehrinde birçok imam ve mulla vardır, bunların çoğu, köylüler arasındaki imam ve öğretmenler gibi şehrin yerlisi olup tahsillerini de orada yapmışlardır. Umumî mektepler mevcut değildir, mulla'lar evlerinde hususî ders verirler ki, bunlara az veya çok 340 sayıda çocuklar iştirak eder. Bu derslere muhtelif yaşta erkek ve kız çocuklar katılır. Dersler burada da hemen hemen bütün gün sürer. Her talebe, ders için mulla'ya aylık bir ücret verir, bunun miktarı öğretmenin şöhretine göre pek muhteliftir. Aşağı seviyedeki dersler için umumiyetle aylık olarak bir bakır Sar (80-90 kopek) verirler, zenginler, çocukları için hususî öğretmen tutarlar. Âlim mulla'lar etraflarında yaşlıca talebeler toplar ve onlara islâmî ilimleri öğretirler.

Kulca'nın küçük camilerindeki imamlardan başka, bir de, dinî işler için baş mahkeme rolünü oynayan ve ileri gelen imamlardan (ahun) kurulmuş bir heyet vardır. Bu ahun'ların çoğu tahsillerini Kaşgar ve Buhara'da yapmış olup, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilirler. Memleketin esas kitap bilginleri olan ahun'lar heyeti, hiç de memurlar teşkilâtına tâbi değildir. Heyet, hükümetten hiçbir yardım görmemekle beraber, bütün halkın dinî şuuru ona öyle bir kuvvet telkin etmektedir ki, yalnız Tatar memurları değil, kitlenin taassubunu kolayca harekete getirebilecekleri için, Mançu'lar bile onları dinlerler. Aşağıdaki hâdiseler, onların nüfuzu için birer misal teşkil eder:

Dokuz Tara kanalınının kazılması sırasında (1834) Tatar'ların idaresini elinde bulunduran Hekim Halisat, Çin'liler için çok kârlı yeni tarlalar açmak suretiyle Mançu memurları tarafından sevilen bir adam olmuş ve kendisine general rütbesi verilmişti. O, Dzan-dzün'ün himayesinden cesaret alarak, her vesile ile kendi halkından olanları ezmeye başlar, Çin'liler gibi giyinir ve islâm dininin esaslarından uzaklaşır. Kendisini bu yüzden sorguya çekmek istiyen ahun'ları da çok defalar reddeder. O zaman bunlar Dzan-dzün'e bir elçi heyeti göndererek suçlunun cezalandırılmasını talep ederler. Dzan-dzün He-

kim'in hareketini tasvip etmekle beraber ahun'ları da samimîyetle kabul eder ve bu meseleyi araştırmak üzere yüksek Tatar memurlarından ibaret beş kişilik bir komisyon kurulmasını emreder. Bunlar Halisat'ı suçlu bulunca, Dzan-dzün, 341 cezanın tâyinini ahun'lara bırakır. Onlar, şeriata göre Hekim'in taşlanmak suretiyle cezalandırılmayı hakkettiğini söylemekle beraber, kendileri bunun hafifletilmesi için ricada bulunurlar. Bunun üzerine Halisat'ın bütün rütbeleri geri alınmış ve kendisi Turfan'a sürülmüştür.

Dinin zâhirî taleplerini yerine getirmekte Tarançi'ları bilhassa titizdirler, namaz ve oruç saati saatine icra edilir, ancak temiz yemek (halâl aş) yerler. Bilhassa, Çin'lilerin çok sevdiği domuzdan nefret ederler. Bu gibi haşin tezatların ne dereceye kadar ilerliyebileceğini, bir Tarançi'dan: en pis yemek nedir? diye sorduğum zaman aldığım şu cevap göstermektedir: "Yedi türlü haram aş vardır: domuz eti ve Kuran'ın haram kıldığı diğer hayvan yemekleri, meselâ, yağma yoluyla eldeedilen, yetimlerden alınan, emanet maldan kaçırılan, kendi karısının zina etmesiyle kazanılan, çalınan ve dolandırıcılıkla eldeedilen aş gibi. Fakat son zikredilen altısının cezası, birincisi kadar olamaz. Domuz eti yiyen kimse, en büyük günahı işlemiştir."

İli Tatar'ları arasında Çin'li ve diğer halkların tesiri az görülüyorsa, bunu ancak İslâmiyete borçludurlar. Halbuki Kalmık ve Daur'lar arasında hâkim ırkın tesiri çok daha büyük olmuştur. Bütün Tatar kitlesi, bir asır sonra dahi aynen yerleştirildikleri zamanda olduğu gibi, Çin'lilere ve onların kültürüne karşı yabancı durmaktadır; ancak daimî olarak Çin şehir ve köylerinde yaşamış olan tek tük şahıslar Çin'lilere sokulurlar, fakat yabancı kültürün tesiri burada da önce menfi taraftan başlıyor; bu gibi şahıslardan çoğunun kötü şöhrete sahip oluşlarının sebebi de budur. Bunu, yukarda bahsettiğimiz Halisat Hekim misali de gösterir ki, o da içkiye dadanmış ve Çin alüfteleriyle sefih bir hayat sürmeye başlamıştır.

Köylülerin yerleştiği sahalarda, 10-30 çiftlikten ibaret küçük köyler meydana getirilmiştir, bunlar umumiyetle intizamsız olarak biribirine yakın bulunur, muntazam caddeler de teşkil etmezler; böyle bir kuruluş, bir cihetten belki de eski Türk göçebe hayatının bir hâtırasıdır, fakat diğer cihetten hiç şüphesiz 342 sulama durumunun da bunda tesiri vardır. Bütün Tarançi evleri havada kurutulmuş kerpiçten yapılmış ve dikdörtgen üzerine kurulmuş olup, alçak ve istisnasız damları düzdür. Evlerin hepsi de biri ön kısım, diğeri oturma odası olmak üzere iki kısımdan ibarettir. Ön kısım evin yarısını alır ve yazın ailenin oturmasına yarar, buradan bir kapı ile, yanında erzak odası bulunan mutfağa, diğer bir kapı ile de oturma odasına girilir. Burada umumiyetle çok alçak ve yuvarlak bir yemek masası, duvarların dibinde, elbise ve her türlü müteharrik eşyayı ihtiva eden sandıklar bulunur, zemine halılar veya keçe örtüler serilmiştir. Mutfakta kapının sol tarafında ocak vardır, bunun yanında duvar balçıkla genişletilmiştir ve üzerinde de, baca yerinde damda bir delik vardır.

Oturma evinin etrafında iş evleri ve hayvanlar için ahırlar bulunur.

Kanun çok kadın almayı müsaade ettiği halde, köylüler hemen hemen istisnasız olarak tek kadınlıdırlar, bunun gibi Kulca'da da çok kadın alma vakaları oldukça seyrektir, ancak pek az zengin kimselerin iki karısı vardır. Ancak dört kadınlı bir tek Tatar'dan bahsettiler. Bütün ev işinin idaresi ile sığır ve koyun bakımı kadınların üzerindedir; atlara erkekler bakar. Ekim ve harman zamanında tarla işlerine kadınların da iştirak etmesi lâzımdır.

Köylülerin pek basit olan gıdası şunlardan inbarettir: tahta çay, koyun eti, bazan çorba, bazan da ekmek halinde pişirilen arpa ve çavdar unu, bulgur, pirinç ve darı. Meyva ve sebzelerden elma, şeftali, kayısı, zerdali, kavun, karpuz ve hıyarı severler.

Tarançi'ların elbisesi, umumi olarak bütün diğer

müslüman Tatar'ların giydiği elbiseler gibidir. Erkeklerin dokuma keten bezinden dikilmiş ve şal yakalı önü açık bir gömleği ve yine aynı kumaştan geniş pantalonları vardır ki, bunu çizmenin içine sokarlar; bunlar, baldıra kadar ulaşan ve üzerinden kaloş giyilen Tatar çizmeleridir. Yazın umumiyetle gömleğin üzerinden bir kaftan giyerler; bu, kaba Çin 343 kumaşından dikilmiş olur ve şekli aynen gömlek gibidir; kışın bunun gibi birçok kaftanları üstüste giyerler ki, bunun en üstte giyileni pamukla astarlanmış olur, yahut da sırtlarına geniş bir koyun veya keçi kürkü alırlar. Bayram günlerinde zenginlerde Durya'dan (Kokand yarım ipeği) dikilmiş elbiseler görülür. Kadınların elbisesi, erkeklerden ancak gömlek ve mantolarının daha uzun olması ve gömleklerinin önden açık olmaması ile ayrılır. Erkekler, saçlarını tamamiyle traş ettikleri başlarına müslüman biçiminde serpuş giyerler. Kızlar saçlarını örer, kadınlar ise başörtüsü kullanırlar; ikisi de yüzlerini örtmezler. Kadınların bayram elbisesi, kimhat adı verilen ve madenî ipler katılmış Buhara kumaşından hazırlanır.

Bütün müslümanlarda olduğu gibi burada da kadınlar erkeklere nazaran çok tâli bir derece işgal ederler; bu cihet kısmen islâmî kanunların icabıdır; kadınlara umumiyetle çok kaba muamele edilir. Kayın ataya kadın için kalım verilmez, ancak her iki tarafın vekilleri bir değer akçesi tâyin ederler ki, erkek kızı geri gönderdiği takdirde bunu babasına ödemek mecburiyetindedir.

İyi kalplilik, sadakat ve çalışkanlık Tarançi karakterinin esas hatları olup, bunları birçok şahısların yüzünden okumak mümkündür. Fakat uzun süren baskı ve korkunç sefalet onları sıkılgan, bezgin ve her şeyi şüphe ile karşılayan bir hale sokmuştur; bununla beraber onların kuvveti katiyen kırılmamıştır, içlerinde, zalimlere karşı nefret alev alev yanmaktadır. Bu küçük halkın iç kuvvetini saklamış olan şey, ağır iş, vücutça katlandıkları meşakkat ve mahrumiyet olup, bu şartlar altında hayatlarını devam ettirmek zorunda kalmışlardır; onla-

Orta Asya tipleri.
1. 2. 3. Çinliler. 4. 5. Dungen'ler. 6. 7. Tarançi'lar.

rın çalışkanlık ve tahammül kudreti hakikaten hayrete şayandır. Tarançi'ların biricik meşgalesi olan ziraat, burada iki misli zahmet talep eder, onlar tarlayı yanlız iptidaî aletlerle işlemek zorunda kalmıyıp, bundan başka her tarlada iki veya üç fuss derinliğinde hendekler kazarak bunları esas kanal veya nehirle birleştirerek beslemek mecburiyetindedirler. Bu işin yılda birkaç defa tazelenmesi lâzım gelir, çünkü şiddetli su hücumu yağlı balçık arazideki hendekleri kolayca 344 tahrip eder. Su kapatılınca her defasında küçük kanalları temizlemek icap eder.

İli vadisinde ekin fiyatı çok düşük olduğundan, araziden kazanılan miktar, zahmetli işi hemen hemen karşılayamıyacak derecededir. Bu yüzden Tarançi'lar, günlük işle para kazanmaları için oğullarını muhtelif şehirlere göndermek mecburiyetinde kalırlar. İli vadisi şehirlerinde birçok Tatar sanatkâr ve işçilerine raslanmasının sebebi budur; onlar umumiyetle vücut kuvveti isteyen sanat ve işlerle meşgul olurlar, çünkü bunları, zayıf ve ekseriyetle dermansız Çin'liler de isteyerek onlara terkederler. Bu suretle onların çoğu demirci, marangoz, dülger, hamal, arabacı v.b. olarak çalışırlar. Bu Tatar'lar ticaretle pek az meşgul olurlar; bu meslek, tamamiyle Kulca şehri yerlilerinin ve Altı-Şähär'den gelip yerleşen Tatar'ların elinde gibidir.

Tarançi dili, hüküm süren şartlar altında tabiî olduğu gibi, birçok yabancı unsurlarla karışmıştır. Din, onun vasıtasiyle tesirini gösteren kitap dili ve Buhara'nın yakınlığı, birçok Arapça ve Farsça yabancı sözlerin girmesine sebep olmuş, bundan başka Kalmık, Daur ve Çin'liler de onların dil malzemesini çok zenginleştirmişlerdir. Bu hususta en çok rol oynayan dil Çince olup bu dille yalnız birçok teknik tabirlerle Çin kültürü malzemesinin adları girmekle kalmamış, aynı zamanda idarî, hukukî ve siyasî hayata ait bütün tabirler de sokulmuştur. Buraya sokulanlar, Tarançi lehçesine hususî bir renk vermye muvaffak olmuşlarsa da, Türk idyomu temiz ve bozulma-

dan kalmıştır. Tarançi ağzı, Altı-Şähär bölgesinin ağzına yakındır; öyle zannediyorum ki, bir bütün olarak alındıkta Orta Asya lehçelerinin bir kısmını teşkil ettiğinden, bu lehçe grupuna haklı olarak Uygurca da denebilirdi. Fikrimce, Tarançi'larla Altı-Şähär bölgesi ahalisinin, eski Uygur'ların ardılları olduğu münakaşa edilmez bir meseledir. Çin'liler, burada zikredilen Tatar'lara bugün de Chui-sa derler ve bu suretle onları, Şan-tu (sarık) adı verdikleri Orta Asya Tatar'larından (Kokand'lı, Taşkend'li ve Buhara'lı) kesin olarak ayırırlar. 345 Onlar bazan başka Çin'lilere de Şan-tu adını takıyorlarsa da, bunu ancak onların müslüman olduğunu göstermek için yaparlar. Burada, Kulca'da Dungan tesmiye edilen Batı Çin'deki Çin'li müslümanlara Çin'liler Chui-Chui derler, yani bu suretle onların Uygur olduğunu ve Chui-sa'larla aynı boydan geldiğini anlatmak isterler. Uygur'ların her iki Çince adı yüzyıllardan beri taşıdıklarını, Çin tarihi Sü-chung-kian-lu'dan alınan şu cümleler ispat etmektedir: "Thang sülâlesinin ortasına kadar (demek 806-820 arasında) Chui-chu'ların eski adı Chui-şe idi, o zaman onlara Chui-chu adı takılmıştır. Bu ad umumiyetle Chui-chui şeklinde söylenir. Çin'deki Moğol hâkimiyeti zamanında onlara Ui-gu-ör (Uygur'lar) denmiştir." Esas İli ağzı, muhtelif unsurların karışmış olduğu Kulca şehrinde konuşulur. Köylülerin yerleştikleri bölgelerde, bir arada yaşıyan aileler Altı-Şähär'in muayyen bölgesinden gelmiş oldukları için, eski ağız özellikleri daha uzun müddet yaşamaktadır, bu yüzden bazı yerde bugün Kaşgar, diğer bir yerde de Turfan ağzı konuşulur.

Şarkı ve hikâyeler halinde halk arasında yaşamakta devam eden taze ve kuvvetli halk edebiyatı, Tarançi'ların sıkıntı ve baskı altında henüz tamamiyle ezilmediklerini ve her nevi mânevi kuvvetten mahrum edilmediklerini göstermektedir. Bunun için misal olarak aşağıda küçük bir şarkı vereceğim ve bununla Tarançi'lar hakkındaki bahsimi kapatacağım. Bu şarkıyı bana, yazı bilmiyen bir

Tarançi ozanı söyledi. Hemen hemen söz söz yapılan tercümesi aşağıdadır: [1]

Kaşın kara kunduz mu?
Gece mi geleyim, gündüz mü?
Gece gelsem selâmet,
Gündüz gelsem iftira.

Can içinde yanan kız,
Yanan ateşi yakan kız,
Kaşlarını severim,
Saçlarını da Süleyman kız.

Bağa buğday ekmiştim,
Kuşağa geldi buğdayım,
Tanıştığımız zamanda,
Ayırdı bak Hudayım.

346 Kamışı kamışa katarlar,
Buğdaya bağ yaparlar,
İnsan yeni yar sevse,
Deliye benzetirler.

Yarsız ömrüm benim,
Bin yaşasam bir gün değil,
Cehennem ateşi bile,
Aşk ateşi kadar değil.

Gelir bugün kötüler,
Şafakla unutur yarini,
İyi adam unutmaz,
Eski sevdiği yarini.

Kara kaşlar oynaşır,
Saçı beline ulaşır,
Çıkma evden dışarı,
Âşıklar bıçaklaşır.

---

[1] Bugünkü Türkçemize çevirirken Radloff'un Almanca tercümesi değil de, Tarançi aslı göz önünde tutulmuştur, bk. *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme...* VI, 1886, s. 208 - 209

Yarin gönlü doğan gibi,
İşte beni kaz yapar,
Kirpiklerimi yem yapar,
Göğsümü davul yapar.

Son mısra ancak Orta Asya'da doğan avı göz önüne getirildiği zaman anlaşılabilir. Yaban kazı gözüktüğü zaman, avcının elinde oturan doğanın başlığı alınır ve doğan kazın peşinden fırlar. Avcı, kazı yakalamamış olan doğanı geri çağırmak için, sağ kolunun yanında asılı bulunan davulunu çalar ve doğan için yem olarak elinde bir parça et tutar; geri dönerek sol elin üzerine konduktan sonra yem kendisine verilir.

Tunguz boyları:[1] Çin hükümeti tarafından İli vadisinin korunması için geçen yüzyılın ortasında buraya yerleştirilmiş olan Daur'lar, Şibä ve Solon adında iki Tunguz boyuna aittirler; hükümet hesabına bütün aileleriyle buraya nakledilen bu boylara, 347 buraya geldikleri zaman çok zengin arazi parçaları verilmiş, meselâ Solon'lar Türgän ve Korgos nehirleri arasında (İli nehrinin sağ sahilinde), Şibä'ler de, İli'nin sol sahilinde, Tatar Kulca'sının karşısında yerleştirilmişlerdir. Bu bölgeler, hiçbir vergi istenmeden askerî kolonistlere bırakılmıştır, fakat buna karşılık elinde silâh taşıyabilen her erkek orduya aitti ve savaş esnasında hepsi de faal hizmette bulunmaya mecburdular. Bütün bu kolonistler 14 Sumul'a — bayrağa — ayrılmış olup, altı Sumul Solon'lardan ve 8 Sumul da Şibä'lerden ibaretti. Bu asırda Şibä'lerin artan birliklerinden yeni iki Sumul teşkil edilerek Solon'lara eklenmiştir; bu suretle şimdi Solon'ların sekiz, Şibä'lerin sekiz Sumul'u vardır. Her Sumul'a 500 aile üzerinden tarla verilmiş olup, böylece bütün Daur aileleri 8000 olarak tahmin edilebilir, yani Tarançi aileleri kadar demektir. Her aileye büyük saha tahsis edilmiş olduğundan, bunların herbirinden silâh kullanabilecek üç erkek çıkabilir, böylece bana rapor veren kimse-

[1] Başlık tarafımdan eklenmiştir. (Çeviren).

nin sözlerine göre, bir savaş halinde Daur kolonileri 20-25000 asker çıkarabilirler. Fikrimce bu rakam pek yüksekten alınmıştır, çünkü, bir halkın hiçbir zaman üçte birinden fazlasını asker olarak toplamak mümkün değildir, buna göre askerî koloninin kurabileceği ordu 10 000 kişiden pek fazla olmaz. Şibä ve Solon'larda askerliğe başlama yaşı ondokuzdur; bu yaştan itibaren onların hepsi de kendi subaylarının emri altında her köyde askerî talim yaparlar. Sulh zamanında muvazzaf askerlerin sayısı ancak 1000 kadar olup, bunlar sıra ile her köyden alınırlar. Vilâyetin güney kısmına gönderilen askerlerin hizmet müddeti iki yıl, İli vadisindeki sınır karakollarında nöbet bekleyenlerin ise ancak bir aydır. Vazife göreceklerin bizzat gelmesi mecburi olmayıp vekil gönderebildiklerinden, hazar ordusu umumiyetle bu şekilde ücretle tutulmuş kimselerden ve karakol askerleri de zayıf ve yaşlı adamlardan veya sefih külhanbeyi takımından ibaret olup, seyyah bunlara baktığı zaman acır ve iğrenme duyar. Hükümet, malî durumun fenalığı yüzünden, 348 karakol askerlerine her ay ödenmesi icabeden 3 rublelik maaşın verilmesini çoktan kesmiş olduğudan, herkes, ya ailenin işe yaramıyan bir uzvunu karakol hizmetine göndermeye, veya çok ucuz fiyatla bir vekil tutmaya çalışır; bu maksatla tuttuğu serseri ise, ilk iş olarak elde ettiği parayı derhal içer ve ondan sonra karakol hizmeti esnasında açlıktan ölecek hale gelir. Bu gibi Şibä ve Solon'ları karakollarda tetkik etmeye fırsat bulmuştum, bunlar, fena beslenme ve afyon kullanma yüzünden perişan bir hale gelmiş ve sınır bekçilerinden ziyade bir dilenci güruhuna benzeyen acıklı birer şekilden ibarettirler.

Bekçilik vazifesinin ve bütün askerî hizmetin dahi bu şekilde ihmali, — baş memurlar, kendi menfaatleri icabı hiç şüphesiz buna müsaade ediyorlar — asker kolonilerini iktisadî bakımdan yükseltmişse de, onlardaki savaş ruhunu tamamiyle öldürmüştür, böylece onlar, tehlike saatinde hükümet için çok fena bir destek olacaklardır.

İdare bakımından, her iki boyun başında Mançu'lu

birer Amban bulunmaktadır, onun emrindeki subaylar ve aşağı derecedeki memurlar Daur'lardandır. Daur memuru general rütbesini aldığı zaman (kızıl şapka düğmesi) Mançu memurlarına eşit sayılır ve aynen Mançu generali gibi başka memuriyetler de alabilir.

Gerek Solon ve gerek Şibä'ler, bâriz hatlar taşıyan yüz tipine mâliktirler. Vücut yapıları orta boyda, fakat kuvvetli değildir. Onlar afyon kullanmayı Çin'lilerden öğrenmişlerdir, bu yüzden birçok şahıslar hastalıklı gibidir. Erkekler, Çin askerleri gibi giyinirler: pamuklu kumaştan dikilmiş uzun ve beyaz bir gömlek, aynı şekilde bir don, dizin üzerine kadar gelen mavi pantalon, ya uzun bir kaftan veya gömlek üzerinden giyilen kısa Çin yeleği, kumaştan ve keçe pençeli Çin ayakkabısı veya dize kadar gelen çizme ve kalkık kadife kenarla düğmesi bulunan Çin şapkası. Yazın iş esnasında umumiyetle kısa gömlek ve yuvarlak hasır şapka giyerler; Çin'liler gibi çenelerini tıraş ederek ancak bıyıklarını bırakırlar. Kadınlara ancak tarla işi ile meşgul olurken rasladım: üzerlerinde uzun mavi gömlek ve **349** başlarında hasır şapka vardı. Daur'lar, Mançu ve Çin'lilerin büyük bir kısmı gibi Budist ve aynı zamanda Konfuçyus mensubudurlar.

Şibä'lerin dili, aynen Mançu yazı dili gibidir, sözleri de Mançu'ların yazdıkları gibi söylerler, halbuki Mançu'ların telâffuzu başkadır. Meselâ onlar, aynen Mançu dilinde yazıldığı gibi **gisun** (söz) diye telâffuz ederler. Mançu'lar ise **gisun** yazdıkları halde **dzisun** diye söylerler. Buna göre onların da, XV. yüzyılda Çin'e göç etmiş olan Mançu'ların ait olduğu boydan olmaları icabeder. Tahsilsiz Mançu'lar dillerini tamamiyle unutmuş olup ancak Çince konuştuklarından, tahsilliler ise bunu yabancı bir dil gibi kitaplardan öğrenmek zorunda kaldıklarından, bütün Mançu memurlarının yazıhanelerinde Şibä'ler kâtip olarak yerleştirilmiştir, çünkü Mançu dili, resmî daire dilidir. Mançu memurları yanında kâtiplik gibi böyle bir iş çok kârlı olduğundan, hemen hemen bütün Şibä'-

ler Mançu yazısı öğrenirler. Solon'ların dili her yerde aynı değildir. Bazıları sâf Tunguz ağızı konuşurlar, burada kaydetmiş olduğum birçok Solon sözlerinden anladığıma göre, bazılarının diline pek çok Moğol sözü karışmış olmalıdır.

Karakter bakımından Solon ve Şibä'ler, efendilik taslıyan ve kendilerini öven, ve aynı zamanda şiddet ve hiddet gösteren bir tiptirler. Onlar, imparatorun askeri ve hâkim sınıfın akrabası olarak, kendilerini Tatar ve Çin'lilerden çok üstün sayarlar. Tatar'lar onlardan çok çekerler, fakat ötekiler pek korkmaz, hattâ wei-gu-jin (dış adamlar=barbar) diye küfür bile ederler, bu yüzden her gün kavgalar olur. Şibä'lerle Solon'ların esas meşguliyeti ziraat olup, bunu aynen Tarançi'lar usulünce yaparlar, bundan başka çok miktarda hayvan da besliyerek, bunları yazın Kırgız'lardan kuzey dağlarına sürdürürler; onlar bilhassa koyun ve at beslerler.

Kulca'ya ancak yukardaki karakollardan geçen yoldan gitmeme izin verildiği için, maalesef güneydeki Solon köylerinde bulunamadım. Benim habercim bu köylere şehir dediğinden, 350 bunların Tarançi köylerine nazaran bambaşka bir şekilde kurulmuş olması icabeder. Bana bunlardan Akkent (akşehir) ve Yarkent (sahil şehir) adında ikisinin çok büyük olduğunu söylediler. Hatıra defterimden anlaşılacağı gibi, yol üzerinde ikinci ve üçüncü karakollar arasında olmak üzere ancak bir yerde Solon tarlalarına rasladım. Büyük bir tarla grupunun ortasında birkaç tane büyükçe salaş ile iki yurt vardı, bunlarda ekin zamanında işçiler oturuyordu; aralarında Solon'lardan başka üç Tarançi işçisine de rasladım. Yurtlara yakın bir yerde, çok büyük üç yığın halinde ekin toplanmış bulunuyordu, bu zaman (temmuz) yağmurdan korkulmadığı için, bunların üzeri örtülmemişti. Her yığının yanında, ekinin döğülmesi için, toprağın dövülmesiyle yuvarlak birer harman yeri meydana getirilmişti. Ekinin döğülmesi büyük taş silindirlerle yapılır; bunlar takriben 2 arşın uzunluk ve 6-8 verşok kutrunda olup,

sekiz kenarlıdır ve ortası uzunlamasına delinmiştir. Ortadaki deliğe takriben 5 fuss uzunluğunda bir değnek geçirilir ve bunun dışarda kalan uclarına ipler takılır. Hayvan silindiri bu iplerden çeker. Hareket ettirilince, sekiz köşeli silindir kendi mihveri etrafında döner ve ağırlığı ile, ince bir tabaka halinde harman yeri üzerine serilmiş ekinin başaklarındaki taneleri ayırır.

Diğer ziraat aletlerinden burada orak ve 1 arşın kadar sapı olan kısa tırpan gördüm; bunun demiri 1 1/2 verşok genişliğinde olup, sivri, çok az eğri ve sapa dik açı şeklinde raptedilmişti. Burada, son derece kaba ve kullanışsız bazı sapanlara da rasladım. Uzun bir ağacın bir ucuna çapraz olarak ikinci bir ağaç takılmış ve buna iki hayvan koşulmuştur; ağacın alt ucuna sapan demiri takılmış ve bunun birkaç zoll yukarsına, sabanı sevketmek üzere, yukarıya doğru eğilmiş bir ağaç eklenmiştir.

Toplanmış olan ekin ancak buğday ile arpadan ibaretti, darı tarlaları henüz biçilmemişti. Burada öğrendiğime göre Solon'lar ancak buğday yerler, arpa ancak atlara yem olarak verilir. Yulaf ekmezler. Burada sunî çayırlıkları da görebildim, bunlar da aynı şekilde 351 sunî sulama ile beslenmektedir. Çayırlığa, Çin'lilerin Moi-şi Tatar'ların Bädä dedikleri bir nevi Çin yoncası ekerler. Bu bitkinin ince, neşter şeklinde yaprakları ve erguvani renkte çiçekleri vardır. Bädä çok sık olarak büyür, bu yüzden bir yaz zarfında üç, dört defa biçilebilir, böyle olduğu halde her defasında yine 1 arşın büyür. Bu, bir ekildikten sonra 8-10 yıl devam eden daimî ottur. Atlar bunu bütün diğer yemlerden fazla severler ve istifade ederlermiş, öyle ki, bununla beslenen atlar ekin yemeden dahi en ağır işleri görebilirlermiş.

Solon'lar umumiyetle ekin yetiştirir, Şibä'lar ise umumiyetle tütün ve pamuk ekerlermiş. Bu tütün İli vadisinde ve Kırgız'lar arasında çok meşhurdur, çok kuvvetli ve hoş kokulu olduğunu söylüyorlar. Şibä'ler tütünü topladıktan sonra bir suya batırırlarmış. Şibä'lerin pamuğu

Orta Asya pamuğuna nazaran çok daha kötüdür, bundan dolayı ancak astar için kullanılır. İli vadisinde pamuk yetişmesi, esas itibariyle enteresan bir vakadır.

Çince konuşan halklar.[1] Şimdi, İli Vadisinin Çince konuşan halklarına geçelim. İli vadisinin, nehrin sağ sahilinde, Korgos ve Mogay nehirleri arasında bulunan sahasına Dan adı verilir ve burada Çince konuşan halkalr oturur; burada oturan boylar menşe bakımından pek muhtelif olduklarından, ancak Çince konuşanlar, tabirini kullanıyorum:

1) Dungen'ler (eski Uygur'lar)
2) Çin'liler,
3) Çämpän (güney Çin'liler),
4) Mançu'lar.

1, 2, 4 altında izkredilen boylar kuzey Çin lehçesini konuşurlar, Çämpän'ler diğerleri tarafından anlaşılmayan bir ağız kullanmakla beraber, istisnasız olarak kuzey Çinceyi de anlarlar. Dungen'lerle Çin'liler ne elbise ve ne de dil bakımından biribirinden ayrılmayıp karmakarışık bir şekilde yaşarlar. Dungen'lerde Türk cedlerinden kalan ve bütün karışmaya rağmen onları Çin'lilerden 352 kesin olarak ayıran biricik şey, istisnasız olarak hepsinin de bağlı bulunduğu islâm dinidir. Evet, Kırgız'larda olduğu gibi bazı Türk halkları arasında islâmiyet zâhirî gösterişten ibaret olup kalmıştır, fakat bu durum, Dungen'lerde olduğu kadar yüksek dereceye varmamıştır. (Burada, uzun müddet Dungen'ler arasında yaşamış olan bir müslümanın sözlerini tekrar ediyorum). Onların islâm dini sahasındaki bilgileri, kendilerine müslüman denmiyecek kadar azdır; bu bilgiler şunlara inhisar eder: Buda heykellerine tapmamak, domuz eti yememek, hayvanları Kur'an'ın emrine göre kesmek, ancak böyle kesilen hayvanların etini yemek, rakı içmemek, bir ay oruç tutmak ve arasıra evde veya camide namaz kılmak. Onlar, bildikleri

[1] Başlık tarafımdan konmuştur. (Çeviren).

bütün bu kaidelerden ancak et yemeğine ait olanını sıkı surette yerine getirirler, çoğu oruç tutmaz ve camiye de çok seyrek giderler. İslâmî ilim ve kaidelere tamamiyle yabancıdırlar, imamları dahi — eğer bu bir Tatar değilse — ancak en lüzumlu duaları mânasını anlamadan okuyabilirler. Eski Kulca'daki Tatar öğretmenlerinden ders alan bir Dungen imamı bana Kuran'dan bazı âyetler okumuştu, açıkça itiraf etmeliyim ki, okuduğu şeyin Arapça mı, Çince mi olduğunu farkedemedim. Bazı Dungen'ler Tatarça konuşurlar, fakat aynen Çin tüccarları gibi; onlar dış görünüşleri ile de şeriatın emirlerini tutmazlar. Ancak başlarının yarısını traş eder ve Çin'liler gibi saçlarını örerler; giyimleri aynen Çin'lilerin gibidir, ancak başlarına bütün müslümanlar gibi bir çin serpuşu geçirirler, halbuki Çin'liler evde başlarına bir şey giymezler. Rakı içmenin ve bazı et yemeklerinin yasak oluşu, onları Çin'lilerden en çok ayıran özelliklerdir, çünkü bu kaidelere dikkat etmekte onların umumî eğlence yerlerinden ve lokantalarından uzak kalırlar.

Yukarda, Dungen'lere Çin'liler tarafından Chui-chui ve Tatar'lar tarafından da Dungen adının takıldığını söylemiştim. Bu sözün etimolojisi üzerine maalesef bir bilgi veremiyeceğim, çünkü Tatar destanlarında bahsedilen etimolojiye göre **353 Dungan** sözünün **Durgan** veya **Turgan'**dan çıktığı ve "Moğol ordusu girdiği halde yerlerini terketmiyenler" anlamına geldiği söylenmekte ise de, bu açıklamayı dil bakımından reddetmek icabeder. Bu bir halk etimolojisidir, bir "post hoc ergo propter hoc" tur. Meselâ, **Kalmak** adının "geride kalmış" şeklinde, ve **Baraba** adının da — Küçüm Kan talebettiği zaman birlikte gitmediklerinden — (barba-dılar "varmadılar") tarzında izahı gibi. Dungen'ler, Uygur'ların eski ikamet yerleri olan Urumçi, esas Çin'in kuzey vilâyetleri, Kansu ve Şänsi'den kısmen sürgün ve kısmen de serbest muhacir olarak gelip yerleşmişlerdir; asla İli vadisinde Çin'lileşmemiş, bilâkis, buraya Çin'li olarak gelmişlerdir. İlk Dungen'ler İli'ye geçen yüzyılda gelmişler ve Dungen ahalisi yeni muhacirlerle gittikçe artmaktadır.

Şimdi İli vadisinde yaşamakta olan halis Çin'lilerden, herhalde ancak birkaç tüccar kendi arzulariyle buraya yerleşmişlerdir, esas Çin kitesini, kuzey Çin'in muhtelif vilâyetlerinden buraya yollanmış olan sürgünler veya onların ardılları teşkil eder.

Gerek Çin'liler ve gerek Dungen'ler, kısmen şehirde ve kısmen de köylerde yaşarlar. Köylüler, ekin, pirinç, haşhaş, pamuk ve tütün yetiştirir, şehirliler ticaret, el sanatı, fabrikacılık ve bahçıvanlıkla geçinirler.

Çin'li ve Dungen'lerin umum nüfusu üzerine istatistik bir bilgi vermek, herhalde Mançu memurları için de çok zor bir iş olurdu, çünkü bunlar, askerî koloniler gibi hizmet listelerine alınmazlar; temel ve meslek vergisi verirlerse de kafa vergisi ödemezler. Çin'li v Dungen köylüleri üzerine bilgi verirken, tabiîdir ki, toplıyabildiğim pek az malûmatı sıralamakla iktifa etmek zorundayım.

Çin ve Dungen köylüleri, **Dan**'un doğu kısmında Piliçi, Mogay ve Almutu nehirleri boyunda yaşarlar: Piliçi boyunda 1000, Mogay boyunda 300 ve Almutu boyunda 500 olmak üzere hepsi 1800 ailedir. Bunlar, **Yang** adı verilen 100 er ailelik birliklere ayrılmış olup, her Yang vergisini toptan öder.

354 Bölgenin kuzey kısmında Da-lo-si-gung arasında takriben 8000, güneyde Korgos'la Kulca arasında da 5000 aile pirinç yetiştirmekle ve 300 aile âdi ekincilikle meşgul olur.

Bu köylülerin vergisi çok az olup şunlardan ibarettir:

Pirinç eken 5000 köylü, 10 cho ekilen bir arazi parçası için buğday olara 8 cho	= 40 000 cho
Kuzeydeki 8000 köylü, yine aynı miktar araziden 8 cho buğday	= 64 000 cho
Doğudaki 1800 aile de aynı şekilde . . .	= 14 400 cho
Hepsi	118 400 cho

Kuzeyde 3000 aile, tarlalarını ancak birkaç asır önce kurmuşlardır. Bunlar vergilerini para olarak öderler

(3 ½ gümüş unze, takriben 8 - 9 ruble), buna göre bütün vergi yekûnu 25-30 000 gümüş ruble eder.

Fakat, Çin'lilerle Dungen'lerin ancak küçük bir kısmı ziraatla meşgul olur, çoğu, Dan'ın aşağıda adları sayılan sekiz şehrinde yaşarlar: Kürä (Çin Kulca'sı), Korgos, Tarci, Çing-di-cho-si, Da-lo-si-gung, Şü-ding, Bayanday ve Çim-pän-si. Bu şehirlerdeki Çin ahalinin sayısı üzerine bir şey söyliyemiyeceğim. En büyük şehir Kulca'dır, nüfusunun 80 000 i geçtiği ve en azında üçte ikisinin Çin'li ve Dungen'lerden ibaret olduğu söyleniyor. Şehirlerde yaşayan Çin'li ve Dungen sayısının 100 000 den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Vergilere gelince, bunlar mesleğe göre pek muhtelif olup, gümrük parasından ve temel vergileriyle meslek vergisinden ibarettir.

Gerek Çin'liler ve gerek Dungen'ler İli vadisinin diğer ahalisinden kesin olarak ayrılırlar, onlarda muayyen bir vakar hissi vardır ve kendilerini diğer halklardan üstün görürler. Onlar, hattâ hâkim unsur olan Mançu'ları bile kendilerinden çok aşağı sayarlar ve ancak siyasî bakımdan zayıf olmakla onların hâkimiyeti altına girmiş bulunurlar. Ulaşmış oldukları kültür seviyesi, onlara hakikaten böyle bir vakar hissi vermektedir. Sanat, ziraat ve ticarette, onlar bütün diğer İli ahalisinden üstündürler, bunu Tatar'lar bile ikrar ederler, 355 halbuki onlar Mançu'lardan daha az nefret etmezler. Ancak karşılıklı bu düşmanlık Mançu hâkimiyetini mümkün kılmaktadır, çünkü Tatar'larla Çin'liler veya Tatar'larla Dungenler birlikte baş kaldırdıkları takdirde, Mançu'ların kudreti yıkılmış olur.

Karakter bakımından Dungen'lerle Çin'lilerin hilekâr, kavgacı ve mağrur oldukları söyleniyor, bu yüzden İli boyundaki diğer halklar onları sevmezler; fakat onların çalışkanlığı, tahammül ve pratik kabiliyetleri hakkında hepsi de hakikati söylerler. İli'deki Çin'lilerin çoğu sürgünlerden ibaret olduğu için, aralarında yankesici, ayyaş ve kumarcıların eksik olmıyacağı tabiîdir. Kadın noksanlığı yüzünden ahlâkî durumları da fenadır.

İli vadisi zaptedilir edilmez Dungen'lerle Çin'lilerden ordu için 3000 adam toplanmıştır. Bunların ardılları, **Chambing** adı altında bugün bile muvazzaf ordunun bir kısmını teşkil ederler. 1500 kişi, 100 er askerlik gruplar halinde daimî garnizon olarak beş istihkâma yerleştirilmiştir. Bu istihkâmlar şunlardır: Korgos, Çing-di-cho-si, Sü-ding, Da-lo-si-gung, Çim-pän-si. Bu istihkâmlardan herbirinin yanında aynı ad altında şehir de kurulmuştur. İstihkâmlar, mazgallı duvarlarla çevrilmiş ve bir hendekle şehirden ayrılmış olan küçük kalelerdir. Chamging'ların 1500 kişilik diğer yarısı, aynen Tarançi'lar için tatbik edilen şartlarla askerî kolonistler olarak yerleştirilmişlerdir. Chambing kolonistlerinin oturduğu küçük noktalara Tardji derler. Chambing'lerin başkomutanı, Djin-tai adı verilen ve Sü-ding istihkâmında oturan bir Mançu subayıdır. Diğer memurlar Chambing'lerin kendilerinden olur.

Gerek askerlikte ve gerek kolonide Chambing'lerin hizmeti çok ağırdır; askerler, yalnız gösterilen yerlerde garnizon hizmeti yapmakla kalmayıp, bundan başka yüksek Mançu memurları yanında ve hükümet depolarında nöbet tutmakla da mükelleftirler; kolonide yaşayanlar Tarançi'lar gibi ekinle vergi ödemek ve bununla birlikte savaş halinde asker vermek zorundadırlar. Chambing'lerin ardılları bu hizmetleri babaları gibi icra etmeye mecbur tutulurlar. **356** Geçen yüzyıldan beri Çin'lilerle Dungenler'den yeni asker alınmamıştır.

İli vadisinde yaşayan Dungen, Chambing ve Çin'liler ne giyim ve ne de yaşayış bakımından esas Çin ahalisinden ayrılmazlar. Bu yüzden onlar hakkında toplıyabildiğim çok noksan bilgileri burada sıralamayı lüzumsuz buluyorum.

Ç ä m p ä n'ler, İli vadisinin bütün diğer halkları tarafından aynı derecede aşağı görülen ve nefret edilen bir boyudur. Çämpän'lerin, güney Çin'den (Guän-dung, Cung-nän ve Şi-nän) sürülen canilerden olduğu anlaşı-

lıyor, bunlar uzak İli vadisine yollanırlar ve ilk üç yılda hükümdarlığa hizmette bulunmaya mecbur tutulurlar. Buraya her yıl 100 Çämpän gelir ve en ağır işlerde kullanılırlar. Bunlar başlıca demir, bakır ve gümüş ocaklarında çalıştırılır ve yüksek memurlar yanında en aşağı hizmetleri görürler. Böylece bunlar, takriben Sibirya mahkûmlarını andırırlar. Üç yıllık hizmet müddeti geçtikten sonra İli vadisinde serbest yaşıyabilir, bununla beraber yine kendi idareleri altında bulunurlar; savaş halinde piyade olarak askerlik yapmak mecburiyetindedirler, silâh taşıyabildiği müddetçe bundan hiçbiri kurtulamaz.

İli vadisinde serbest yaşıyan ve sayıları hakkında katî bir şey bilmediğim Çämpän'ler, kısmen hizmetçi, balıkçı, arabacı olarak köylerde, kısmen de işçi, hamal, tüccar olarak veya hırsızlık, yankesicilik, pezevenklik ve kumarbazlığı meslek edinmiş bir halde şehirlerde otururlar. Bu son adları meslek olarak zikrediyorum, çünkü onlar bu işlerle meşgul olabilmek için, Mançu memurlarından muayyen bölgelere ait olmak üzere katî ve teminatlı müsaade alıyorlar ve bunun için muayyen bir vergi veriyorlarmış. Ziraatla uğraşan Çämpän'lerden takriben 5000 kişinin tam İli sahilinde haşhaş yetiştirmekle geçindikleri söyleniyor. Bunlar, bir Çin dönümü (mo) için 40 kopek kadar öderler. Bunlardan bazıları 100 dönümluk sahaya haşhaş eker ve vilâyette afyon çok kullanıldığı için haşhaşçılık çok kârlı bir meslek teşkil edermiş. Haşhaş yetiştirenler, 357 bu yüzden çok müreffeh bir hayata kavuşmuşlardır. Birkaç yüz kişi balıkçılıkla meşgul olur ve İli'nin muhtelif noktalarında sal tutarlar; bunlar, gelirlerinin onda birini vergi olarak verirler. Balıkçı ve dalgıç olarak Çämpän'ler çok meşhurdur. Şehirdeki Çämpän'lerden bilhassa meyhane işletenler büyük servet toplamışlardır.

Dış görünüşleriyle Çämpän'ler Çin'lilerden hemen hemen ayrılmazlar, fakat dilleri, Çin'lilerle katiyen anlaşamıyacak kadar farklı imiş.

Yalnız hizmet gören Çämpän'ler değil, İli vadisinde serbest yaşıyanlar dahi Mançu'lar tarafından müthiş bir baskı altında tutulurlar. Onlar sanki insan haklarından mahrum edilmiş gibidir ve bu bakımdan işleri memurun merhametine kalmıştır. Bu gayri tabiî münasebeti ve baskıyı ancak bu şekilde açıklıyabilirim. Memurların baskısı 15 yıl önce az kalsın Çämpän'lerin isyanına sebep olacakmış, bu takdirde iş yalnız Mançu memurlarının imhası ile kalmaz, korkunç bir katliam husule gelmiş olurdu. Hemen hemen bütün Çämpän'ler Mançu memurlarını öldürmek ve Bayanday ve Kürä'deki Mançu birliklerini basmak için yemin etmiş bulunuyorlardı. Hemen hemen bütün Mançu memurlarının yanında Çämpän'ler hizmet gördüğü için, böyle bir suikast kolayca muvaffak olabilirdi. Tesadüfen bu suikastı duyan bir Çämpän kadını, bir Galday karısı olan efendisine bütün plânı haber vermiş ve bu suretle isyan hazırlığında bulunanların isimlerini eldeetmek ve gizlice şehirlere getirilen silâhları yakalamak mümkün olmuştur. Mançu'lar müthiş bir muhakeme tertip etmişler, yüzden fazla adamı idam ederek kafalarını ihtar olsun diye yollara asmışlardır. Fakat bu korkunç ceza ancak haricen sükûneti yerine getirmiştir, Çämpän'ler, içlerinden eskisinden daha fazla intikam beslerler. Mançu'lara karşı tertiplenecek herhangi bir isyana onlar da katılacaklardır. Tatar habercilerinden biri bana şöyle demişti: "Çämpän'ler, herhalde İli vadisinin en kötü şöhretli ve nefret edilen boyudur. 358 Ne kadar öldürülseler ve işkenceye tâbi tutulsalar dahi fenalıkları azalmamıştır, bu yüzden onlara "Çämpän" denmiştir. Ana ve babalar itaatsiz çocukları korkutmak için: Çämpän geliyor, derler. Çämpän, domuz eti, köpek, kedi, sıçan, kurbağa ve yılan gibi görebildiği her şeyi yer. Hiçbir yerde Çämpän'lerde olduğu kadar hırsız, kumarbaz, ayyaş ve afyonkeş mevcut değildir, bu yüzden hiçbir halk arasında onlarda olduğu kadar serseri dolaşan da yoktur, bunların kışın ne yiyecek, ne elbise ve ne de evi olur, böylece sefalet, açlık ve soğuktan sokaklarda ölürler.

Bununla beraber Çämpän'lerin içinde büyük bir kuvvetin mevcut olduğu inkâr edilemez, halbuki Çin'lilerde bunu beyhude ararsınız. Çämpän bir işe girişti miydi, bunu yapar, hiçbir engel ve hiçbir tehlike onu teşebbüsünden alıkoymaz, bu yüzden en ağır işlere de yararlar; bir Çämpän, üç Çin'li veya iki Tatar kadar çalışır."

M a n ç u'l a r.[1] Şimdi, İli vadisinin Çince konuşan son boyu ve hâkim halk olan **Mançu**'lara geçiyorum. Mançu'ları Çin'lilerden ayıran kanunla meydana getirilmiş olan ve onların eski faaliyet ve kuvvetlerinin muhafazasını gaye edinen sedde rağmen, Mançu halkı tamamiyle Çin tesiri altına girmiş bulunmaktadır. İçinde azıcık bir bağımsızlık kıvılcımı hisseden her halkın sıkı sıkıya bağlanmakta olduğu dil, adet ve din gibi en kıymetli hazineler, Mançu'larda tamamiyle kaybolmuştur. Efendi olan bunlar, kendilerine tabi kıldıkları halkın tesiriyle bağımsızlıklarını kaybetmişler ve onlara azıcık bir tesir bile göstermemişlerdir. Bugün Mançu"ların eski kuvvet ve savaş ruhundan, hâkim unsurun gurur ve kibirinden başka hiçbir şey kalmamıştır, gösteriş diyebileceğimiz bu gurur, onları bütün diğer boylardan ayıran biricik varlıktır. Her Mançu askeri, kendisini en yüksek Moğol veya Tatar memurundan daha yüksek görür ve onlar da elbette bir Mançu'ya hakaret etmekten sakınırlar.

359 Mançu sülâlesi, eskiden beri kendi boyundan olanlara dayanmak istemiş ve bu yüzden onların temiz kalmasına ve ancak kendi menfaati için kullanılmalarına gayret etmiştir. Mançu'ların, her türlü serbest meslekte çalışması yasak edilerek herbiri askerî ve devlet hizmetine ayrılmış ve Mançu birlikleri, ordularının çekirdek ve seçme kıtasını teşkil etmiştir. Bu yüzden, ileri gelen Mançu'lar yüksek idare makamlarına getirilmiş ve Mançu birlikleri de bütün devlet içerisinde dağıtılmıştır.

Bu suretle İli vadisinin zaptından sonra burada da

[1] Başlık tarafımdan konmuştur. (Çeviren).

6000 Mançu askerî yerleştirilmiş ve onlar için, Mançu kudretinin bir timsali olmak üzere iki kale yapılmıştır. Bunlardan biri, Tatar'ların Kürä dedikleri kale olup, bütün vilâyetin başşehri ve hükümet merkezi haline gelmiştir; ikincisi, İli'nin yakınlarında eski ve yeni Kulca arasında bulunan Bayanday kalesidir.

Kürä'deki Mançu garnizonunun kuvveti 5000, Bayanday'da ise 1000 imiş. Peking hükümeti, bu Mançu birliklerinin kendisinden yüz çevirmesinden korkmaz, çünkü onlar her bakımdan imtiyaz sahibi olup, bir hükümet değişimi onlara ancak zarar verebilir. Böylece onlar her savaşta ancak kendi menfaatleri için mücadele edeceklerinden, ordunun çekirdeğini teşkil etmek üzere çok uygun gelirler. Fakat Peking hükümeti yüksek Mançu subaylarına ta baştan itibaren aynı itimadı beslememiştir, çünkü merkezi hükümetten uzak oldukları için, itaatsizlik veya isyan halinde onların cezalandırılması kolay olmazdı. Bu yüzden, subay ve memur sınıfının ancak aşağı rütbelileri burada yerleşmiş Mançu'lardan alınmış, halbuki askerî ve sivil idarenin en yüksek makamına getirilmiş kimselerin aileleri, her zaman Peking'de rehin olarak alıkonmuştur. Böylece bütün yüksek memurlar Peking'den yollanmış ve burada üç yıllık bir hizmete tabi tutlmuşlardır.

İlk yerleşme zamanında olduğu gibi, Mançu askerleri bugün de yukarıda zikredilen kalelerde otururlar. Sayılarının çok arttığı söyleniyor. Fakat savaş ruhları tamamiyle gerilemiş ve Çin'lilerden de gevşek bir hale gelmişlerdir.

Hazarda Mançu'ların hizmeti, 360 ancak garnizon vazifesi ile askerî talimden ibarettir, fakat bunlar da çok az yapılır. Takriben 1000 kişi muhtelif karakollarda komutan olarak veya at sürüleri yanına yerleştirilmiş ve Kalmık, Şibä, Solon ve Chambing'ler arasında bulunan yüksek Mançu subayları yanında hizmet görmek üzere konmuştur.

Hükümetin malî durumu tahammül edilir bir halde devam ettiği müddetçe, Mançu'lar müreffeh bir hayat sürmüşlerdir, çünkü hükümet onların her şeyini temin etmiştir; boyun eğmiş olan halklar, bu tufeylilerin iyi yaşayışına gıpta ile bakmışlardır. Fakat hükümetin malî durumu fenalaşınca, Mançu'lar bütün diğer halklardan daha kötü bir vaziyete düşmüşlerdir. Onların ücretleri senelerdir ödenmez ve kanun gereğince bir işle uğraşmaları yasak olduğundan büyük bir sıkıntı içerisinde bulunur ve çok defa açlık ve sefalet çekerler. Bana haber yetiştiren kimseler, ister adi asker, ister aşağı rütbeden subay olsun, Mançu'ların çektiği müthiş sefaleti anlatıp bitiremezlerdi, bana Kulca'da öyle Mançu askerleri gösterildi ki, bunların kıyafeti karakollardaki Solon külhanbeylerinden farksızdı. Ancak makam icabı halkı ezmek ve bu suretle bağımsız gelir temin etmek durumunda olanların vaziyeti biraz iyidir, ve bu gibi yerler de az değildir.

Bütün vilâyetin idaresi, tabiî olarak Mançu subaylarının elinde bulunmaktadır. Bu idare, askerî ve sivil olmak üzere ikiye ayrılır.

Ordu tümenlere bölünmüş ve başlarına bir Darin tayin edilmiştir. Tümenler tugaylardan ibarettir, başlarında Galday ve Meyen-Amban'lar vardır. Alay subayları şunlardır: Ugerida (Albay), İlchida (Binbaşı), Cergi-Yanggin (Yüzbaşı), Fundu-Boşko (Teğmen) ve Boşko (Assubaylar). Kurmay subaylarına Daloya, yüksek subaylara ise sadece Loya derler. Şibä, Solon ve Kalmık birlikleri Meyen-Amban'ların emri altında bulunur, bunlar aynı zamanda askerî kolonilerin en yüksek askerî hâkimleridir.

361 Tabiî olarak bütün halkı içine alan sivil idare dört parçaya bölünür:

1) Şi-Yamun (Çin'li ve Dungen'lerin mahkeme ve polis idaresi);

2) Dung-Yamun (bütün diğer halkların mahkemesi);

3) Erzak işleri idaresi;

4) Sikke.

Her iki mahkemenin başmemurları iki Daloya olup, yanlarında birer yardımcı (Şün-Yang) vardır. Erzak idaresinin başında da bir Daloya bulunur, fakat sikkelere Şün-Yang bakar.

Bütün vilâyetin en yüksek idare makamı, İli vadisindeki kolordunun başkomutanı olan Dzan-dzün'ün elinde bulunur, böylece o, askerî ve sivil idarenin en yüksek zirvesini teşkil eder. Onun yanında yardımcı ve muavin olarak bir Chebei-Amban vardır. Dzan-dzün'ün âmiri, Län-djo'da oturan ve batı Çin'in valisi olan Sunda'dır.

Yüksek Mançu memurlarının bütün hükümet ve ikamet evleri, Çin şehrinden yüksek bir duvarla ayrılmış olan Kürä kalesinde bulunmaktadır.

Her ayın 1. ve 15. inde İli vadisindeki bütün yüksek memurların Kulca'ya gelerek kendilerini Dzan-dzün'e takdim etmeleri ve ona memleketin durumu üzerine rapor vermeleri lâzımdır. Memurların kabulü dolayısiyle birçok merasim tertip edilir.

Sabah erkenden, güneş doğunca Dzan-dzün ile Chebei-Amban ata binerek, ancak küçük bir memur kitlesinin refakatinde mabede giderler. Daha akşamdan buraya gelmiş olan bölgenin yüksek memurları, sarayla mabed arasında iki sıra halinde dizilirler; Dzan-dzün at üzerinde yavaşça onların yanından geçer; duayı bitirdikten sonra, hâlâ beklemekte olan memurların arasından saraya döner. Bunun üzerine memurlar saraya, birinci avluda kendilerine hazırlanmış olan odalarına giderler; sabah yemeğinden sonra 362 onlara, bir Yasaul tarafından, Dzan-dzün'ün kendilerini kabule hazır olduğu bildirilir.

Dzan-dzün'ün huzuruna, önce Mançu askerî memurları olan Darin ile Galdai çıkarlar. İcabeden şekilde eğildikten sonra Dzan-dzün onlara yer gösterir ve kendile-

riyle lüzumlu işleri görüşür. Bundan sonra aşağı rütbeden Mançu subayları girer ve aynı merasimden sonra yer alırlar. İş bittikten sonra hepsi kabul salonunu terkederler; arkasından Şibä, Solon ve Kalmık'ların Amban'ları kabul edilir. İdareci olan Mançu memurları oturur, askerî koloni subayları üç defa diz çöktükten sonra bunların arkasında dururlar. Bunlar çıktıktan sonra her iki mahkemenin Daloya'ları girer, Dzan-dzün onları kapıya kadar gelerek karşılar; en nihayet Tatar memurları olan Hekim ile Şaga'yı kabul eder, bunlar kendilerini yere atarlar ve Dzan-dzün emretmedikçe kalkmazlar. Kabul bittikten sonra bütün memurlar aynı sıra ile Chebei-Amban'a giderler. Buradaki kabul merasimi de bittikten sonra Chebei-Amban Dzan-dzün'e gider, Dzan-dzün onu kapıda karşılar ve yer gösterir. Karşılıklı birçok iltifattan sonra nihayet önce Dzan-dzün ve sonra da Chebei-Amban oturur, konuşma bitince Dzan-dzün Chebei-Amban'ı atına kadar uğurlar. Bundan sonra Dzan-dzün Chebei-Amban'ı ziyaret eder. Chebei-Amban onu kapıda karşılar, attan inişinde yardım eder ve giderken de yine caddeye kadar uğurlar.

Dzan-dzün, muayyen ziyaret günlerinden başka, memurları ancak çok mühim ve acele hallerde kabul eder.

Sunda veya Peking'den imparator tarafından yollanan bütün emirler büyük merasimle karşılanır; Dzan-dzün kendisi at üzerinde şehir kapısına kadar giderek elçiyi karşılar ve saraya kadar onun arkasında gelir. Buraya geldikten sonra elçi, kırmızı halı döşenmiş büyük bir kabul salonuna alınır ve oturur. Şimdi Dzan-dzün kâğıdı kabul eder, bunu yüksek memurlardan birine verdikten sonra **363** dokuz defa diz çökerek alnını dokuz defa yere dokundurur. Ancak bundan sonra mührü açar ve aynı şekilde dokuz defa diz çöken memurlara imparatorun emrini okur.

Dzan-dzün ordunun başkomutanı ve bütün vilâyetin en yüksek adlî hâkimidir. Mahkûm edilmiş olan herkes Dzan-dzün'e başvurarak temyiz talep edebilir. Bu

maksatla Dzan-dzün sarayının bulunduğu büyük avluya büyük bir Çin zili (Dumbak) konmuştur, şikâyeti olan herkes bunun yanında olan bir tokmakla buna vurur. Dumbak sesi duyulur duyulmaz derhal sarayın kapıları açılır, Dzan-dzün hemen mahkeme salonuna giderek yüksek memurları toplamak ve şikâyeti dinlemek mecburiyetindedir. Bu gibi hallerin bir raporla derhal Peking'e bildirilmesi lâzımdır, bu bakımdan kanun çok sıkı olduğu için hiçbir vali şikâyetçinin bütün kanunî haklardan faydalanmasına engel olmaya cesaret edemez. Bu müracaat çok rahatsız ettiğinden, Dzan-dzün'ler kanunu atlatmak için bir yol bulmuşlar ve her biri, Dumbak'ın vurulmasına engel olmak için dört adam koymuşlardır.

Son yirmi yıl içinde Dumbak ancak bir defa ses çıkarmıştır, bunu da taş atmaya muvaffak olan bir Taranci yapmıştır. Şikâyetçinin hakkı tanınmış ve suçlu memur cezalandırılmıştır; fakat iş bittikten sonra Dzan-dzün, bu misali kimse taklit etmesin diye davacıya kırk değnek vurdurarak altı ay hapse attırmıştır. Bu yüzden, şimdi Dzan-dzün'e şikâyetini bildirmek isteyen bir kimsenin, ya onunla sokakta görüşmesi veya evine sokularak herhangi bir şekilde konuşmaya çalışması icabeder.

Dzan-dzün, vilâyetin diğer kısımlarında olan vukuat ve hâdiselerden postalar vasıtasiyle haberdar edilir, çok ağır hallerde Chebei-Amban'ı icabeden yere yollar.

Adlî idare. Dzan-dzün'ün emrinde çalışan memurların vazifelerine gelince, bu yolda ancak adliye memurları üzerine biraz açık bilgi edinebildim, çünkü onlar, bana haber yetiştirenlerin faaliyet sahasına 364 daha yakın bulunuyorlardı. Adlî muamele çok alâka çekici bir iş olduğundan, bu husustaki haberi, yirmi yıl kadar Hekim'in yanında vazife görmüş ve sık sık duruşmalarda bulunmuş olan bir Taranci tarafından bana bildirilenlerden aşağıda aynen tercüme ederek vereceğim.

Kürä kalesinde iki adliye sarayı vardır, bunlardan

biri Dung-Yamun, diğeri de Şi-Yamun'dur (doğu ve batı sarayları). Bunların en yüksek memurları, üç yıl için Peking'den gönderilmiş ve akıl ve bilgileriyle tanınmış olan iki Daloya'dır. Onlar, İli halkları arasında cereyan eden bütün iyi ve kötü işler üzerine hüküm vermek zorundadırlar.

Bir adam öldürülecek veya sürülecekse, bunu Dzan-dzün'e bildirmeleri lâzımdır, bu hususta son karar ona aittir. Bütün diğer cezaları kendileri icra eder ve ancak ondan sonra bildirirler. Daloya bir kimseyi ölüm cezasına çarptıracaksa, onu son sorgu tamamlanınca Dzan-dzün'e götürür, Dzan-dzün mücrimden bir daha hâdisenin ikrarını talep eder. Bunu yaptıktan sonra ona bol yemek ve rakı verilmesini emreder; mücrim bundan sonra bir subay ve askerler tarafından götürülerek öldürülür. Çin'lilerce Gau-tung-lä denilen idam işleri yılda ancak iki defa vukubulur; bunlar hakkında imparatora derhal rapor yollanır.

Burada bir de şuna işaret etmek istiyorum: Kulca'daki Rus konsolosluğu sekreteri bana, Dzan-dzün'ün, ölüm cezalarını imparatorun tasdiki olmadan icra edemediğini söylemişti. Bunlardan hangisinin doğru olduğu hususunda bir neticeye varamadım.

Şibä, Solon, Kalmık ve Tarançi'lar adlî işlerde Dung-Yamun'a, Çin'lilerle Dungen'ler ise Şi-Yamun'a bağlıdırlar. Çin'lilerle Dungen'lerin diğer halklarla olan anlaşmazlıkları da Dung-Yamun'da görülür. Ölüm veya sürgün'le cezalandırılacak canilerin hüküm işi, Çin'li ve Dungen olmasalar dahi Şi-Yamun'a havale edilir. Gerek Şi-Yamun ve gerek Dung-Yamun'da, biri Daloya (başmemur) ve diğeri de Şün-Yang olmak üzere iki yüksek memur vardır. Bu memurlardan herbirinin emrinde, vazife görmek üzere 500 adlî memur vardır **365,** bunlardan ancak şehirde ve adliye sarayında vazife gören bir kısmı Kürä'de oturur, diğerleri ise bütün İli vadisinde, ve bilhassa Dan'da, yerleşmişlerdir. Orada, sükûnet ve intizama bakmak maksadiyle muhtelif şehir ve mevkilerde nö-

bet evleri kurulmuştur. Herhangi bir yerde bir hırsızlık, baskın veya kavga olduğu takdirde, suçlular mahkeme memurları tarafından yakalanırlar. Bunlar başta işi yatıştırmaya çalışarak suçlu taraftan hediye talep ederler; işi tamamlıyamazlarsa canileri adliye sarayına teslim ederler. Birçok vukuat, mahkeme memurları tarafından kapatılır, çünkü onlar, adliye sarayının başmemurlarından daha az hediyelerle kanaatlanırlar. Bundan dolayı yüz vakadan aşağı yukarı ancak onu Yamun'a gelir.

Öldürücü kavga, katil, yangın çıkarma, sahte para yapma gibi ağır cinaî haller, Daloya veya Şün tarafından yerinde tahkik edilir ve suçlular muhakkak surette hapisaneye gönderilir.

Dung-Yamun Kulca kalesinde bulunmaktadır. Caddeye bakan büyük kapısı (da-ming) vardır. Bundan geçilerek büyük bir avluya girilir. İlk avlunun doğu tarafında, mahkeme memurlarının oturduğu bir ev vardır; avlunun batı tarafında üç kısımdan ibaret bir hapisane vardır: 1) Ağır caniler hapisanesi; 2) Tahkikat safhasındaki maznunlar hapisanesi; 3) Memur, zengin ve kadınlar hapisanesi.

Birinci avludan geçildikten sonra ikinci kapıya varılır (ör-ming). Bunun arkasında da bir avlu vardır. Bu avluda, Daloya'nın emrindeki dairelerin yerleştiği evler vardır. Burada, İli vadisindeki bütün boylardan birçok yazıcı ve tercümanlar bulunur. Bunların en büyük memuru, Ör-Loya'dır (ikinci bey). Kapıda iki mahkeme memuru nöbet bekler. Bunun arkasından üçüncü kapı ve üçüncü avlu gelir ki, burada aşağı sınıf memurların ve Daloya'nın ev hizmetçilerinin evleri vardır. Bunların ötesinde dördüncü kapı ve dördüncü bir avlu bulunur. Burada 366 bulunan evlerde maznunlar sorguya çekilir. Nihayet beşinci ve sonuncu avluda Daloya ile ailesinin hususî evleri vardır.

Daloya'ya müracaat etmek istiyen bir kimse, evvelâ

Da-ming'deki mahkeme memuruna başvurur ve ikinci avludaki kâtiplere götürülür. Orada Daloya'dan ne istediğini bildirmek mecburiyetindedir. Kendisine bir dilekçe yazılır ve bunun için yarım Sär-Yarmak (takriben 40 kopek) alınır. O, dilekçeyi alarak Daloya'nın Yasol'una gider ve bunun mâkama sunulmasını rica eder, işi bittikten sonra da memnuniyetle bunun karşılığını sunacağını söyler. Bunun üzerine Yasol, gerek kendisi ve gerek Ör-Loya için muayyen bir para ister. Dilekçe sahibi ile Yasol bu para üzerinde anlaştıktan sonra, öteki Ör-Loya'ya giderek onunla meseleyi konuşur. Ör-Loya, vadedilen hediye önceden verildiği takdirde işi yürüteceğini söyler. Bunun üzerine Yasol dilekçe sahibinin yanına dönerek Daloya'nın şu anda çok meşgul olduğundan dilekçeyi kabul edemiyeceğini bildirerek: başka zaman gelin, der; eğer vadedilen hediyeleri önceden verecekse, işin şimdiden yapılma ihtimallerini araştıracağını söyler. Böylece dilekçe sahibi için hediyeleri önceden vermekten başka çare kalmaz, çünkü o pek iyi bilir ki, hediyesiz hiçbir zaman kabul edilmiyecektir. Bu iş tamamlandıktan sonra Ör-Loya meseleyi Da-Loya'ya arzeder ve tamamiyle haksız olsa dahi, meselenin dilekçe sahibinin lehine çözülmesi için onu ikna etmesini bilir.

Adliye sarayına giden bir kimse, işini ancak hediyelerle sona götürebilir, bunsuz hiçbir netice alamaz; bu yüzden adamlar Yamun'a gitmekten korkar ve işi mahkeme hizmetçilerine sundukları küçük hediyelerle kapatmaya çalışırlar, çünkü onlarda belki 3 ruble ile başaçıkılır ama, Yamun'da 30 ruble ödemek gerekir; çünkü Daloya, aşağı sınıf memurların kazançlarına iştirak eder. Fakat Daloya esas gelirini, paralarını toplamaya yardım ettiği büyük tüccarlardan temin eder. **367** Daloya en fena borçludan dahi parayı almasını bildiğinden bunun bir kısmını kendisine koparır. Yukarda zikredildiği gibi, katil ve yaralama halinde Daloya cinayet yerine bizzat kendisi gider ve o civarda oturan halktan bir nevi vergi (Vän-si) alır. Eskiden bu Vän-si 60 sär iken, şimdi 300-400 sär (takriben 240-320 ruble) dir.

Caniler sorguya çekileceği zaman Daloya bunun için akşamleyin gelir ve gece yarısına (üçüncü Cing'e) kadar orada oturur. Yanındaki adama sorgunun başlamasını ve mahkeme memurlarının toplanmasını söyler. Yanındaki adam bir ağaç parçası ile yere vurur ve yüksek sesle: "Daloya sau-tang-lä!" (Daloya sorguya başlıyacaktır) diye bağırır. Bu nida, odadan odaya, avludan avluya Da-ming'e kadar nakledilir. Bunun üzerine mahkeme hizmetçileri de caddeye çıkarak yüksek sesle: "Daloya sau-tang-lä!" diye bağırırlar. Bundan sonra bütün mahkeme memurları Yamun'da toplanırlar ve Daloya da onların refakatinde duruşma salonuna gider; mahkeme memurları: değnek, sü-wä-sa (deri ile gerilmiş bir tahta, caninin yüzüne vurmaya yarar), zencir ve muhtelif işkence aletleri gibi şeyleri getirerek Daloya'nın önünde yere dizerler. Daloya, masanın önünde bir koltuğa yerleşir, onun her iki tarafına sorguyu zapteden iki kâtip oturur.

Bunun üzerine maznunlar getirilir ve başları açık olarak Daloya'nın önünde eğilirler.

Şimdi usulüne göre sorgu başlar. Daloya'nın önünde, içerisinde çubuklar bulunan bir bardak vardır, bunlardan herbirinin üzerine 1 den 100 e kadar bir rakam yazılmıştır. Eğer Daloya mücrimin inadı karşısında hiddetlenirse, bardaktaki çubuklardan birini alarak yere atar. Mahkeme memurları çubuğu kaldırarak üzerindeki rakama bakarlar; sorguya çekilene, bunun üzerinde yazılı olduğu kadar değnek vurulur. Daloya çok fazla kızarsa, bütün bardağı yere fırlatır, bu takdirde mücrimin bütün bu dayağa dayanması ve Daloya daha önce durdurmazsa canını vermesi lâzımdır. Suçlu 368, mahkeme memuruna her darbe için bir miskal (10 kopek) verdiği takdirde, o kaçamak yaparak yere vurur, fakat bunu o kadar ustalıkla yapar ki, Daloya farkedemez.

Her iki kâtip de maznunun bütün ifadelerini kaydederler. Maznunun zikrettiği şahitler de mahkemeye çağrılır ve vaka hakkında onlar da iyice sorguya çekilir. İlk

günde Daloya mücrimden ancak hakikati söylemesini talep eder, ona bugün dayak atılmadığı gibi korkutulmaz bile, çok yumuşak muamele görür. İkinci ve üçüncü sorguda daha sert davranılır ve bundan sonra her üç istic-vap karşılaştırılır. Her üç ifade aynı ise iş çabuk biter, fakat mücrimin ifadeleri biribirini tutmuyorsa işkence tatbik edilir.

İşkencenin ilk gününde sü-wä-sa ile mahkûmun yüzüne vurulur veya kendini kaybedinciye kadar zencirlerin üzerine diz çöktürülür. Hiçbir şey ikrar etmezse, dört-beş gün sonra tekrar getirilir ve bu sefer işkence daha şiddetli olur. Ayak tabanlarına vurulur veya at kılından yapılmış bir ip beline geçirilerek bir lobut vasıtasiyle, ip derince ete batıncıya kadar çevrilir. İkrar etmediği takdirde yine hapisaneye gönderilir. Birkaç gün sonra üçüncü bir işkenceye tâbi tutulur: altı konkav şekilde olan bir bakır kazan başı üzerine konur ve içerisine kızgın kömürler atılır, veya, daha mühim hallerde etinden at kılı geçirilerek çekilir, döndürülür veya bir taraftan diğer taraf çekilir. bu son işkence çok şiddetli ağrı verir ve birçok mücrimler derhal akıllarını oynatırlarmış, bu yüzden ender kullanılır.

Her üç işkenceye katlanarak suçlu olduğunu ikrar etmemişse, serbest bırakılır, eğer bir şeyler söylemişse, eski ifadeleriyle karşılaştırılır, çünkü onu, acı yüzünden yanlış ikrarda bulunduğu için mahkûm etmek istemezler; bu yüzden, işkenceye tâbi tutulan kimsenin her üç işkence arasında âdi sorgu şeklinde de ifadesi alınır.

Daloya'nın vereceği ceza: ya 369 hapis, ya Kobak (mahkûmun çıkaramıyacağı bir ağaç parçası) olur, veya günahkâra bir demir parçası takılır ki, bunu senelerce taşımak mecburiyetinde kalır. Bu son iki ceza bilhassa sık sık tatbik edilir, çünkü bunun devlet için hiçbir masrafı yoktur; mücrim, bu nesnelerle kendi boyunun memurlarına teslim edilir ve onlar da nezaret ederler. Her büyük şehirde, boyunlarını zedelemesin diye tahta boyunduruğu bir yük gibi elleriyle yukarıya kaldırarak ta-

şıyan ve serbest dolaşan bu gibi birçok mücrimlere raslamak mümkündür. Kulca'da gördüğüm bir cani 2 arşın uzunluğunda bir demir direk ve bir küre taşıyordu, direk, takriben 1 arşın uzunluğunda bir zencirle boynuna asılmış, küre ise 2 arşın kadar uzunlukta bir köstekle sol ayak bileğine raptedilmişti. Zavallı ilerlerken küreyi ayağiyle itiyor ve onu 1 arşın kadar ileri yuvarladıktan sonra demir direği iki eliyle yakalıyarak gücü yettiği kadar ileriye koyuyor ve bundan sonra bir veya iki adım atıyordu. Böyle bir kimse elli adım gittikten sonra tabiî o kadar yorulmuştur ki, artık oturmak zorunda kalır. Otururken ve yatarken demir süsler ona pek zarar vermez. Bütün bu mahkûmlar için, tabiîdir ki hayatlarını dilenerek kazanmaktan başka yol kalmaz; bir şey verilmeyip de açlıktan ölürlerse, hükümet onlara pek aldırmaz.

Maznunun üzerine yükletilen şey ağır bir cürüm ise, Dung-Yamun Daloya'sı, mücrimi o zamana kadar tutulmuş bütün zabıt evrakı ile birlikte Şi-Yamun'a havale eder ve mesele orada bir daha tahkik edilir. Cani suçlu bulunduğu takdirde, vaka hakkında Dzan-dzün'e rapor verilir ve o da ölüm veya sürgün cezasını tatbik eder. Bu çok ağır bir cürümse, mücrim Paking'in ötesindeki sıcak Yang-nän, Şi-nän, Yü-nän vilâyetlerine sürülür; daha hafif bir cürümse ancak Bayköl veya Lan-djo'ya yollanır. Uzağa sürülenler artık oradan hiçbir zaman geri dönmezler, yakına sürülenler ise umumiyetle birkaç sene sonra vatanlarına avdet ederler; sakin yaşarlarsa onlar da rahat bırakılır, fakat tekrar fenalık yaparlarsa bir daha sürülürler. **370** Durumlarını düzeltmeyip ikinci defa döndükleri takdirde ölüme mahkûm edilirler.

Adam öldüren bir kimse her zaman idam edilir; fakat böyle hükme tâbi olanı derhal öldürmeyip, umumiyetle iki veya üç yıl hapiste tutarlar.

Bana malûmat veren zat, raporunun sonunda şöyle diyor: İli vadisindeki yedi halktan hiçbiri, mücrimleri Mançu'lar kadar iyi sorguya çekemez ve onlar bu yolda

diğer halkların hâkimlerinden daha âdil hareket ederler, ahaliyi baskı altında tutup çok hediye istemese idiler, onlardan daha iyi hâkim olmazdı.

İli vadisinin malî durumu şimdi oldukça kötü bir manzara arzetmektedir. Merkezî hükümet, senelerdir ordu ve idare için lüzumlu paranın yollanmasını durdurmuş, hattâ üstelik vilâyetten büyük miktarda vergi de istemektedir. Mançu askerleri hemen hemen açlıktan ölecek derecededir, koloni askerlerine ücret verilmez ve böylece hükümetten soğutulmuşlardır, Tatar'lar ilik-lerine kadar emilerek imha edilmektedirler. Uzun zamandan beri maaş alamıyan memurlar, hayatlarını temin edebilmek için halkı ezmek zorunda kalırlar. Yüksek memurlar, kendi seviyeleriyle uygun bir hayat sürebilmek için, aşağı derecedeki memuriyetleri en çok para teklif edene verirler. Hükümet makinesi ancak büyük güçlükle sürünmekte ve her an durarak yuvarlanmak tehlikesi göstermektedir. Daha 100 yıl önce Asya için bir korku teşkil eden Mançu hâkimiyeti, hiç olmazsa Çin devletinin batı vilâyetlerinde sonuna yaklaşmaktadır. Halbuki bilhassa bu vilâyetler çok zengin iç kaynaklara maliktir ve muntazam bir idare verildiği takdirde kendi kendilerini idare edebilirlerdi, fakat Mançu'lar son birkaç on yıl içerisinde memleketi yükseltmek için hiçbir şey yapmamışlardır, almak ve almak onların biricik düşüncesi olmuştur. İli vadisinde beslenen nispeten büyük bir ordu, tabiidir ki, küçük bir bölge ile ayakta tutulamaz, bunların bakımı için Çin'den yardım gelmesi icabeder, merkezî Çin'deki isyandan ve imparator Dau-Wang'ın ölümünden sonra bu yardımın arkası kesilince vilâyetin yükselmesi için biricik çare 371 ordunun küçültülmesi olurdu. Hükümet, bunu yapacak yerde kasasını son damlasına kadar kurutacak olan malî oyunlara girişmiş ve tabiiyetinde bulunan halkları ezerek onları kendisinden uzaklaştırmıştır. Burada, kulağıma kadar gelen bu malî ihtikârdan bazılarını biraz açıklamak istiyorum.

Hükümet, imparator Şän-fung'un hâkimiyetinin ilk

senelerinde ufak bakır sikkelere daha yüksek bir kıymet vermek suretiyle masraflarını kapatmak istemiştir. Bunu tahakkuk ettirebilmek için normal kıymetiyle 15 küçük (yani iki kopek) Yarmak değerinde büyük Yarmak dökmüşler ve bunu 100 Yarmak karşılığı ile (takriben 12 kopek) piyasaya sürmüşlerdir. Yarmak'lar dökülmek suretiyle meydana getirildikleri için, eldeki nümuneye göre yeni modeller hazırlamak zor bir iş olmamıştır; öyle ise eski küçük Yarmak'ları büyülterek sermayeyi altı misline çıkarmaktan daha kârlı ne iş olabilir? Böylece kısa zaman içerisinde İli vadisinde küçük Yarmak artık görünmez olmuştur. Dzan-dzün'ün bütün tehditleri hiç fayda vermemiş, büyük Yarmak dökenlerin ölümle cezalandırılacakları bildirildiği halde halk yeni Yarmak dökmekte devam etmiştir. Birçok kalpazanlar yakalanarak işkence ile öldürülmüşler, fakat yeni Yarmak durmadan dökülmüştür. Hiçbir şey yardım etmemiş, hattâ korkunç Chochancan cezası bile: bu cezaya tabi tutulan mücrimler, boyunları iki tahta arasına sıkışmış olarak bir kafesin içersine yerleştirilirler, fakat yatamadıkları gibi oturamazlar da, böyle bir kafesin içersinde hiç kimse üç günden fazla yaşayamaz.

Önceden tahmin edileceği gibi müthiş bir pahalılık başlamış, ticaret ve iş sekteye uğramıştır. O zaman Dzan-dzün, büyük Yarmak'ın mezkür günden itibaren 2 Fun, yani 15 Yarmak (esas kıymeti) olarak değerlendirilmesini emretmiştir. Zorla tatbiki istenen bu tedbir ancak suçu olmayanlara zarar verdiğinden yeni bir hücuma sebep olmuştur. Halk büyük yığınlar halinde Dzan-dzün'ün sarayı önünde toplanarak emrin geri alınmasını istemiştir. Tüccarlar da halkın başında bulundukları için, Dzan-dzün de birazdan emrinin akıllı bir tedbir olmadığını anlamış ve bunu yeni bir emirle değiştirerek: Şi-Yamun bir ay zarfında her büyük Yarmak'ı 372 40 küçük Yarmak mukabilinde alacak fakat bu müddet içinde teslim etmiyenlere ancak 15 Yarmak verilecektir, demiştir. Bu ay zarfında, imparatorluğun sarfetmiş olduğundan en az yirmi misli fazla Yarmak getirilmiş böylece hükü-

met bu muameleden büyük bir kayıpla çıkmıştır. Bunun gibi, kalpazanlık yapmayan bütün namuslu kimseler de zarar görmüş, ancak dolandırıcı ve sahtekârlar kâr etmişlerdir. Bu malî muameleden beri İli vadisinde alışverişin çok azaldığı söyleniyor, aynı tarihten sonra Yarmak'ın tartılması da adet olmuştur.

Böylece hükümet kasası boşaldıktan sonra, gümüş cevheri arayıp gümüş kazanmak suretiyle malî durumu düzeltmek istemişlerdir. Köngäs dağı civarında büyük maden ocakları açılmış, fabrikalar kurularak 1000 e yakın işçi 3 yıl çalıştırılmış, fakat maalesef gümüşün izine bile raslanmamıştır. Bundan sonra bir Tatar'ın gümüş bulduğu rivayet edilen Şärbuguçi dağında da aynı işe girişilmiştir. Burada da bütün kuvvetle yıllarca çalışıldığı halde ancak biraz bakır çıkmış, gümüş yine bulunamamıştır. Böylece bu işler de durmuştur. Son olarak Kulca'dan takriben 400 verst mesafede bulunan Bay-Yangu dağında da böyle bir ocak açılmış ve 600-800 işçi hiçbir şey bulamadan senelerce çalıştırılmıştır. Bu işlere yüzbinlerce Unze sarfedilmiş, hükümetin son kaynakları gitmiş ve yüzlerce Tatar ve Kalmık aileleri dilenci haline gelmiştir.

Nihayet iş hazine aramaya kalmıştır. Halk arasında dolaşan haberlere göre Kaş suyunun altında muazzam servetlerin yattığı duyulmuş ve bunları çıkarmaya çalışmışlardır. Fakat bu ümit de boşa çıkmış, bu servetleri bulmak için sarfedilen zahmet ve masraf beyhude olmuştur.

O tarihten sonra hükümet bu gibi cesurca işlere girmekten vazgeçmiş ve sessizce kendisini talihine bırakmıştır; Mançu hâkimiyeti burada, batıda devrileceği günü bekliyerek ağır ağır sürünmektedir.

373 İşte bunlar, İli vadisi üzerine 1862 yılında toplamış olduğum haberlerdir ki, memleketin eski durumunu anlatan yegâne tasvir olduğundan bilhassa enterasandır. Daha 1863 yılında, önceden tahmin ettiğim gibi kargaşaklıklar başlamış ve birleşmiş Tarançi'larla Dungen'-

ler İli vadisinde Mançu hâkimiyetini yıkmaya muvaffak olmuşlardır. Eski İli vilâyeti yerine burada, Urumçi'da Dungen devleti, Kaşgar'da Hocalik devleti ve Kulca Tatar'larının Tarançi devleti olmak üzere üç devlet meydana gelmiştir. İli vadisinde bu hadiseler cereyan ederken ben, Abakan vadisinde, Altay'da ve İrtiş'in orta bölgelerinde seyahat ediyordum. Ancak 1868 yılında Semireçinskaya Oblast (Yedisu bölgesi)nin kuzey kısmından geçtim ve burada, zorlukla hayatlarını idame ettiren birçok Kalmık, Çin'li, Şibä ve Solon mültecilerine rasladim. Fakat ancak ertesi sene, yani 1869 yazında, Semireçinskaya Oblast'ı ziyaret edebildim ve 1. - 16. hazirana kadar İli vadisinin eski Çin sınırı boyunda, Borochudzir civarındaki Rus karakolunda kaldım. Şimdi, o zamanki ikametim esnasında tutmuş olduğum hatıra defterimin yapraklarını sıralıyacağım.

(1 haziran 1869). Dün Altın-Emelski yanında (Koksinskaya Stanitsa'nın güneyinde üçüncü istasyon) posta yolundan ayrılarak, Altın-Emel (Altın eyer) dağ geçidini aştık. Geniş ve zemini taşlık bir vadi. Tülkü Bulak ve Tögörök nehirleri boyunca aynı isimdeki karakola kadar gittik (mesafesi takriben 40 verst). Yer her tarafta taşlık ve verimsizdir. Şimdi yol, Ayna -Bulak ve Sasık-Köl boyunca ilerlemektedir; akşamleyin Kongır-Ölöng karakoluna vardık (40 verst). Güney tarafımızda, bizi İli nehrinden ayıran Katu dağı sırtı bulunmaktadır. Sabah erkenden yola çıktık.

Yol önce Katu dağının kuzey kenarından gider. Manzara hiç değişmiyor, her tarafta bazı yerlerde bataklıkla bölünen aynı taşlık zemin. Takriben 15 verst sonra Kuybun nehri vadisine vardık. Burada arazinin İli vadisine iki taraça halinde indiği açık olarak gözükmektedir. Arazi, Altın-Emel dağı sırtından, meyilli bir düzlükle 374 Katu sırtına kadar inmektedir; bu düzlük, güneyden yüksek olmayan bir dağlıkla çevrilmiştir, Kök-Täräk ve Kuybun gibi birçok nehirler bunun içersinde geniş ve

düz ovalar meydana getirerek İli'nin esas vadisine ulaşırlar. Takriben 25 verst sonra Kuybun karakoluna vardık. Vadi çukuru önde çok dar ve sivri kayalarla çevrilmiştir. Tam nehrin kenarında çok bitki vardır, vadi güneye doğru genişler ve çakıllarla örtülüdür. Nehir boyunda birçok çalılıklar var, kırmızı cigdä çalıları, yabani badem çalıları ve nehrin kenarında türlü renkte çiçekler. Karakolun civarı bol çayırlıkla örtülüdür. Kuybun'dan sonra yol İli'ye muvazi olarak doğuya döner. Kuybun dağının uzantılarından geçtik. Yol, 15 verst mesafede, az çok yüksek dalga halinde dağların üzerinden uzanıyor, sonra oldukça derin bir boğazdan geçiyor. Dağdan duvarların acayip manzarası vardır: tuz ihtiva eden kil duvarlar, ufkî satıh ve acayip kubbelerle pek muhtelif renkte katlardan ibarettir, kat kat sık bir tuz takası ile örtülen yerler, duvarın üzerinde kardan çizgi gibi beyaz rengi ile parlamaktadır. Türgän nehri vadisine kadar düzlük umumiyetle çakıl, kum ve balçıkla örtülüdür. Bitki çok ehemmiyetsizdir; birçok yerde sık çalılık ve çok miktarda Säksäül fundalıkları var. Türgän'in batısında birkaç verst gittikten sonra taşlık zemin ve bol ot peyda olur. Tam Türgän'in sahilinde Borohudzir adında Rus karakolu bulunmaktadır; burası tek katlı uzun birkaç binadan ibaret olup, burada iki piyade bölüğü ve 50 kadar Kozak yerleştirilmiştir. Binaların bazısı kışla, bazısı depo ve bazısı da subayların oturma evidir. Birlik komutanı binbaşı P., bana bir yer ayırmak lûtfunda bulundu. Bu bay, aynı zamanda her bakımdan yardımda bulunmaya da söz verdi. Karakolun etrafında yarım daire halinde dağılmış olan ve İli vadisinin Çin bölgesinden gelen 800 kadar mültecinin evleri bulunmaktadır; bunlar eski bölgelerinin sınırında konmuşlardır.

Mülteci evlerinin çoğu, gelişi güzel kurulmuş balçık kulübelerden ibarettir; yerleşenlerin, burada daimî ikametgâh kurmak istemedikleri ilk bakışta görülüyor. Kulübeler çok küçük olup, 375 kerpiçten yapılmış, kamıştan bir çitle çevrilmiştir. Tam kulübenin yanında sebze bahçeleri yapılmış ve buraya mısır, tütün, bilhassa çok

miktarda afyon, bundan başka sebzelerden turp, şalgam, sarımsak ve soğan ekilmiştir. Bu sebze bahçeleri, müsavi olarak sulanabilen küçük ve muntazam birer dörtgen şeklindedir. Her tarafta fakirliğin hâkim olduğu ve yerleşenlerin isyandan ancak hayatlarını kurtardıkları görülüyor. Refakatimde bulunan Şibä'li (Bitä), bütün kışı benimle geçirmiş ve Vernoye'den, Borochudzir boyundaki akrabalarına yakında geleceğini bildirerek haber yollamış olduğu için, buraya geldikten sonra odam kısa zaman içerisinde Bitä'nin akrabası Şibä'li mültecilerle doldu. Bu ziyaret esnasında ben sessiz seyirci olarak kenarda kaldım. Selâmlaşma esnasında sıkı surette sıraya riayet edilir. Yaşlı akrabaların önünde diz çökülür, genç akrabalar kendileri saygı gösterir, aynı yaştakiler karşılıklı diz çökerler. Bu gibi merasimli selâmlaşmalar, seyirci için çok komik geliyor. Akşamleyin Bitä ile, Şibä kolonisinin bazı kısımlarında bir gezinti yaptım, beni, Mançuca konuşan bir Rus olarak hayretle karşıladılar. Oldukça büyük ve iyi tertiplenmiş bir evde oturan Bitä'nin kardeşini de ziyaret ettik; o, mücadele esnasında malının bir kısmını kurtarmaya muvaffak olmuştur. Şibä'lerde aile uzuvları arasındaki sıkı bağı seyretmek benim için çok meraklı bir hâdise idi. Yaşlı ve genç akrabalar arasındaki kesin ayrılık her hareketlerinde görülür, selâmlaşırken, otururken, bir şey uzatırken, konuşurken, her zaman yaşlı ile genç arasındaki fark göze çarpar. Çin kültürü tesiri altında kalmış bütün halklarda, akrabalığın her derecesine ait yaşlı ve gençler arasında ad farkının mevcudiyetinin sebeplerini işte burada anlıyabiliyoruz. Kültür münasebetleri, bazan anlaşılmıyan dil hâdiselerini de açıklar.

(2 haziran). Bugün Rus subayları benimle çok meşgul oldular. Burada bazı meraklı şeyler öğrendim. Mültecilere silâh dağıtıldı, **376** fakat bu tedbirden pek hoşlanmadıkları görülüyordu. Tarançi'lardan o kadar korkuyorlardı ki, hiçbiri onların üzerine ateşe cesaret edemezdi. Bütün bunlar, zavallı adamların çok çektiğini gös-

teriyordu. Birlik komutanı, koloniyi biraz intizama sokmak maksadiyle, adamlara bir ihtiyarı seçmelerini teklif etti. Şimdi adamların, iki Şibä subayının tâbiiyetinden kurtulması icabettiğinden, böyle bir tedbire ihtiyaç görülmüştür, çünkü şimdi Çin hükümetine bağlı olmadıklarından, onların emri faydadan ziyade zarar verebilirdi. Fakat bu tedbir tatbik edilmemiştir. Adamlarda, bir memur seçimi üzerine hiçbir anlayış yoktu; onlar komutana hayretle baktıktan sonra şöyle dediler: "Bizim bir Ugeri-da'mız (Şibä memuru) var ya; eğer beğenmiyorsan onu azlet ve bu vazifeyi üzerine alması için başkasına emir ver, emir senindir, biz itaat ederiz." Bu da gösteriyor ki, bir halkı itiyat edindiği işlerin haricinde bir yola sürüklemek ne kadar zordur. Bundan başka duydum ki, adamlar buraya, Çin hükümetinin arzusu hilâfına yerleşmişlerdir. Bir Çin memuru, onların birkaç defa Çuguçak'a göçmelerini talep etmiştir. Ugeri-da reddetmiş ve halk da onu dinlemiştir. Yerleşenler, Tarançi hâkimiyetinin yakında sona ereceğini bekliyor ve bu takdirde vatanlarına dönen ilk kimseler olacaklardır. Tekrar Çin tâbiiyetine geçtiği takdirde Ugeri-da'nın durumu iyi olmazdı. Türgän'den Kürä'nin gerisine kadar arazi boş kalmış, şehirler yıkılmış ve tarlalar kurumuştur; İli vadisinin en batı kısmı bir çölden ibarettir. Dungen'ler de daha doğuya gitmiş oldukları için burada kimse oturmuyor. Bu civarlarda, bazan ancak tek tük Kazak'lar dolaşıyor. Eskiden Rus tabiiyetinden olan Suan boyu Kazak'larının bazılarının Tarançi'lara geçtiği söyleniyor.

Bitä beni, evde olmayan kardeşinin evine yemeğe davet etti. Biz de gittik. Yemekler, alçak ayaklı küçük masalarda kapının karşısında bulunan yüksekliğe konmak suretile takdim edildi. Masanın sağ ve soluna misafirler 377 yani Bitä ile ben oturduk. Yaşlı bir akraba masanın arkasına çömeldi. Kadın, yemekleri porselen kaplarda getiriyordu: Pelmen (ufak ufak hamur parçalarına sarılmış ince kıyma, et suyunda pişmiş), kızartılmış et, turp, salata, pirinç, haşlama koyun eti. Yemek çok temiz hazırlanmış ve lezzetliydi, ancak soğan ve bi-

beri fazla idi. Ev sahibi erkek ve kadın son derece mültefit ve naziktiler; hemen hemen açık sahada yaşadıkları için kusura bakılmamasını rica ediyorlardı. Ev kadınlarının giyimileri oldukça temizdi; ipekten süsleri bulunan uzun, mavi gömlek giymişlerdi. Kadınların saçları temiz taranmış, saç zamkı ile ıslatılmış ve aynen Çin usulünce gümüşten bir ok takılmıştı. Kızların uzun ve sarkan örgüleri vardır. Umumiyetle saf Moğol tipindedirler. Bütün kadın ve kızların tırnakları sarıya boyanmış, parmaklarında birçok yüzükler vardır. Kulağın muhtelif yerlerine üç çift küpe takılmıştır. Kadınların bütün hareketlerinde bir cilvelik vardır, hoşa gitmek isterler. Tütün çok kullanılıyor, hattâ çocuklar bile.

Burada yerleşenlerin çoğu, eskiden Solon şehirlerinde oturmuş olan Şibä'lerdir, sonra birçok Solon aileleri ve Çin'liler vardır.

(3 haziran). Sabahleyin kendisini Çince olarak Ugeri-da De diye takdim eden (esas ismi Deçin'dir) Solon şehirlerinin eski komutanı beni ziyarete geldi; ondan, Solon kolonilerinin isyandan önceki durumu üzerine bazı şeyler öğrenebildim ki, bunlar İli vadisine ait 1862 tarihli tasvirlerimin bir bütünlemesi sayılabilir.

Daur'ların askerî kolonileri, İli nehrinin her iki tarafında 16 şehir ve köyde yerleştirilmişlerdi. Mançurya'dan buraya, takriben 90-100 yıl önce göçmüşlerdir. Buraya getirilen ve Tunguz dili konuşan halklar: Şibä, Dachor-Solon ve Ongkor-Solon'lardır. Şibä'ler Mançu'larla aynı boydandır ve Mançu yazı dilinde konuşurlar. Ongkor-Solon'lar, Maniagir ağzına yakın olan çok farklı bir Tunguz lehçesi kullanırlar, nihayet Dachor-Solon'lar da çok miktarda Tunguz sözleriyle karışmış bir Moğol ağzı kullanırlar.

378 Şibä kolonisine mensup olanlar İli vadisine çok çabuk alışarak sayıları yıldan yıla arttığı halde, Solon köylülerinin sayısı seneden seneye azalmıştır; bu yüz-

den hükümet, otuz senelerinde güneydeki Şibä kolonilerinden birçok kimseleri alarak, zayıflamış Solon sancağını takviye etmek maksadiyle İli'nin sağ sahiline yerleştirmek mecburiyetinde kalmıştır, böylece birkaç bin Şibä köylüsü resmen Solon, yani Solon bayrağına bağlı olarak gösterilmektedir.

Her iki koloni sekizer şehir veya sancaktan ibaret olup, birlikte bir ordu grupu teşkil etmişlerdir. Bu ordu birliğinden herbirinin başında bir Meyen-Amban (Tuğ-general) bulunmuş ve makamı Çin Kulca'sında (Tatar'lar Kürä, Şibä'ler İli der) olmuştur. Meyen-Amban umumiyetle Mançu'lardan olmuş, fakat sık sık Şibä veya Solon'lar da bu makama kadar çıkmışlardır. Şibä-Solon'lar zaten kendilerini hep Mançu'lara denk olarak hâkim sınıftan sayarlar, onların subayları da, söylendiğine göre çok defalar Mançu birliklerine komuta etmişlerdir. Kulca'da Meyen-Amban'ın emrinde bir hükümet binası (Yamun) vardı ki, burası ona tabi sekiz şehrin gerek askerî ve gerek sivil işlerini idare eden makardı. Kolonistlerin idare şekli şöyle idi: Her ordu birliğini bir Ugeri-da (Albay) idare ediyor, onun yanında da bir ilchi-da (Yarbay) ve bir Niru-yanggin (binbaşı) yardımcı olarak bulunuyorlardı. Her iki köye bir Cergi-yanggin (yüzbaşı) ve her köye de bir Fundu-boşko (teğmen) komuta ediyordu. Meyen'den başka bütün memurların Şibä veya Solon'lardan olması lâzımdı.

Solon'ların yerleştiği noktalar şunlardı: 1) En batıda bulunanı, Borochudzir nehri boyundaki Turgen'di (burada, Rus'lar da buna Turgen derler), bir kale duvariyle çevrilmiş olup, 300 evden ibaretti. Ongkor-Solon'lar ile Şibä'lerin oturduğu Turgen ordunun sağ kanadına ait olup, kenarları süslü mavi sancakları vardı. 2) Yine Ongkor-Solon'larla Şibä'lerin oturduğu ve 250 evden ibaret Samar (Kazak'lar buna Car-Kent, yani sahil şehri derler) olup, 379 etrafı kürkle süslü kırmızı sancakları vardı. 3) Çişkan (Kazakça Tişkan) takriben 10 Li doğuda olup 300 kadar evden ibaretti; burada da tek

renkli kırmızı bayrak taşıyan Ongkor-Solon ve Şibä'ler oturuyordu. 4) Çeci (Kazak'lar burasına Ak-Kent "Akşehir" derler), 200 evden ibaret olup, Ongkur-Solon ve Şibä'ler oturuyordu. Tek renkli sarı bayrakları vardı. Çeci, Çişkan'ın 15 verst kadar doğusunda bulunmaktadır.

Çeci'nin takriben 60 Li doğusunda, ordunun sol kanadına ait yerleşme noktaları başlamaktadır. 5) Dachor-Solon'ların oturduğu 300 evden ibaret Chorgos, kenarları süslü bayrakları sarı renktedir. 6) Chorgos'un 5 Li doğusunda, Dachor-Solon'ların oturduğu 300 evli Fuseku, bayrakları tek renkli, sarı. 7) Fuseku'nun takriben 10 Li doğusunda, Dachor-Solon'ların oturduğu 400 evli Ke, bayrakları: tek renkli, beyaz. 8) Ke'den takriben 7 Li mesafede, yine Dachor-Solon'ların oturduğu 300 evli Alimtu, bayrakları: kenarı süslü, beyaz.

İli'nin güneyinde Şibä'lerin yerleşmiş olduğu sekiz nokta, ancak sayı ile: Udjun-niru (birinci süvari bölüğü), Djay-niru (ikinci süvari bölüğü) v.d. şeklinde adlandırılmış olup, 1, 3, 4 noktalar sık bir şekilde yanyana Çin Kulca'sının güney batısında, 5, 6, 7ve 8 noktalar İli'nin birkaç verst ötesinde her iki Kulca'nın karşısında, 2. nokta ise İli'nin yakınlarında, Tatar Kulca'sının güneybatısında bulunuyordu. Bunların en büyüğü Ugeri-da ile İlchi-da'nın oturduğu beşinci şehirdir, bundan başka burada, içersinide Da-lama ve birçok rahiplerin yaşadığı bir mabed de vardır. Şunu zikredelim ki, güney kolonisindeki Şibä'lerin arazisi çok azdı ve bu yüzden, güneydeki Tarançi'lardan icara tarla tutuyorlardı. Gerek Solon ve gerek Şibä ordu grupu her yıl 1300 asker çıkarıyor, bunlardan 300 ü Altışehir bölgesinde, 1000 kişi de İli vadisinde vazife görüyordu. Bu hizmet, askerî koloniler için çok hafifti, çünkü onlar İli vadisi için ancak işe yaramıyan çocuk ve ihtiyarları gönderiyorlardı; bunlar, evde kazanabildiklerinden daha iyi ücret alıyorlardı. Bu yüzden 380 bilhassa askerî kolonilerin zenginlikleriyle şöhret kazanmalarına hiç de şamamalı.

İdarenin yüksek kısmı hakkında Ugeri-da bana daha şunları bildirdi: İli vadisindeki Dzan-dzün'ün bölgesi şunları içine alır: 1) İli vadisi, 2) Altı-Şähär, 3) Tarbagatay, yani Çuguçak bölgesi, 4) Urumçi mıntıkası. Çin devleti dahilinde hepsi 13 Dzan-dzün ile 8 Sunda mevcutmuş.

Ugeri-da vücutça küçük ve zayıftı, saçları çok kırlaşmıştı, elbisesi aynen Çin'li kıyafetinde idi, mavi düğmesi ve tavus kuyruğu bulunan bir resmî şapka giymişti. Durumunda hiç de askerî bir özellik yoktu, hareketleri hoş ve dış görünüşü ile bilgili bir insan tesiri bırakıyordu. Zavallı adam isyan yüzünden çok çekmiş, karısını ve yedi çocuğunu kaybetmiştir; bu çocuklardan üçü halen Dungen'lerde esir bulunmaktadır. Hayatta kalan biricik oğlu burada yanındadır. Şimdi çok fakir bir durumdadır, çünkü bütün servetinden ancak hayatını kurtarabilmiştir. Bitä'nin anlattığına göre, Ugeri-da De, ilmi ve Çin dili üzerine bilgisi ile bütün İli vadisinde şöhret kazanmıştır. Şibä'ler arasında yazı bilgisi umumiyetle çok yayılmıştır, erkek ahalinin yarısından fazlası ve birçok kadınlar dahi Mançu yazısını yazabilirler, fakat hemen hemen hepsi de Çinçe konuşmasını bildikleri halde, Çince yazabilenler pek azdır. Mançu edebiyatı onlarca pek az malûmdur. Mekteplerde ekseriyetle, Mançu diline çevrilmiş dört King'i[1] okur, fakat okumaktan daha çok yazarlar. Alim Mançu'ların kendi ana dilleri üzerine bilgileri o kadar zayıfmış ki, Şibä'lerde **Mandjurame gisureme** "Mançu gibi konuşmak" tâbiri "fena ve yanlış konuşmak" anlamına gelirmiş. Fakat Şibä'lerin de mükemmel halk şarkıları vardır, meselâ **Anya uçun** "Yeni yıl şarkısı," veya **Yilan gurun** "Üç devlet" gibi.

(4 haziran). Bugün Ugeri-da'ya mukabil ziyaretimi yaptım. O, çok fakir bir hayat sürüyor ve tekrardan daha yeni 381 evlenmiştir. İsyan yüzünden her şeyini kaybettiği anlaşılıyordu, küçük bir odadan ibaret olan evinin iç tertibatı çok basitti. Duvardaki kitap rafında,

[1] Çin edebiyatının klâsik eserleri. (Çeviren).

bir kısmı yırtılmış, bir kısmı yanmış kitaplar vardı. Bunlar Turgen şehri harabelerinden buraya getirilmişlerdir. Mançu kitapları ile ilgilendiğimi görünce, bana, içerisinde Şibä şarkıları da bulunan birçok elyazma hediye etti. Ugeri-da merasime çok düşkündü, çay içerken ve tütün kullanırken bize hizmet etsinler diye, aynen Ugeri-da'lık yaptığı zamanlarda olduğu gibi birkaç Şibä'yi çağırmıştı. Tatsız Fu çayı ile perişan civarda yapılan bu merasim acıklı bir tesir bırakıyordu. "Sic transit gloria mundi."[1]

Ugeri-da ile Mançu'lar hakkında konuşmak zordur, o, korkaklık ve ihtiraslarının bütün bu felâkete sebep olduğunu söylüyor, onlar yalnız kendilerini düşündükleri için, her şey kendiliğinden yıkılmıştır. Halklar ihtiyaç karşısında kalıp, Mançu'lar kalede otururken yalnız başlarına savaşa gitmek zorunda kalınca, onlarda mücadele arzusu sönmüş bulunuyordu. Ugeri-da bana, kendisinin resmî muhaberesi ve İli isyanının bir kısmı hakkındaki hâtıralarını tertipliyeceğine söz verdi. Rus idaresi için takdirkâr sözler kullanıyor ve Çin hükümetinin onlardan çok şey öğrenebileceğini söylüyordu. Rus medeniyetini tanımayı çok isterdim, fakat şimdi yeni bir dil öğrenmek için çok yaşlandım, diyor.

Evime döndüğüm zaman Bitä bana Ongkor-Solon'lardan birini getirdi onun dili ile birkaç gün uğraşmak niyetindeydim; o, batıdaki dört şehirde oturan Ongkor-Solon'ların 30 evden fazla olmadığını söylüyor. Solon'lar Amur boyundan gelmiş olup, orada dört soya ayrılıyorlardı: Oroçon, Yakus, Dagor, Ongkor.

Öğleden sonra kurgan'ları görmek maksadiyle civarda bir gezinti yaptım.

Haziranın 5 inden 8 ine kadar ancak kurgan açmakla meşgul oldum ve Ongkor-Solon'lu ile konuştum; 382 kendisi yaşlı ve konuşması da açık olmadığından, iş çok ağır ilerliyor.

[1] Tercümesi: "Dünyanın şan-ü şerefi böyle geçer". (Çeviren).

(9 haziran). Bugün, 20 Kozak'tan ibaret bir devriye Solon'ların eski bölgesine gönderildi; buna sevinçle ben de iştirak ettim, Bitä de vatanını tekrar görmekle kendisini bahtiyar hissediyordu. Sabah erkenden güneş doğar doğmaz yola çıktık. Birçok kola ayrılan Turgen (Borochudzir) nehri çok sığdı. Nehrin takriben 3 verst ötesinde Turgen şehrine vardık; burası yüksekçe bir yerin üzerinde olup, Rus sınır karakolundan da gözüküyordu. Biz birkaç Kozak'la kaleye yaklaştık. Turgen'i çeviren kale duvarı dik dörtgen üzerine kurulmuş olup, dişli ve mazgallıdır. Duvarın etrafında oldukça derin bir hendek varsa da şimdi tamamiyle kurumuştur. Çin'lilerin toprak inşaatı, Sart'ların tertipsiz inşaatına nazaran üstün bir fark göstermektedir. Turgen şehri 1866 dan beri terkedilmiş olduğu halde, duvarın hiçbir yerinde bozulma eseri yoktur, mazgal deliklerinin kenarı bile keskindir. Kalenin etrafında münferit avlular, ev duvarları ve meyva ağaçları ihtiva eden bahçeler vardır. Evlerin hepsi de tahrip edilmiştir, fakat bunu yapanlar isyan ordusundan ziyade, evlerin ağacını kendi inşaatları için kullanan Rus askerleri ve Şibä'lerdir. Yıllardan beri sunî sulama mevcut olmadığı halde, meyva ağaçları fazla zarar görmeden büyümektedir. Her şey yıkılmış olduğu için burada fazla durmadık. Turgen'in doğusunda arazi dalgalıdır. Yol gittikçe İli sahiline yaklaşıyor. Burada: karaağaç, kırmızı cigdä fundalıkları, saksaul, söğüt ve kavaktan ibaret sık ve tabiî bir orman başlıyor. Yol oldukça geniştir, fakat ağaçlar arasından birçok kıvrımlarla ilerlemektedir. Birçok yerde araba parçaları ve hayvan kemikleri yatıyordu, hattâ Kozak'lar bana birkaç defa altlarında insan kemikleriyle kafataslarını da gösterdiler. Ormanda binlerce ölü bulunmuş ve çürümüştür, çünkü kimse onları gömmek fikrine gelmemiştir. Oldukça sık ormanlık, Şibä'lerin Kuytun dedikleri Ösök nehrine kadar uzanmaktadır. Ösök burada da, 383 oldukça genişlediği halde çok derindir. Bitä ve bizimle gelen bazı Şibä'ler, suyunun çoğu tarlalara sevkedildiği için, eskiden nehrin bu kadar derin olmadığını söylediler. Şimdi

tehlikesiz geçmek mümkün değildi. Takriben 10 verst güneyde Ösök birçok kollara ayrılarak bataklıklarda nihayet buluyormuş. Fakat şimdi durumun böyle olması şüphelidir, fikrimce, suyu çok bol olduğu için, şimdi İli'ye varması icabeder. Birkaç verst doğuda Ösök'ün ikinci kolunu geçtik, burası küçük olup, herhalde bakımsızlık yüzünden şimdi kumla dolmuş sunî bir kanal olsa gerektir. Ösök'ün ikinci kolunun sol sahili çok dik ve muhtelif şekiller meydana getirmektedir. Ösök'ün ikinci kolunun hemen arkasında ikinci Solon şehri olan Samal (Yarkent) in tahrip edilmiş çiftlikleri gözükmektedir. Dik sahil=yar, Tatarca adın verilmesine sebep olmuştur. Samal'ın duvarları yoktur, muntazam bir surette dağılmış çiftliklerden ibaret uzun bir sıra halinde gitmektedir. Turgen'de olduğu gibi burada da çok miktarda meyva ağacı vardır ve sunî şekilde birçok ağaç yetiştirilmiştir. Burada da bütün evler yıkılmış ve ağaçlarla tuğlalar Rus karakoluna götürülmüştür. Böylece Samal, tahrip edilmiş değil de uzun zamandır terkedilmiş bir şehir hissini veriyordu. Samal'ın ötesinde yine sık bir ormanlık başlar; bunun içerisinde birkaç verst gittikten sonra üçüncü Solon şehri olan Çiçkan'a vardık. Burası, savaş neticesinde yıkılmış bir şehir gibidir. Evlerin duvarlarından birçoğu hâlâ sağlamdır, damlar bile az zarar görmüştür, bu meyanda parçalanmış kapılar ve çıkarılmış pencereler gözüküyor. Birçok binalar yangın neticesinde mahvolmuştur. Avlularda ve hattâ sokaklarda bile parçalanmış ziraat aletleri ve ev eşyası yatıyor, birçok yerde insan kemikleri ve kafatasları da bulduk. Az tahrip edilmiş evlerden, çok iyi yapıldıkları görülüyor. Şehrin doğu ucunda küçük bir mâbed vardı. Burası zengin bir şahıs tarafından yapılmış olup, Şibä'nin ifadesine göre içerisinde Lama'lar oturmamıştır; mâbedin yakınlarında evlerin bulunmaması da bunu gösterir. 384 Mâbed, yakılmış iri balçık levhalardan çok iyi yapılmıştır. Duvarlarda, korku saçan çirkin çehreli fresk resimler vardır. Burada tahribatın kasten yapıldığı görülüyordu: herhangi bir resim veya süs ihtiva eden tuğlalar çekip çıka-

rılmış, aslanlar damdan atılmış ve hiç şüphesiz kasten taşlarla ezilmiş, dam parçalanmış ve kaldırılmıştı. Mâbed dört köşeli bir duvarla çevrilmiş olup, giriş tarafında kapının önünde, mâbedin ön cephesine paralel olarak bir duvar çekilmişti.

Çiçkan'ın ötesinde eski bir şehrin harabeleri bulunmaktadır, Şibä'ler bunun Fe-Turgen (eski Turgen) olduğunu söylediler. Turgen şehri önce burada kurulmuştur. Takriben 70 yıl önce bence meçhul sebepler yüzünden susuzluk başgösterince, halk evlerini bırakarak Borochudzir boyunda yeni Turgen'i kurmuş ve burada müşkülâtsız yeni tarlalar yapılabilmiştir. Yeni Turgen'in Fe-Turgen ahalisinin ilk yerleşmesinden çok daha sonra tahkim edildiği söyleniyor. Fe-Turgen'in ötesinde orman seyrekleşmeye başlıyor. Çecui (Ak-Kent) şehrine yaklaşınca, yolun solunda güzel bir mâbet gözükür. Burası, oldukça geniş bir saha kaplamakta, muhtelif kule, hücre, avlu ve Lama'lara ait birçok binalardan ibaret bulunmaktadır. Böyle bir mâbedin tasviri hemen hemen imkânsızdır, çünkü Çinli mimarlar böyle binaların inşasında tenazur göstermiyen sanat yoluna saparlar. Kule ve mâbet odaları her tarafta üç duvarla çevrilmiş olup, bunların biri arka, diğer ikisi de yan duvarlardı; önleri ise açıktır. Damlar, cesur kavislerle sivrilirler ve süslü dam kiremitlerinden ustalıkla meydana getirilmişlerdir. Mâbet galerilerinin duvarları etrafında bir sürü iğrenç putlar yatmaktadır; taassupla mâbedi tahrip edenler bunları hürmete lâyık yerlerinden devirerek kör hiddet içinde parçalamışlardır. Bunun için çok çalışmak icabetmiştir, çünkü Çin'liler her şeyi sağlam ve dayanıklı yaparlar. İslâmî taassup burada ne kadar büyük bir şiddet göstermiş olmalıdır! 385 Odaların tavanlarından çoğu zorla kaldırılmış, zemin put kırıklarından ibaret parçalarla dolmuştur. Put kırıkları arasında, küçük küçük parçalara ayrılmış kâğıt, elyazma, kitaplar gözüküyordu, hattâ bazı yerlerde kitap yığınları ateşe verilmişti. Üzerinde Moğolca, Kalmıkça ve Tibetçe işaretler bulunan parçalanmış bir yı-

yın kâğıt yaprağı toplıyabildiysem de, herhangi bir şekilde sağlam kalmış kitapları beyhude aradım.

Hemen bunun arkasından vardığımız Çecui yahut Ak-Kent, ziyaret etmiş olduğumuz dört Solon şehrinden şüphesiz en büyüğüdür. Burada caddelerin çoğu tesviye edilmiş ve azçok düz istikamette kurulmuştur. Evler, ve avluları çeviren çitlerle duvarlar hâlâ iyi bir durumdadır. Balçıktan bir duvar her avluyu caddeden ayırmakta ve bunun ortasında muazzam ve çoğu iyi işlenmiş araba kapısı bulunmaktadır; üzerinde sivri bir dam vardır. Her kapının sağındaki duvarda, eskiden ev putlarının konduğu bir girinti mevcuttur. Avluda, kapının karşısında üç faden kadar uzunluğunda bir duvar vardır ki, kapı tamamiyle açık olduğu zaman bile caddeden avluda ve evin içerisinde olup bitenlerin görülmesine engel olur. Bu duvardan, biraz yükseltilmiş düz bir yolla eve gidilir, böylece duvar avluyu uzunlamasına iki eşit kısma ayırmış olur. Bu yol balçık ve taşla, daha iyi evlerde ise tuğla ile döşenmiştir. Evlerin hepsi de tek katılıdır ve esas cepheleri cadde tarafında olmak üzere avlunun gerisinde bulunur. Her ev umumiyetle üç odadan ibaret olup, her iki taraftan bunlara bitişik olarak iki kanat uzanır, sağda mutfak, solda aile reisinin misar odası bulunur. Ön duvarlara kâğıttan birçok yüksek ve geniş pencereler yapıştırılmış ve birçok ağaç oymalarla süslenmiştir; bunlar kaldırılabilir. Pencerelerin yanında duvar boylarında hep yüksek oturma yerleri vardır. Yanlarda, değirmen, ambar ve ahırlar bulunur. Bahçe ve kuyu evin arkasındadır. **386** Bilhassa Solon'ların başkomutanı Meyen-Amban'ın evi güzeldir, bu da diğer evlere benzer, yalnız daha büyük ve oyma süsleri de daha güzeldir. Bundan başka büyük ahırlar ve muazzam erzak ambarları vardır. Bitä'nin evini ziyaret edişimiz, çok tesirli bir sahne yarattı. O bizi avlusuna götürerek tertibatını gösterdi. Fakat evine yaklaştığımız zaman, evinin şekli onda, mazideki sahneleri bütün dehşetiyle gözlerinin önünde canlandırdı. Birdenbire evinin önünde durdu, ellerini kaldırarak ağzını açmak istediyse de bir şey diye-

medi, gözlerinden yaşlar akarken bir çocuk gibi hıçkırarak ağlamaya başladı: "Ah çocuklarım, ah karım! Şimdi burada bir dilenci gibi yalnızım, atlarım, mallarım nerede? Hepsi, hepsi gitti!" diye bağırıyordu. Sonra sessiz bir hal aldı ve Kozak'lar onu evden uzaklaştırmak zorunda kaldılar. Aslında güzel olan şehir acıklı bir manzara arzediyor. Etrafımızda ölüm sükûneti var. Buradaki canlı hayat nerede? Çayırdan döndükten sonra ahırlara yerleştirilen sürüler nerede? Birçok yıldan beri hayatlarını Solon'ların zenginliği ile kazanmış olan Kazak'lar tarafından sevkedilen Tarançi yağmacılarından ibaret bir güruh burada sükûnetle geride kalmış olan Solon'ların üzerine atılmış ve zengin bir halkı birkaç saat içerisinde dilencilerden ibaret bir kitle haline getirmiştir.

Devriye kolu, gözcülük gezisini Çecui'yun ötesinde de birkaç verst devam ettirdi; sonra durduk ve bir saat dinlendik. Sonra hiç durmadan geldiğimiz yolla Borochudzir'e döndük.

(10 haziran). Bugün gözüm çok ağrıdığından çalışamadım. Burada karakol hayatı subaylar için can sıkıcı ve zahmetlidir. Evler, Çecui'da gördüğümüz gibi ıklime göre yapılmamıştır. Burada kış soğuğundan yaz sıcağı kadar korkulmaz, bu yüzden biricik kurtuluş havanın serbestçe girmesine imkân veren yüksek Çin pencere ve galerileridir. Halbuki Rus evleri basık ve pencereleri küçüktür, 387 bu yüzden odaya temiz hava giremez. Bir de odaların havası o kadar sıkıcıdır ki, insan geceleri uyuyamaz. Fakat pireler daha müthiş ıstırap vermektedir; bunlar bizi çileden çıkarıyorlardı. Uyumak istiyen kimsenin, önce iyice bir avcılık yapması icabeder, çünkü yorganı kaldırdığınız zaman, çağırılmamış bu misafirlerden hiç mübalâgasız binlercesinin, fıskiyeden fışkıran su damlaları gibi havaya uçuştuğu görülür. Bu yüzden, yatmadan evvel yatak dikkatle dışarıya çıkarılarak bütün ahalisi uzaklaştırılır, sonra döşemeye iki üç kova su dökülür ve yatak tekrar yerine konur. Ancak şimdi pantalonla yatağa girilir ve ucları topuktan sıkı-

ca, bağlanır. Ayakta duramıyacak kadar yorgun olup derhal uyuyacak derecede olunca, insan ancak bu şekilde uykuya dalabilir. Sabahleyin kalkıp pantalonun topuklarda bağlandığı yer çözülünce, bağ yerinin altında derinin 2 zoll kadar genişliğinde kızardığı görülür, bunlar, haşaratın ısırdığı yerlerdir.

(11 haziran). Bugün Kulca sultanından, iki Tarançi ve beş Kazak'tan ibaret bir elçi heyeti geldi ve bir Rus asker kaçağını teslim ettiler. Tarançi'ların ne harbçi, ve ne de fazla gururlu bir gösterişleri vardı, halbuki biri Yüz Begi ve diğeri Elli Beşi olmak üzere ikisi de subaydılar. Oldukça pejmürde kıyafetli Kazak'lar arasında bilhassa Bok Basar namında biri göze batıyordu. O, Sart dilini taklit ederek sahte konuşuyor, fakat pek beceremiyordu. Kulca'daki durum hakkında sorulduğu zaman büyük mubalâğa ile Tarançi'ların muazzam ordularından bahsetti. Kazak'lardan Suan boyunun başkanı olan ve tesadüfen burada bulunan Adam Sart, Tarançi'lardan, esir edilen yeğenini serbest bırakmalarını rica etti. Adam Sart'tan duyduğuma göre, Kazak'ların iki boyu Tarançi'larla birleşmiş olup, bunlardan biri Bek Sultan idaresinde bir Suan soyu, diğeri de Ceten komutasında Abdan'ların bir soyudur. Bunların ikamet yeri eskiden kuzeydeki dağlarda olup, içlerinden birçok fakir kimseler 388 Solon'ların hayvanlarını gütmüşledir. İli vadisinde Çin'lilerin hemen hemen tamamiyle imhasından sonra, Kazak'lar Solon'ların bütün sürülerini yağma etmişler, fakat Rus'ların bu hayvanları geri vermek için zorlamasından korkarak, Tarançi ve Dungen'lerle birleşmişler ve Tarançi'ları Solon'lara saldırmak üzere tahrik etmişlerdir. Şimdi Kazak'lar Rus'lardan korkarak Ceten'in idaresinde ellerine geçirdikleri bütün sürülerle doğuya gitmişlerdir ve şimdi de Kaş'ın doğusunda Kök-Han civarında yaşamaktadırlar. Bundan başka Kızay'ların soyları da Tarbagatay'dan İli vadisine kaçmışlardır ve Tekes'in kuzeyindeki dağlarda otururlar. Şimdi onlar, kaçtıkları için Rus'lar kızmasın diye,

Tarançi sultanına karşı gelen Kazak'ları Rus'lara teslim ediyorlarmış, meselâ şimdiki Bekey meşhur hırsızlardandır ve İli vadisinde kargaşalık çıkarmıştır. Akşamleyin, yanımda birçok Şibä'ler varken Bok Basar'ı yanıma çağırdım. Onlar, Bok Basar'ın kendilerine hizmet ettiğini ve sürülerini çaldığını söylediler. Başta o Şibä dilinden anladığını inkâr ettiyse de sonra kendisini ele verdi ve rahatsızlık hissederek gitmek için müsaade istedi. Şibä'ler onun eskiden oturduğu yeri ve soyunu açık olarak söyleyince ve Adam Sart da bunu tasdik edince, birlik komutanı Bok Basar'ın şimdilik tevkifine emir verdi.

(12 haziran). Tarançi'ların işi görüldü, fakat Kazak'ların hepsi de tevkif edildi. Şimdi Bok Basar bütün şekliyle değişerek Kazakça konuşmaya başlıyor ve karısı ile çocuklarının rehine olarak alıkonmak suretiyle Çin'de kalmaya zorlandığını söylüyor. Takip edilmediği takdirde şimdi Kulca'daki durumu hakikate uygun olarak anlatacağını bildiriyor. Şimdi onun sözleri dünkü anlattıklarından bambaşkadır ve bütün duruma vâkıf olduğu görülüyor. Kulca sultanı, isyanın elebaşılarından kurulmuş olan yanındaki heyeti şimdi dağıtmış olup mutlakiyetle hüküm sürüyormuş. Şimdi, hepsi de kendisinin taraftarlarından olan sekiz Çong Bek'ten ("Büyük Bey", Çince Daloya'nın tercümesi) ibaret bir heyet kurmuştur. Tarançi'ların eski taksimatı olan 389 binliklerle yüzlükler ve memurlar yerlerinde bırakılmıştır. Tarançi'larda savaş ruhu tamamiyle gevşemiştir, birçokları artık askerî hizmette bulunmak istemiyorlar. Bu hizmet, alışmamış olanlar için elbette çok sıkıcıdır. Halbuki Sultan her binlikten bir sancak meydana getirmiş ve bunları aynen Mançu'larda olduğu gibi askerî hizmete tâbi tutmuştur. Şimdi Kulca'da ziraaatla meşgul olan ahali birkaç bin Chambing'den — bunlar arasında şimdi afyon kullananlar çoğalmıştır —, birkaç bin Dungen ile bir parça Çinli'den ve Şibä'lerin sekiz sancağından ibarettir; bundan başka yalnız ziraatla meşgul olan bir miktar Tarançi da vardır, fakat bunların sayısı malûm

değilmiş. Şimdiye kadar durumunun iyiliği ile göze batan yegâne halk Şibä'lerdir, bunlar son yıllarda iyi mahsul elde etimşler ve ellerinde çok tarla bulunduğu için servetleri de yıldan yıla artmıştır. Chambing, Çin'li, Dungen ve biraz Kalmık'tan ibaret yabancı unsurların sıkı surette göz altında bulundurulması icabettiğinden, askerlik hizmeti Tarançi'lara çok ağır gelmekte, birçokları: eskiden Çin'liler zamanında daha iyi idi, diyerek güneye kaçmaktadırlar. Rus'lardan müthiş korkuluyor, her hafta Rus'ların geleceği haberi yayılıyor ve o zaman Kulca'da herkes kaçmaya hazırlanıyor. En çok korkanlar Kazak'lardır. Sultan, Rus'larla iyi münasebet kurmaya çalışıyor ve bu yüzden bütün kaçakları teslim etmeye karar vermiştir; Kazak'lar: bizi de teslim eder, diye korkuyorlar. Bok Basar'ın ifadesine göre Sultan icabında 15-20 000 lik bir ordu çıkarabilir, fakat Kalmık, Chambing ve Dungen'leri de ordusuna katacağından, hiç şüphesiz ordusunun yarısı kendilerine güvenilemiyecek unsurlardan ibaret olacaktır. Önce ancak bir müslüman devleti kurmak niyetiyle bütün tebaaları bu dine sokmaya çalışmışlarsa da, Şibä'lerin öyle büyük bir mukavemetiyle karşılaşmışlardır ki, nihayet bu plândan vazgeçilmiştir. Bunun üzerine hükümet, halis müslüman âdetlerini hiç olmazsa Tarançi'larla Dungen'ler arasında tekrar canlandırmak istemiş, fakat bunda da muvaffak olamamıştır. Tarançi'lar kendileri de uzun müddet Çin'lilerle 390 beraber yaşamışlardır. Tarançi'lar arasında bile afyon kullananlar çoğalmıştır, sultan bunu yasak etmişse de faydası olmamıştır, çünkü memurlar kendileri de afyon içer ve Çin'liler zamanında tâyin edildikleri gibi bügün de hediye alırlar. Bundan sonra sultan rakı içmeyi yasak etmiş, fakat bu sefer işler afyon yasağından daha fena bir şekil almıştır. Kulca'da, Tarançi memurlarının da geçim için istifade ettiği yüzlerce Çin'li fahişe vardır. Tarançi'larla Kazak'lar arasında kavgalar çıkmış ve her tarafta kıskançlık başgöstermiştir. Bok Basar, şimdi burada alıkonursam benim için çok iyi olur, çünkü Kulca devleti yakında çökecektir, diyor. Şimdi

kendi arzusu ile Rusya'ya teslim olunca, cezasının da pek büyük olmıyacağını söylüyor.

Bugün Bitä'nin büyük kardeşi Oçartay buraya vâsıl oldu. Bitä onu bana takdim etti. İyi giyinmiş ve çok akıllı olduğu anlaşılıyor. En çok arzu ettiği şey, Rus'ların İli vadisini işgal etmeleridir. Memleketin zenginliğini überek: Rus'lar oradan, Çin'lilerin elde ettiğinden daha fazla kazanırlar, diyor. Fakat ben buna inanmıyorum, fikrimce Rusya'nın elinde İli vadisinden başka da mümbit sahalar çoktur. Solon, Şibä v.b. gibi Çin muhacirleri de Rusya için iyi tebaa olmıyacaklardır, onlar Çin hayatına çok fazla alışmış olup, paraca durumları iyileşir iyileşmez tekrar Çin'e gideceklerdir. Bundan başka Rus'lar da güneydeki münasebetlerden pek anlamıyorlar. Meselâ bunu Vernoye'deki Kozak'larda görmek mümkündür, onlar burada evlerini de, ziraati de, kuzeydeki şartlara uygun olarak Sibirya'da tatbik ettikleri şekilde yaparlar. Çin'liler eskiden çöl olan yere ağaç dikerken, Rus'lar mevcut ormanları imha ediyorlar. Evet, her ikisinin de mazisi başkadır ve kültürleri de başka başka ıklim şartları altında tekâmül etmiştir.

(13 haziran). Bugün sabahleyin Ugeri-da'yı ziyaret ettim; o büyük bir felâkete mâruz kalmış, Kopal'dan buraya dönen oğlu Borochudzir membalarından Kırgız'lar tarafından kaçırılmıştır. O, bunu yapanların 391 Ceten Kazak'ları olduğunu söylüyor. Ugeri-da çok kederliydi, onu bana söz verdiği hâtıraları tertiplerken buldum. Bundan sonra Oçartay'da öğle yemeği yedim ve yemekten sonra, beni de ziyaret etmiş olan Ugeri-da'nın yardımcısı İlchi-da'yı gördüm. O, çok sade bir adamdı, beni hiç zorlanmadan kabul etti, hattâ memurluk serpuşunu bile giymedi. Bana, Ugeri-da'nın mevkiinden azledildiğini, rakibinin, Chukibu adında Şibä'li Meyen-Amban olduğunu söyledi. Meyen-Amban, Ugeri-da'ya bütün Solon'larla İli vadisinden gitmesini emretmiştir, Ugeri-da ise, Chukibu tarafından azledilmiş olduğu için, yerinde sebat etmek lüzumuna kanaat getirmiş ve hükümete,

derhal Yeni Çuguçak şehrinin kurulmasını ve bütün Solon'ların oraya yerleştirilmesini teklif etmiştir. Fakat, Rus'ların himayesinde ve mülklerine yakın bir yerde kendilerini emniyette hisseden Solon'ların bir kısmı Ugeri-da'nın yanında kalmışlardır. Buradaki Şibä'ler, şimdi Çin İmparatoruna bir dilekçe göndermeyi düşünüyorlar.

İlchi-da'dan, Buleka-Bitche (mükemmel Mançu sözlüğü)'nin tam bir nüshasını satın aldım.

(14 haziran). Büyük kurgan'ın açılmasiyle meşgul oldum.

(15 haziran). Bugün bir kartla Ugeri-da tarafından davet edildim. Oraya vardığım zaman çok resmî bir şekilde karşılandım, Ugeri-da tam üniformasiyle beni bahçe kapısında karşılıyarak evine kadar götürdü. Burada bizi yaşlı ve ileri gelen birçok Şibä'li bekliyordu. Anlaşılan Ugeri-da ile makam yüzünden müçadele eden İlchi-da gelmemişti. Hepsi de beni, kapının önünde iki sıra halinde dizilmiş olarak büyük saygı ile selâmladılar. Bunun üzerine Ugeri-da ile ikimiz yalnızca eve girdik, diğer zatlar bahçede, kapının önünde oturdular. Yemek, aynen Oçartay'daki ziyafet gibi hazırlanmıştı, ancak biraz daha sade idi. Üç kişi hizmet ediyordu. Ugeri-da'nın, bugün bana resmi kabulle saygı göstermek istediği anlaşılıyordu. Vaziyetin talihsizliği icabı, yemeklerin sadeliğinden dolayı affımı diledi.

392 Yemekten sonra Ugeri-da bana vadetmiş olduğu defteri uzatarak, bunu bir hâtıra diye saklamamı rica etti. Mançu'ların durumu üzerine çok enteresan konuşmada bulunduk. Onlar önce tamamiyle şaşkına dönerek Kulca kalesine kapanmışlar ve postalar vasıtasiyle diğer halkların askerlerini de savaşa çağırmışlardır. O, Mançu'larla alay ederek her zaman **ayşin Mançu** (Altın Mançu) sözlerini kullanıyordu, çünkü Mançu sülâlesi kendisine altın tâbirini takmıştır. Mançu'ların eski Dzandzün'ü Rus menşeli imiş (yani XVII. yüzyılda Peking'-

de kalmış olan bir Kozak neslinden). Mançu'ları bilhassa afyon zayıflatmıştır, bu afet onların arasında Çin'lilere nazaran daha fazla yayılmış bulunuyordu, çünkü Çin'liler iş icabı vakitlerinin büyük bir kısmını ev haricinde geçirdikleri halde, Mançu'lar hep tembel tembel gezerlerdi. On üç soydan ibaret olduğunu söylediği Mançu'ların sekiz soyunu zikredebildi: Nayan, Kuyata, Tolça, Şibä, As'cha, Chada, Yigä, Sakyalyan. Mançu'ların Çin'e hicreti esnasında Şibä soyu Mugden civarında kalmış ve buradaki Şibä'ler oradan İli vadisine nakledilmişlerdir. Mugden civarında Şibä'lerden başka Kurşin, Karçin, Ucumçin, Dürböt ve Ongniyät adında daha beş Moğol soyu da yaşarmış.

Şibä'ler arasında Budizmin yayılışı üzerine bana şunları bildirdiler: Şibä'lerin bütün sekiz şehrinde ancak bir Buda mâbedi varmış ki, bu da benim Çecui'da gördüğümdür. Bu mâbedde ruhani zümresinden beş kişi vazifelendirilmiş olup adları: bir Da-Lama, bir Keskui, bir Demçi, bir Arga-Keskui ve bir Arga-Demçi; bu Lama'lar imparatorluktan birinci, dördüncü, yedinci ve onuncu ayda maaş almışlardır. Lama'ya her defasında 22 Ruble, Keskui ile Demçi'ye 16 Ruble, Arga-Keskui ile Arga-Demçi'ye 7 Ruble verilmiştir. Bu Lama'lar yanında 10-15 yaş arasında 8-15 Şibä çocuğu ders görmüş ve bunlara da her üç ayda bir imparatorluk tarafından 5 er Ruble verilmiştir. Lama'lar, Da-Lama'nın teklifi ile Dzan-dzün tarafından tâyin edilmişler ve onun ölümünden sonra onların en yaşlısı 393 hep Da-Lama'nın yerine geçmiştir. Lama'ların maaştan başka da çok gelirleri olmuş, çünkü onlar gömme, hastalık ve mesut hadiseler sırasında duaları ile takdis etsinler diye çağrılarak bu vesile ile kendilerine her defasında çok iyi ücret verilmiştir. Bu suretle Lama'lar, bir yıl zarfında yüzlerce Yang (gümüş Unze) para tolamışlardır. Mâbetlerdeki merasimler aynen Moğollarda olduğu gibi icra edilmiş, hattâ yalnız Moğol ve Tibet dilleri kullanılmıştır. Ugeri-da, Budizmden pek anlamadığını, bunun hükümetin emriyle sokularak tatbik edildiğini söyledi. Yüksek eski eserlerdeki (dört Kîng)

vecizeler, bütün bu boş formüllerden daha mühim ve daha kutsaldır. Şibä'ler arasında eski şamanlığa ait izlerin de bulunduğu anlaşılıyor. Herhalde Şibä'ler katiyen Lama olmak istemiyorlar. Maaş verildiği halde, mâbet için lüzumlu çocukları toplamak ve sekiz şehirden beş Lama bulabilmek çok zor olmuştur, bu yüzden çok defa bir Moğol Lama'sı yerleştirmek zorunda kalmışlardır. Solon ve Şibä Lama'larının, İli vadisinin en yüksek Budist rahibi ile hiçbir ilgileri yoktur; Chamba-Lama adı verilen bu zat altı yıl için iç Çin'den İli vadisine gelir, kısmen Tekes ve kısmen de İli boyunda oturur. Bu Chamba-Lama, siyasî bir rolü olmadığı halde haricen Dzan-dzün derecesinde hürmet görmüştür. Dzan-dzün, her yıl Corgan-Bya'nın 28. gününde Chamba-Lama'nın mâbedine giderek ibadet etmek mecburiyetinde idi.

Nehrin ötesindeki Şibä'lerde de 5 Lama vardı, yalnız bunların dört tanesi erkek Lama, biri de Çifchanci-Mama (kadın Lama) idi.

1869 yılına ait hâtıra defterim burada bitiyor. Vernoye'ye döndüğüm zaman, İli vadisindeki isyanla ilgili resmî dosyalara bakmaya fırsat buldum. O zaman çıkardığım özetlerle Ugeri-da Deçin'in bana vermiş olduğu hâtıralara dayanarak, İli vadisinde vukubulan isyanın açık bir tasvirini elde edebildim. **394** Aşağında korkunç isyanın cereyanını anlatmaya, kin ve tassubun, yüz yıllık kültür çalışmalarını nasıl yok ettiğini ve bir maksat olmadan, binlerce insanın hayatına nasıl malolduğunu tasvir etmeye çalışacağım.

1863- 1866 İli isyanının tarihi.[1]

1862 yılında şunları yazmıştım: 'Mançu'lara karşı beslenen nefret boyların kendi aralarındaki düşmanlıktan daha kuvvetli bir hale geldiği gün, vay Mançu'ların haline! Bu boylardan ancak ikisi birleştiği takdirde, Mançu'ların kudreti ebediyen yıkılmış demektir'[2]; bu sözlerim, tahminimden daha önce bir hakikat oldu.

[1] Başlık Almanca aslında yoktur. (Çeviren).

[2] Yukarıya bk. , s. 327. (Çeviren).

Daha 1862 yılında, Şensi vilâyetinde müslüman Çin'lilerin isyanı başladı ve kısa zaman içerisinde Kansu, Li-Çuan ve Yün-nan vilâyetlerine yayıldı. İsyan hükümet tarafından tamamiyle bastırılmamakla beraber, âsiler Kansu'dan tardedildiler, fakat, ahalisinin büyük bir kısmı Dungen'lerden ibaret olan Urumçi'da hazır bir destek buldular. Âsiler, şehri almaya muvaffak olunca, burada bir Dungen devletinin merkezi kurulmuş oldu.

Doğuda baş kaldıranların muvaffakiyeti hakkındaki haberler 1862 de Kulca'ya da erişti. Uzun müddetten beri baskı altında bulunan Dungen'lerin nefreti, böyle haberler yüzünden pek tabiî olarak galeyana gelmiş ve 1863 yılının ilk gününde, türlü yerlerden gelen Dungen'lerden ibaret büyük bir kalabalık, isyan için karar vermek üzere Sau-dan-cho-si'de toplanmışlardır. Fakat Lio-Achun ve Fai-dan-ma-l adında iki imamın taassup saçan nutukları kitleyi harekete sevkedemiyor ve toplantı sükûnetle dağılıyor. Elebaşılar, ancak birkaç gün sonra birkaç yüz adamı toplayıp bunlarla küçük Tarci şehrine bir hücumda bulunuyorlar. Fakat buradaki Mançu'lar isyana karşı hazırlıklı oldukları için ayaklanma muvaffak olamıyor. Hücum edenler püskürtülerek, aralarında Fai-dan-ma-l ile Lio-Achun da bulunmak üzere elli kadar kişi yakalanıyor ve elebaşıların Kulca'da kafası kesilerek ibret olsun diye Tarci civarında direklere asılıyor.

Bu enerjik tedbir tesirini gösteriyor ve açık kargaşalıklar ancak 1864 yılının üçüncü ayında Korgos şehrinde vukubuluyor. Yine bunlar da 395 bastırılmakla beraber, beşinci ayda Kuça isyanı ve altıncı ayda da Urumçi'nin düşmesi hakkındaki haberler gelince, çok geçmeden tekrar başlıyor. Bu kargaşalıklar esnasında yüzlerce Dungen yakalanarak çoğu idam edilmiş ve kafaları, İli vadisindeki yollar boyunca direklere asılmıştır.

Bu sırada Urumçi'daki isyan birlikleri batıya doğru ilerliyerek Karkara-Usu'ya kadar geldiklerinden, İli vadisinden bunlara karşı bir ordu gönderiliyor ve düşmanı çekilmeye mecbur ediyor.

Bütün bu zaferlere bakmadan, daha o zaman İli vadisinde hükümetin durumu çok nazikti. Urumçi'daki isyan yüzünden Peking ile yakın irtibat kesilmiş ve ayaklanmış olan Sart'lar da, köprüleri yıkmak ve Tiyanşan'daki geçitleri tutmak suretiyle, Mançu askerlerinin Altışehir bölgesine yardıma koşmasına engel oluyorlardı.

İli vadisindeki Dungen'ler arasında heyecan günden güne artıyordu; 1864 yılının ortalarına kadar hiçbir büyük çarpışma olmamakla beraber her tarafta kargaşalık mevcuttu ve ahalinin her tabakasında heyecan o dereceyi bulmuştu ki, memlekette 1863 ten itibaren alışveriş faaliyeti sekteye uğramış, Konsolosa vekâlet eden sekreter Kozak'larla birlikte Kulca civarındaki acenteliği terketmiş ve Rus tüccarlarının büyük bir kısmı da onların peşinden gitmiştir.

Şimdiye kadar kargaşalıklar umumiyetle küçük şehirlerde olduğu halde, 1864 yılının sekizinci ayında, vilâyetin merkezi olan Çin Kulca'sında da toplanmalar olmaya başladı. Konsolosluk memurları acenteliği terketmiş oldukları için, Çin hükümeti buraya iki subayla dört asker yerleştirmişti; bunların arasında, yanlışlıkla ticaret dairesinde kalmış olan Bogdaçin adında bir Kozak da vardı. Eylülde savaşlar ticaret dairesi civarına yaklaşınca Çin'li nöbetçiler ve Bogdaçin Taşkend'lilere kaçtılar ve Dungen'leri tardettikten sonra onlarla birlikte acentelikte yerleştiler. Dzan-dzün, ancak şimdi Kulca'nın müdafaası için ciddî tedbirlere başvurarak orada çok miktarda asker yığdı, **396** Daur'lu askerî kolonileri seferber etti ve bütün tüccarları fevkalâde vergiye tâbi tuttu. Bu münasebetle, Rus acenteliğinde oturan Taşkend'lilerden de 300 at talep etti. Taşkend'li tüccarlar, böyle bir vergi zorlaması karşısında acenteliği terkederek sınırdan kaçtılar, son Rus Kozak'ı Bogdaçin de onlarla beraberdi.

Dokuzuncu ay zarfında hemen hemen her gün, çok sayıda Kulca etrafında dolaşan küçük Dungen grupları ile çarpışmalar oluyordu. Fakat şimdi Kulca civarında

büyük askerî birlikler toplanmış olduğu için, onuncu ayın başlarında umumî bir sükûnet hâkim gibi idi.

Onuncu ayın dokuzuncu günü, Solon'ların birinci ordu grupu olan 600 kişilik bir kuvvet vâsıl olunca, hükümet ordusunun kuvveti 8000 kişiyi bulmuş ve bunlar kale civarında karargâh kurmuşlardı. Bu orduya güvenen Mançu'lar muvaffakiyetlerinden emindiler ve son zamanda Kulca'da her şeyin sakin geçtiğini ve Dungen isyanının bastırıldığını söylüyorlardı. Fakat 13 ekimde, Dungen'lerin Tatar Kulca'sına başvurarak Tatar şehrinin ahalisiyle birleştiklerini ve Çin'liler tarafından tâyin edilen memurları attıklarını bildiren korkulu haber geldi. Çagor Kalmık'larının komutanı olan Meyen Amban Siratu'nun gönderilmesi de bir netice vermedi.

Baş kaldıranlarla hükümet kuvvetleri arasında açık savaşlar, esasında Tatar Kulca'sının alınmasından sonra başlamış olarak hesap edilmelidir. Müslümanlar, şehrin işgali ile teşebbüsleri için bir merkez kazanmışlar ve bununla, Tatar'larla Dungen'ler arasında sağlam bir ittifak meydana gelmişti. Bu durumda Mançu'ların yapacağı iş, bu antlaşmaya engel olmak üzere, hiç vakit geçirmeden ellerindeki bütün kuvvetle Kulca üzerine yürümekti. Onların ordusu, Dungen'leri açık meydanda yenecek kadar kuvvetliydi, çünkü ellerindeki 8000 kişilik savaş birlikleri, Bayanday garnizonu ile daha da artırılabilirdi; Dungen'leri yendikten sonra Tatar Kulca'sını yerle bir etmek 397 ve böylece müslüman hareketini idare merkezinden mahrum bırakmak onlar için çok kolay olurdu. Bunların hiçbiri yapılmadı, bilâkis Dzandzün tam bir hareketsizlik halinde Kulca'da kaldı. Dungen'ler ise daha enerjik hareket ediyordu, ordularını Tatar'ların yardımı ile takviye ederek 15. günü de büyük gruplar halinde Çin bölgesindeki kaleler üzerine yürüdüler.

Solon askerlerinden biri bana şunları söylemişti: "15. günün sabahı uyandığımız zaman, Dungen grupları, karargâhımızı sık karga sürüleri gibi çevirmiş bulunu-

yorlardı. Takriben 600 Solon süvarisi ile 2300 Çämpän ve Chambing piyadesi onlara karşı yürüdü. Savaş uzun sürmedi, düşman elli kadar ölü vererek kaçtı. Savaşı kale duvarından seyretmiş olan Dzan-dzün bu başarıyı görerek o kadar sevinmişti ki, hepimizi de kaleye çağırarak gümüşle mükâfatlandırdı ve bütün Solon'lar için ziyafet çekilmesini emretti. Böylece beş gün kadar neşe içerisinde yaşadık, kaçan düşmanı takibetsek daha iki olacakmış."

22. ve 23. de Dungen'ler daha büyük gruplar halinde Kulca üzerine yürüdüler; bugünlerde onlara karşı başlıca Çämpän'ler çıkarıldı, onlar düşmanı geri püskürtmeye muvaffak olmakla beraber, Meyen-Amban ile 29 asker esir verdiler. Baş kaldıranlar, savaş meydanında 300 ölü bıraktılar. Aynı gün, 13 esir Dungen idam edildi.

24 ekimde Dungen'ler daha büyük gruplar halinde geldiler, bugün savaş eskisine nazaran daha şiddetli oldu, düşmanlar, ancak büyük top ve kale tüfeğiyle ateş edildikten sonra tardedilebildiler. Bunun üzerine Solon'larla Şibä'ler ciddî bir takibe giriştiler, fakat bu sırada, fazla ileri gitmiş olan Ugeri-da ile bazı Mançu'lar esir edildiler. Bu yüzden, birliklerin kaleden uzaklaşmasını ancak korku ve titreme ile seyretmiş olan Dzan-dzün, takibin durdurulmasını ve kaleye dönmeyi emretti. Bugün çok ölü vermiş olan Dungen'ler, Bayanday'ın gerisine kadar çekildiler. Bu başarı üzerine sevinen Dzan-dzün, 398 askerleri överek onlara gümüş ve yiyecek dağıtılmasını emretti. Şenlikler on gün devam etti ve bu esnada kimse düşmanla ilgilenmedi.

Fakat onlar Kulca önünde tekrar gözükmeyince, nihayet Dzan-dzün Dungen'lere karşı bir hücumda bulunmak cesaretini gösterdi. Bu maksatla on birinci ayın 4. gününde, bütün ordu birliklerine, ertesi sabah savaşa hazır olmaları için emir verdi.

Bütün boyların ordularına mensup takriben 10000 kadar asker şehirden çıktı; Dzan-dzün şehrin önünde

orduyu teftiş etti, fakat kendisi Kulca'da kaldı. Da-di-vepu adlı yerde siper kazarak yerleşmiş olan Dungen'ler, burada askerî birliklerin hücumunu bekliyorlardı. Yer çok iyi seçilmişti, çünkü arazi kesik olduğundan süvariler iş yapamaz durumda bulunuyorlar, böylece Chambing'lerin piyade birliklerini yalnız başlarına irei sürmek icabediyordu. Fakat bunlar 300 ölü ve esir kaybederek geri püskürtüldüler, Meyen-Amban kendisi de baş kaldıranların eline düşmüş bulunduğundan, birlikler arasında intizam bozularak kaçmaya başladılar. Chambing'lerin karmakarışık bir şekilde kaçışı ordunun diğer kısmına da tesir etti ve bütün ordu çabuk Kulca'ya çekildi. Bu çekilme ancak Mançu komutanlarının kafasızlığından ileri geliyordu, onlar, Dungen'lerin Kulca'ya daha önce varacağını zannediyorlardı. Herhalde Dungen'ler de çok kuvvet kaybetmiş olmalıdırlar ki, hükümet kuvvetlerini takibe cesaret edemiyerek birkaç hafta hareketsiz kalmışlardır.

26 sında, Peking'den şimdiki Dzan-dzün Çan'ın azledilerek onun yerine Tarbagatay'lı Chebei-Amban'ın tâyin edildiğini bildiren bir emir geldi. Hakikaten Dzan-dzün Çan o kadar korkak ve kafasız hareket etmişti ki, hükümetin bu tedbiri tamamiyle yerinde idi. Fakat yeni Dzan-dzün eskisinden daha iyi değildi. Birlikler birçok küçük kalelere dağıtılmış olup, düşman bütün bu küçük mevkilere hiç önem vermiyor, bütün kuvvetini ancak başşehre yöneltiyor, halbuki Dzan-dzün'ün esas kuvveti burasının müdafaası için yetişmiyecek derecede idi. Bu durum karşısında baş kaldıranlar daimî bir hücum vaziyetinde bulunuyor, hükümet kuvvetleri ise, 399 yıpratıcı müdafaaya çekilmek mecburiyetinde kalıyordu. İştirak edenlerin fikrine göre, Dzan-dzün küçük kaleleri feda ederek emrindeki bütün birliklerle hücuma geçtiği takdirde, hükümet şimdi bile kolaylıkla üstünlük kazanmış olabilirdi; bütün kuvvetiyle Kulca'ya kadar ilerliyerek düşmana ulaşmak onun için kolay bir iş olurdu.

Yeni Dzan-dzün bunlardan hiçbirini yapmamıştır; o

hemen ertesi gün bir çıkış yapmışsa da, bunu yine az kuvvetle icra etmiştir. Bu hücuma 1500 Chambing ile 1000 Solon ve Şibä tahsis edilmiş, fakat ordunun büyük kısmı ve bütün Mançu kuvveti Kulca'da kalmıştır. Hükümet kuvvetleri başta üstündüler, onlar baş kaldıranların elinden birçok kale tüfeği, erzaklarının bir kısmını ve birkaç yüz deve almışlar, fakat sonra talih onların aleyhine dönmüş, piyade birlikleri çevrilerek büyük bir kısmı imha edilmiştir. Şibä'lerle Solon'lar büyük kayıp vermemişler, acele firar ederek kurtulmuşlardır.

Bu zaferden sonra asiler tekrar hücuma geçmişler, ordularını iki kısma bölerek Kulca ve Bayanday'daki her iki Mançu kalesi üzerine yürümüşler ve buralarını kuşatmışlardır.

Hükümetin durumu çok fenalaşmıştı. Dungen'lerle Tatar'lar, övünerek etrafa zafer haberlerini yayıyor ve bu suretle İli vadisinin kuzey ve güneyinde oturan Kazak ve Kara-Kırgız'lar arasında itibar kazanıyorlardı. Müslümanların ileri gelenlerinden biri olan Mulla Mahsamet, bir açık mektupla, iş, kâfirleri imha etmektir diyerek, Kazak'ları kutsal savaşa katılmaya çağırdı. Mektup, Rusya'ya tâbi Kazak'lar arasında bile dağıtıldı. Şimdi müslümanların başarısını duyan Kazak'lar burada bol ganimet ele geçireceklerini ümit ettiler ve böylece civarda yaşayan pek çok Kazak grupları İssikul ve Kopal bölgesinden buralara üşüştüler ve vahşi sürüler halinde yağma ederek ve çalarak Çin bölgesine saldırdılar; bu yüzden bütün yollar tehlikeli bir duruma girdi. Buga boyuna mensup Kara-Kırgız'lar ise Tekes boyunda oturan Kalmık'lara saldırarak onların birçok sürüsünü yağma ettiler. 400 Böylece savaşın yavaş yavaş dinî bir şekil aldığını ve putperestlerle müslümanların karşı karşıya durduğunu görüyoruz.

Şimdi Kulca (Kürä) civarında her gün büyük ve küçük avcı çarpışmaları oluyor, Dungen'ler sık sık ta Kulca'ya kadar nüfuz ediyorlardı; bu savaşlar esnasında Çin'lilerin mühimmat depolarından bir kısmı yakılmış

ve Rus acenteliği yağma edilmiştir. Bu hâdiseler yüzünden Dzan-dzün de az telâş etmiyordu, şimdi onun Semipalatinsk valisi ile sıkı bir muhabereye başlaması ve birkaç defadır Rus'lardan yardım birlikleri istemesi de bunu göstermektedir.

Çin Kulcası civarındaki savaşlar tam üç hafta sürmüş, fakat orada toplanmış olan çok miktardaki hükümet kuvvetleri herhangi bir büyük savaşa cesaret edememişlerdir. Nihayet on ikinci ayın dokuzuncu gününde büyükçe bir çıkış için karar verilmiş ve hükümet kuvvetleri, müslümanları tardederek Kulca'nın bütün civar mahallelerini düşman gruplarından temizlemeye muvaffak olmuşlardır.

Solon'lu Ugeri-da Deçin bana bu münasebetle şöyle dedi: "Bu an, hükümet için bütün eski hatalarını tamir etmek üzere en müsait fırsattı. Âsiler yenilmişti ve ciddî bir takip neticesinde büsbütün yok edilebilirlerdi, çünkü müttefikleri olan Kazak'lar, kendilerine güvenilecek bir yardımcı birlik değildiler, onlar ancak Dungen'lerle müttefikleri üstün bulunduğu müddetçe onların tarafını tutmuş olurlardı. Onlar, Çin'lilere karşı yaptıkları kadar Dungen'leri de yağma edebilirlerdi. Biz, Dzan-dzün'den düşmanı takip ettirmesi için talepte bulundu isek de faydası olmadı, o, kendi hayatından ve Kulca için korktuğundan çekilmek emrini verdi."

Mançu'lar, korkak hareketsizliklerinin semeresini pek çabuk gördüler. Şimdi Dungen'lerle Tatar'lar, o ana kadar tarafsız kalmış olan Tatar köylülerine başvurarak mukaddes islâm işi için yardım dilediler ve onlar kabul edinciye kadar vait üzerine vaitlerde bulundular. Birkaç gün geçer geçmez, Tarançi'larla birleşmiş olan âsiler Bayanday üzerine yürüdüler. Şimdi müslümanlar siyasetlerini 401 değiştirerek Kulca'daki hükümet kuvvetlerini rahatsız etmek maksadiyle oraya karşı ancak tarassut kıtası gönderiyor, fakat bütün kuvvetlerini, Bayanday'ı ele geçirmeye tahsis ediyorlardı; onlar bu kaleyi, ilk ayın (1865) yedinci gününden itibaren tamamiyle kuşatmaya

ve on ikisinde hücumla zaptetmeye muvaffak oluyorlar. Takriben 8000 kişilik garnizon, Meyen-Amban'la birlikte imha ve evler yağma ediliyor, asude yaşayan kadınlarla çocuklar öldürülüyor, ancak genç kızlar hayatta bırakılarak köleliğe sürükleniyor. Rivayete göre bütün garnizondan ancak iki kişi öldürülmeyip burunları kesiliyor ve mağlûbiyetin elçileri olarak Dzan-dzün'e yollanıyorlar.

Âsiler, ancak Bayanday'ın zaptından sonra savaşın kendileri için müspet olarak neticeleneceğini katiyetle ümit etmiye başladılar. Bu hâdiseden evvel başarıya ne kadar az güvendiklerini, birkaç hafta önce Bayanday'dan yollamış oldukları iki elçi heyeti de göstermektedir ki, bunlardan birincisi Urumçi'ya, burasının başkomutanı Nargunç-Ahun'dan yardım rica etmek üzere gönderilmişti. Bu heyet, yüz-Begi Hocam-Niyaz'ın komutasında kırk kişiden ibaretti ve Urumçi'da hiçbir netice elde edememiştir; bunun üzerine heyet, o zaman Altı Şehir bölgesindeki isyanın merkezi olan Kuça'ya gitmiş, fakat burada da bir başarı gösterememiştir. Mulla Muhammed Kurban Ahun, Hocam-Niyaz Ahun ve Sadık Cakkan idaresindeki ikinci heyet doğrudan doğruya Kulca'ya Raşeddin Han'a gitmiş ve orada Bayanday'ın düşütüğünü duyunca Duba Ahun ve Seyid Ahun adında Kulca'lı iki Ahun'un refakatinde geri dönmüştür. O zaman, kendisini artık Kulca sultanı diye adlandıran Kazi Nasireddin Ahun ile Raşeddin Han arasında, Çin'lilere karşı tedafüî ve taarruzî bir andlaşmanın yapıldığı anlaşılıyordu.

Bu esnada Kulca'daki Dzan-dzün'ün emrinde bulunan ordu şu birliklerden ibaretti: Solon'lar 600, Şibä'ler 1200, Mançu'lar 2000, Chambing 800, Çagor 1000, Çämpän 6000 ve Çin milisi 2000, yani 4800 ü süvari ve 8800 ü piyade idi. Bu birlikler kalenin içerisinde iken âsiler Kulca şehrinin tam civarına yerleşmişler ve burasını yağma etmişlerdi. **402** Böylece hükümet birlikleri, kuzeyden âsiler tarafından hemen hemen tamamiyle kuşatılmış vaziyette olup, onlarla her gün avcı çarpışmalarında bulunuyorlardı, fakat bu çarpışmalar her iki taraf için de hiçbir netice ver-

miyordu. Kulca güneyden açıktı, böylece Dzan-dzün buradan kendisine erzak temin etmeye çalışarak, Şibä ve Solon'lardan zorla çok miktarda ekin toplanmasını emretti. Böyle bir cebrî hareket, tabiîdir ki bu iki halkı son derece kızdırdı.

Âsilerin daimî başarıları pek tabiî olarak Kazak'lar arasında onların itibarını artırmış, ve onlar her yerde, etrafta dolaşan mullalar tarafından gazaya iştirake çağrılmışlardır. Kazak'lar yanlız İli vadisinde değil, Rus bölgesinde bile harekete geçmeye başlamışlardır. Abdan boyunun hepsi ve Suan'ların bir kısmı (Büyük yüz'den) Çin bölgesine geçmiş, Kara-Kırgız'ların birçok boyları da aynı şekilde hareket etmişlerdir. Kara-Kırgız'lar Tekes boyundaki Kalmık'lara hücum etmişler ve onlar da İssiköl boyundaki Rus karakollarından yardım istemişlerdir.

Yıl başında, bundan başka Tarbagatay'da da isyan çıkmış, ve böylece İli vadisi, şimdi devletin diğer kısmından büsbütün kesilmiş bulunuyordu. Bu yüzden, martın 28 inde Semipalatinsk'a Dzan-dzün Ming'den bir mektup geliyor, yukarda işaret edildiği gibi, o yardım talebediyor ve Peking'deki vekâlete tahsis edilmiş resmî yazıları içine alan bir paketin Rus bölgesi üzerinden Kobdo'ya gönderilmesini rica ediyordu.

Nisan ve Mayıs aylarında Kulca'da önemli hiçbir hâdise olmadı. Dungen'ler, hemen hemen her gün muvaffakiyetsiz hücumlarda bulunuyor, bazan da büyük kayıplarla geri çekilmek zorunda kalıyorlardı. Kulca'ya karşı olan gayretleri başarısız kaldığından, onlar, yakında ordularına Kaşgar'dan yardımcı kuvvetler geleceğini ve onlar gelinceye kadar ciddî savaşlara girişmek istemediklerini bildiren şayialar yaydılar.

Mayıs ortasında âsiler, onları muvaffakiyete götürebilecek olan yegâne taktiğe başvurdular, yani Kulca civarında bulunan Daur'ları Dzan-dzün'den ayrılmaya zorlamak için askerî kolonilere başvurdular.

Bu yüzden âsilerin bir kışmı münferit tarassut birliklerine ayrılmış ve Kazak'ları da yanına alarak, Kulca

ile Solon bölgesi arasındaki yolları yağmaya koyulmuştur; bu esnada onlar ayrı duran çiflikleri yağma etmiş ve adamları öldürmüşlerdir. 403 Muhtelif yerdeki tarlalarda, vücutları parçalanmış kadın ve çocuklar bulunmuştur.

Nihayet beşinci ayın başlarında Dzan-dzün yeni bir teşebbüse karar vererek, büyükçe bir ordu birliğini Da-di-ve-pu'da bulunan Dungen karargâhına karşı hücuma yolladı. Şiddetli bir savaş oldu ve hükümetin piyade kuvvetleri 2000 e yakın adam kaybettiler. Dungen'ler, kaçan düşmanı Kulca'nın kapılarına kadar takibettiyseler de, kale tüfeklerinin yardımı ile geri püskürtüldüler. Ertesi ve üçüncü gün Kulca önündeki savaşlar yine tazelendi, fakat hükümet kuvvetleri, Sarı-Bulak'ta kuvvetle yerleşmiş olan âsileri tardetmiye muvaffak olmuşlar ve âsiler de eski karargâhlarına çekilmişlerdir.

Bundan sonra Kulca kalesi daha az rahatsız edilmiş ve ancak haziran ve temmuz aylarında iki küçük çarpışma olmuştur. Bunların her ikisi de başarı ile tardedilmiştir. Bu esnada âsiler Solon'ların bölgesine bir ordu birliği göndererek Ke ve Alimtu köylerine hücum etmişlerdir. Burada birçok Solon'lar öldürülmüş ve başkaları da Korgos'a kaçmışlardır. Evlerin çoğu yangına kurban gitmiştir. Aynı birlik, birkaç yüz arabadan ibaret bir erzak nakliye kolunu ele geçirmeye muvaffak olmuştur.

Âsilerin diğer bir tarassut kıtası Süding üzerine yürümüş ve bu şehrin civarını harap etmiştir.

Üçüncü bir tarassut kıtası Kulca'nın güneyinden İli'yi geçmiş ve Kalmık'ların büyük Buda mâbedine saldırmıştır. Onlar Lama'ları bastırmaya muvaffak olmuşlar ve bu esnada yüzlercesi, kör taassubun tesiriyle ağır işkencelerle boğazlanmışlardır. Mâbetler tamamiyle tahrip edilmiş, pagod'lar parçalanmış ve kıymetli kurban kapları çalınmıştır. Chamba-Lama Şibä kolonilerine kaçmaya muvaffak olmuş ve oradan da Kalmık'lara gitmiştir.

1865 temmuzunda Rus hükümetinin emriyle Kulca şehrini ziyaret etmiş olan teğmen Reinthal'in raporu, bize, Kulca şehrinin temmuz ayındaki durumu hakkında oldukça açık bir tasvir vermektedir. Bu yüzden, aşağıda bu raporun bir kısmını nakledeceğim.

"Bu yıl ahali, ancak kendilerine muhakkak surette 404 lâzım olduğu miktarda ekin ekmişlerdir; bundan başka hükümetin emriyle daha birçok tarlalar da işletilmiştir ki, bu gibi haller eskiden hiç vukubulmazdı. Mahsul son derece iyidir, fakat şimdiki şartlar altında bunların toplanması çok zordur, çünkü, Dungen'lerin birçok baskınından sonra, şimdi işçilerin tarlalarda askerî postaların himayesi altında çalışmaları icabetmektedir.

"Bu sene, Tarançi'ların yerine tarla işiyle Mançu askerleri meşgul oluyor ve işçi bakımından hiçbir noksanlık yoktur. Yolumuzun üzerinde askerî karakollara raslamadık, ancak bizi görür görmez derhal gizlenen işçiler gördük. Ancak Korgos ve Kulca civarındaki tarlaların üzerinde sık askerî portalar vardır. Fakat onlar burada da hiçbir harekette bulunmadıklarından, Dungen'ler her zaman muhtelif yerlerde tarla işçilerini öldürmeye ve ekinleri yakmaya fırsat buluyorlar.

"Kulca kalesine giderken bizi, şehrin Dungen'ler tarafından ne kadar tahrip edildiğini göstermek için Kulca şehrinin içerisinden götürdüler. Geçtiğimiz caddeler tam kalenin yanında idiler ve Çin'lilerin ifadesine göre eskiden mağaza ve evler bakımından en zengin yerlermiş. Şimdi ise ancak sıra halinde enkaz ve harabeden ibarettiler. Şehrin büyük bir kısmı yanmış ve bilhassa kaleye bitişik olan civarlar çok zarar görmüştür.

"Kale, yanları takriben 700 faden olan bir dikdörtgen üzerine kurulmuştur. Duvarlar balçıktan yapılmış, dişli ve mazgallıdır. Duvarların kalınlığı takriben 4 arşın, yüksekliği 11 arşındır. Doğu tarafa takriben 2 1/2 arşın uzunluk ve 2 1/2 verşok çapında uzun bir top yerleştirilmiştir. Bu top kuzey-doğuya yöneltilmiştir. Dökme de-

mirden 3/4 zoll kalınlığında bir borudan imal edilmiş ve üzeri kabaca bakırla kaplanmıştır. İçerisi kabadır. Bununla fena dökülmüş demir mermiler atarlar. Top, iki tekerlekli adi bir çin arabasına raptedilmiştir. Arabanın makas ucları, topun bulunduğu düzlüğün kenarına dokunur ve atış esnasındaki geri tepmeye karşıkoyabilmek için taşlarla örtülmüştür. Bu büyük 405 toptan başka, muhtelif çapta ve büyüğe benzeyen iki küçük top, 3/4 arşından da uzun olmayan ve 1-2 zoll çapında demirden otuz adet küçük havan vardır.

"Bundan başka birçok kale tüfekleri de vardır, bunlar, çatal ayak üzerine yerleştirilmiş ve kurşun taneleri doldurulan çok büyük silâhlardır; birçok yerde, mazgal civarına taşlar yığılmıştır.

"Çin'liler, kendi ordularını 4000 ve Dungen'lerin ordusunu da 14 000 olarak gösteriyorlar (gördüğümüz gibi, ilk rakam çok aşağıdan alınmıştır, burada güdülen maksat Rus'ların merhametini uyandırmaktı). Süvari kuvvetleri yay ve mızrakla silâhlanmıştır (tüfeği olanlar çok azdır). Piyade birliklerinde tüfek, mızrak ve kınsız kılıçlar vardır. Bundan başka her 100 atlıya bir havan isabet eder, bunu (hafifliğinden dolayı) at üzerinde bir çocuk sevkeder. Bu havanların çapı muhtelif olup 1 - 2 1/2 zoll arasındadır, uzunluğu takriben 1/2 arşındır. Umumiyetle, Çin'lilerin ateşli silâhları acınacak bir durumdadır. Barutları zayıftır ve yandıktan sonra beyaz bir kül bırakır.

"Dzan-dzün'ün, bizi kabul ederken bir sıra halinde dizilmiş olan muhafızları hiç de harbçi bir tesir bırakmıyorlardı. Askerler, ellerinde kılınç, mızrak ve tüfek tutan bir sıra dertsiz ve gülümsiyen çocukları andırıyorlardı. Elbiseleri son derece yıpranmıştı. Zaten Çin askerleri arasında orta yaşta adamlar gözükmez, bunlar ya pek genç veya çok yaşlı adamlardır. Yaşlılar, bilhassa sur üzerinde nöbet işinde kullanılırlar. Çin'lilerin ifadesine göre Dungen'lerin silâhları aynen bunun gibidir, yalnız Çin'lilerin iftiharı olan büyük top bir istisna teş-

kil eder. Kulca'da cephane herhalde pek çok olsa gerektir, çünkü Çin'liler, Dungen'leri korkutmak için gece gündüz havaya atış ederler.

"Yiyecek ihtiyatların fiyatı şimdi şöyledir: bir domuz 10-20 ruble, orta büyüklükte bir koyun 3-4 ruble, domuz yavrusu 2-10 ruble. Sebze, eskiden olduğu gibi çok ucuzdur, fakat buğday unun pud'u 2 ruble ve daha fazladır. **406** Yiyecek fiyatlarının ilkbahardan beri az değiştiği söyleniyor. Sonbaharda, ekin işlerinin zorluğundan dolayı hiç şüphesiz fiyatlar çok yükselecektir.

"Çin'liler, çoktan beridir Rus'lardan yardım ümit ederek yaltaklanıyorlar; son zamnlarda onlar, Sibirya üzerinden Peking'den gelecek olan yardımcı bir Çin ordusundan da bahsediyorlar. Bu ordunun geleceğine hakikaten kendileri de inanıyorlar mı, yoksa ancak inandırmak mı istiyorlar, bunu kestirmek zordur. Onlarla bu ordu üzerine konuşur konuşmaz, derhal, 2000 veya daha az olsa dahi Rus yardımına da muhtaç olduklarını ilâve ediyorlar. Bizim mevcudiyetimiz (biz ancak 15 kişi idik), onlara bir müddet sükûnet temin etti ve bunu kendileri de açıkça ifade ettiler. Onbeş günlük ikametimiz esnasında Dungen'ler bile gözükmediler. Bunu Çin'liler de farketmişlerdi ve bizden bir müddet daha kalmamızı ve böyle olunca rahat nefes alabildiklerini söylüyorlardı. Biz gider gitmez, Dungen'lerin onları tekrar sıkıştıracaklarını söylüyorlardı. Konsolosun tekrar gönderilmesini ve ticaretin tekrar açılmasını kat kat rica ettiler; fakat tüccarların, asker himayesinde gelmesi icabettiğini de ilâve ediyorlardı. Bundan açık olarak görmek mümkündür ki, onlar Konsolosla tüccarlardan ziyade, bunlara refakat edecek olan askerleri istiyorlardı. Onlar benden, konsolosla acentelik için tahsis edilmiş olan binayı ziyaret etmem için ricada bulundular ve bu esnada, askerî birliklerin kışla ve ahır olarak kullanabilecekleri büyük bir binayı gösterdiler.

"Ahlâk bakımından, mücadele eden bu partilerden hangisinin daha üstün durumda olduğunu kestirmek zor-

dur, çünkü her iki tarafın da hareket tarzı şüpheli ve müphemdir. Çin'lilerin Dungen'lerden, Dungen'lerin Çin'lilerden korktukları kadar çekindikleri anlaşılıyor. Çin'liler, düşman atlarının kendi hayvanlarına nazaran daha iyi durumda olduğunu kabul etmekle beraber, Dungen'lerin, büyük toptan korktuğuna da katî olarak inanıyorlar, çünkü bununla ilk atışta Dungen'ler her zaman kaçmaya başlarlar. Çin'liler, son ihtimal olarak Turgen, Korgos ve Kulca gibi üç noktada tutunmak istiyorlar.

"Kulca'dan takriben 40 (?) verst uzaklıkta olan Bayanday ve Çindinse (Çing-di-cho-si olacak) şehirleri, **407** Dungen'lerle ailelerinin esas ikamet yerleridir; bunların reisleri, Çansak, Malo ve Mavalki (?) adında üç kişidir. Bunlardan birincisinin zenginlik ve zalimliği ile şöhret kazandığı söyleniyor, diğerleri hakkında bir şey bilmiyorlardı.

"Dungen'lerin savaş tarzı, harb sanatının hiçbir şekli ile karşılaştırılamaz; bu, çok orijinal bir nevi Baramta'dır (Kırgız savaşı), şu farkla ki, Dungen'ler güneş batınca muntazam surette savaşı durdurarak geri çekilir ve geceleyin Çin'lileri rahatsız etmezler. Baskınlar ve tarlalardaki ekinlerin yakılması Çin'lileri o kadar korkutmuş ki, onlar ot almaya gitmekten de çekiniyorlardı. İkametimiz esnasında atlarımıza çok az ot verildi, çünkü Çin'liler, Galday'ın katî emrine bakmadan tarlaya gitmekten korkuyorlardı.

"Şimdi Kulca'da alışveriş büsbütün durmuştur, eczanelerle elbise satan yerler müstesna, bütün dükkânlar boşalmıştır. Çay hiç ortada yok, 5 pfund ağırlığında tahta çayın fiyatı 10 rubledir. Galday ile çay kıtlığı üzerine konuştuğum zaman, ellerinde,, bana göstermek istediği büyük ihtiyatın mevcut olduğunu söylemişti, fakat ona birkaç defa hatırlattı isem de bu ricamı yerine getirmedi."

Teğmen Reinthal'in raporu burada bitiyor. Tekes Kalmık'ları bu ana kadar Mançu'ların istediği şekilde yardımda bulunmayı reddetmişlerdi, çünkü daha önce Ka-

ra-Kırgız'lara mensup Bugu ve Sarı-Bagış boyları tarafından şiddetle hırpalandıkları zaman, Dzan-dzün onlara yardım yollamamıştı. Fakat şimdi, galiba Chamba-Lama'nın kaçması ve mâbedin tahribi hakkında anlatılanlardan sonra bu işlere kayıtsız kalamadılar. Onlar, İli boyundaki büyük mâbedin tahribinden iki ay sonra, rivayete göre 20000 kişilik büyük güruh halinde İli vadisinde göründüler. İli'nin sol sahilinde Tarançi ve Dungen'lerin ordu yığınlariyle karşılaştılar. Kanlı bir savaş oldu ve âsiler tamamiyle yenildiler. Onlar, karışık bir halde İli'ye doğru kaçıyor ve sallarla kurtulmaya çalışıyorlardı; nehir üzerinden geçerken büyük bir kısmının boğulduğu söyleniyor. Bunun üzerine Kalmık'lar İli üzerinden geçmişler ve 408 Dzan-dzün'ün ordusu o kadar çoğalmıştı ki, âsiler Kulca'ya yaklaşmaya cesaret edemez olmuşlardı. Büyük ordunun himayesinde kendisini emniyette hisseden Dzan-dzün, kaleye çabuk erzak teminini en lüzumlu iş saymıştır. Ekinler olgun bir şekilde tarlada duruyor, ancak âsilerden korkulduğu için biçilmemiş bulunuyordu. Şimdi ise burada birçok Wai-gu-jin (dışardan gelenler) mevcut olunca, — Mançu'lar Kalmık'lara aşağı nazarla bakarak böyle derler — Mançu'lar pek tabiî olarak artık şereflerine dokunan bu işi yapmak arzusunda değildirler. Dzan-dzün, ekini biçip taşımak için Kalmık'lara emir verdi. Fakat Kazak'lardan daha az ziraat yapan Kalmık'lar buna yanaşmadılar ve emri yerine getirmekten imtina ettiler, Dzan-dzün tarafından tehdit edilince de derhal nehrin üzerinden geçerek evlerine gittiler.

Kalmık'ların çekilmesinden sonra âsiler de tekrar Kulca önünde peyda olarak ekinin taşınmasını imkânsız kıldılar. Şimdi âsilerin bir kısmı İli üzerinden geçer ve sekizinci ayın yirmisinde güneydeki Şibä köylerine bir hücum yapar. Kulca'ya hücum hakkında haber geldiği zaman Şibä'leri büyük bir korku alır ve daha fazla Kulca'da kalmak istemezler, bu yüzden Dzan-dzün Şibä ordusunu kendi vatanlarına terhis etmeye mecbur kalır. Onların dönmesine bakmadan Şibä şehirlerinde savaş daha de-

vam eder. Bunlardan ikinci ve sekizinci olan ikisi âsiler tarafından zaptedilir, diğerleri ise Şibä'lerin elinde kalır.

"Kulca'da ve civarında durum", eylülde tekrar Kulca'yı ziyaret etmiş olan teğmen Reinthal kendisinin ikinci raporunda böyle diyor, "çok daha fenalaşmıştır. Yiyecek fiyatları yükselmiş ve dükkânlar daha ziyade tenhalaşmıştır. Kara çay artık hiç bulunmuyor, kuru otun kilosu 40 kopek, buğdayın pud'u 3 ruble, bir koyun 4 ruble, pirinç yok, rakı çok az kaynatılıyor, şimdi şişesi 1 ruble 20 kopek'tir. Ekin artık tarlalarda değildir, bunların bir kısmı imha edlimiş, bir kısmı da yüksek subayların hususî nezareti altında biçilmiştir.

409 "Kulca'daki karargâh ordusu perişan bir durumdadır. Bu ordu şimdi ancak 1000 süvari ile 2000 piyadeden ibarettir. Piyadelerden elinde tüfek olanlar 300 den fazla değildir. Bütün efrat son derece bitkin gözüküyor. Dzan-dzün, ve aynı şekilde görüşebildiğim yüksek subaylar da, çok endişelidirler. Bilhassa Dungen'ler gibi aşağı bir halk tarafından yenilmiş olmak onlara çok dokunmuştur. İçlerinden biri: eğer Rus'lar tarafından yanilmiş olsak bunu daha kaldırabilirdik, diyor. Dzan-dzün acele yardım rica ediyor ve hiç olmazsa Rusya'ya tâbi Kazak'ların isyana iştirakten menedilmesini istiyor".

Hükümet kuvvetlerinin durumu fenalaştıkça, tabiî olarak isyan da daha iyi teşkilâtlanıyordu. Şimdi Tatar Kulca'sında daha muntazam bir hükümet makamı kurulmuştu. Dungen, Tarançi ve Kazak'ların ordu yığınları şimdi yavaş yavaş muntazam birlikler halinde geliyor ve bunlar, önceden tayin edilmiş bir plâna göre hareket ediyorlardı. Dungen'ler başlıca Kulca ile Korgos'u rahatsız etmek vazifesini üzerlerine alırken, Tarançi'lar Şibä'lerin üzerine yürüdüler ve Dungen'lerden yardım gören Kazak'lar Solon kolonilerine hücum ettiler. Kazak'lar eylülün ortasında Solon'ların hayvan sürülerini alıp götürmeye ve Solon şehirleri arasındaki yolları tehdit etmeye muvaffak oldular.

Bu yüzden, takriben 500 kişi kuvvetinde Solon süvarisi, kendi ailelerini Kazak'lara karşı korumak maksadiyle Kulca'yı terketmiştir.

Nihayet ekimin 16 sında küçük bir kale olan Tarci da düşmüş ve bu yüzden Kulca'nın bütün kuzeydeki şehirlerle irtibatı kesilmiştir. Şimdi Nur-Ali, Bi-Säürak ve Cetän idaresindeki Kazak'lar memleketin bütün kuzey kısmını tehdit etmeye başlamışlar ve Dzan-dzün de, müşkül durumda kalan Solon'ların Rusya'ya kaçmalarına bile müsaade etmiştir. Dzan-dzün, Kalmık'ları Kulca'ya getirmek üzere beyhûde yere elçi üzerine elçi yollamış ve neticede Rus sınır memurlarına başvurarak hükümetle âsiler arasındaki ihtilâfı bir hâkem mahkemesi vasıtasiyle halletmeleri için ricada bulunmaktan başka çıkar yol bulamamıştır. Tabiîdir ki, Rus memurları hükümetlerinin müsaadesi olmadan böyle bir talebi yerine getirememişlerdir. Şimdi Kulca'da sefalet **410** o dereceye yükselmiştir ki, Dzan-dzün, nihayet kendisinin son yardımcı kuvvetleri olan Çagor Kalmık'larını da vatanlarına terhis etmeye mecbur kalmıştır. Solon'lar da, aynen Kulca şehri gibi korkunç bir durumda idiler; onlar her yönden Kazak'lar tarafından sarılmışlar, ne gece ve ne de gündüz rahat yüzü görmemişlerdir. Tam onların sınırında Dungen'lerle Tarançi'lar bulunuyor ve Rusya'ya göç etmiye niyetlendikleri takdirde onları yok etmekle tehdit ediyorlardı. Böylece onlar için Dungen'lerle sulh yaparak kendilerini Kazak'lara karşı korumaları şartiyle teslim olmaktan başka çare kalmamıştır. Aynı şekilde Şibä'ler, Arban-Sumul'lar ve Çagor Kalmık'ları teslim olmuşlar ve ancak Kulca, Korgos, Da-lo-si-gung ve Süding şehirleri Mançu'ların elinde kalmıştır.

Âsiler, veya daha doğrusu Kulca'nın yüksek sultanı, ancak şimdi bütün kuvvetleriyle Çin Kulcası üzerine yürümüşler ve açlıkla teslime mecbur etmek için burasını her taraftan kuşatmışlardır. Şimdi kale müthiş bir durum içerisinde idi. Ekin ihtiyatı tamamiyle bitmişti, yiyecek şeyler ancak at, köpek ve kedilerden ibaretti. Tu-

zun pud'u altı ruble idi. Açlık tifüsü korkunç bir şekilde saldırmış olup, her gün 50-100 adam ölüyordu. Ölüler caddede yatarak çürüyor, ağaç mobilya ve evlerin dam direkleri odun yerine kullanılıyordu. Kulca'ya yanaşmaya cesaret eden bir Rus tüccarı, koyunlarını 14 er ruble'ye satmıştır.

Nihayet ocakın ortasında müslümanlar kaleye hücuma başladılar. Duvarların bir kısmını, lâğım açarak havaya uçurdular ve şehir kapılarından birini kırarak kaleye girdiler. Müthiş bir katliam başladı; düşmanın karşısına çıkan kadın, çocuk, erkek hepsi de merhametsizce öldürülüyordu, çünkü yarı aç kimseler katiyen mukavemet edecek durumda değildiler. Bütün evler yağma ediliyor, her tarafta ölüm ve imha hüküm sürüyordu. Bu müthiş boğazlamayı nasıl anlatayım? Burada Mançu'lar müsamahasız şiddet ve zulümleriyle müslümanların ruhlarına ektikleri şeyleri 411 büyük fazile biçtiler. Mutaassıp mullalar tarafından körüklenen kalabalığın şiarı, Mançu boyunu tamamiyle yok etmekti. Mançu ordusunun arta kalan küçük bir kısmı, Dzan-dzün ve bazı yüksek memurlarla birlikte Dzan-dzün'ün sarayına kaçmışlar ve burada kendilerini, nüfuz eden âsilere karşı ümitsiz bir şekilde müdafaa ediyorlardı. Bu savaş esnasında, eski Dzan-dzün Çan âsilerin eline düştü. Âmir Dzan-dzün sarayında daha fazla dayanmanın mümkün olmadığını görünce binanın altında lâğım açtırmış ve bütün yüksek memurlarla birlikte kendi kendisini havaya uçurmuştur. Müslümanlar, sarayın zaptı esnasında 80 000 unze gümüş dolu iki sandık ele geçirmişlerdir.

Birkaç haftalık bir sükûnetten sonra müslümanlar kuzeydeki kaleler üzerine yürümüşler ve bunlardan Süding ile Da-lo-si-gung'u üçüncü ayın sonunda ele geçirmişlerdir. Sonra, zengin tüccarlardan bir kısmının sığınmış olduğu Korgos üzerine hareket ettiler; bu şehrin erzak ve cephanesi boldu, bu yüzden, müttefik Dungen'lerle Tarançi'ların büyük bir ordusu, şehrin üzerine haftalarca beyhude yere baskıda bulunmuştur. Fakat zaferden

ümidi kesen Korgos ahalisi, muhasara edenlerle müzakerede bulunmaya çalışmışlar ve neticede tazminat olarak 3000 unze gümüş, 100 000 cho buğday unu ve çok miktarda ipekli kumaş ödemek suretiyle savaşsız teslim olmuşlar, buna karşılık müslümanlar şehre dokunmamaya söz vermişlerdir. Tarançi'lar, bu şartlara harfi harfine riayet etmişlerdir; tazminatın ödenmesinden sonra müslüman orduları iki kısma ayrılarak, Tarançi'lar Tatar Kulca'sına, Dungen'ler ise kuzeye gitmişlerdir. Fakat beş gün sonra Dungen'ler yalnız başlarına geri dönerek şehre saldırmışlar ve garnizonla halkın büyük bir kısmını imha etmişlerdir.

Korgos'un zaptından önce Solon'larla da savaşlar vukubulmuştur; onlar, tâbi olduktan sonra da Kazak'ların hücumundan şikâyette bulunuyor ve Dungen'lerden himaye istiyorlardı; onlara böyle yardım için vaitte bulunulmuş ve Solon'ların yüksek memurları meseleyi görüşmek üzere Dungen'ler tarafından davet edilmişlerdir. Memurlar gelince, Dungen'ler birdenbire üzerlerine saldırarak öldürmüşlerdir. 412 Korkmuş olan Solon'lar, esas bundan sonra Rus arazisine kaçmaya başlamışlardır. Dungen'ler, Kazak'larla birlikte kaçanların üzerine saldırmışlar ve şimdiye kadar dokunulmamış olan Turgen, Samar, Çiçkan ve Çecui gibi Solon şehirlerine baskın yaparak yağma etmişler ve ahalinin büyük bir kısmını öldürmüşlerdir. Ahalinin bir kısmı, daha önce kendilerine sığınmış olan Çin'li ve Mançu'larla birlikte yakındaki ormanlardan istifade ederek sınıra varmaya muvaffak olmuş ve Rus sınır karakollarının himayesine girmişlerdir.

Bu andan itibaren müslümanlar İli vadisinin rakipsiz hükümdarı olmuşlardır. Fakat savaşlar henüz sona ermiş değildi. Biraz sonra Dungen'lerle Tarançi'lar arasında da çekişmeler başgösterdi; bu esnada Dungen'ler yenilmiş ve Tarançi'lar memleketin baş beyi olmuşlardır.

Eski hükümet kuvvetleriyle yapacakları bir tek savaş kalmıştı ki, bunlar da Kalmık'lardı. Kalmık'lar şimdi eskiden hareketsiz kaldıklarına pişman olarak ağus-

tosun sonlarında İli vadisine nüfuz etmişlerdi. Onlar Şibä'lerden de birçok kimseleri kendilerini takibe zorlıyarak Tokuz Tara bölgesine girmişler, fakat, burada Tarançi'lar tarafından yenilerek İssikköl'e doğru geri çekilmişler, bir kısmı Tarançi'lara teslim olmuş, bir kısmı da Rus bölgesine sığınmıştır.

İli vadisindeki kanlı isyan işte böyle neticelendi ve şimdi burası, başşehri Kulca olmak üzere Kulca sultanlığı namı altında yeni bir islâm devleti kurmuş olan Tarançi'ların rakipsiz hâkimiyeti altında kaldı. Müslümanlar yıkmasını bilmişlerdi, fakat kurmaya muvaffak olamadılar. Küçük Tarançi grupu, serkeş Dungen, Şibä ve Çin'lileri ancak Kazak'ların yardımiyle hâkimiyeti altında tutabiliyordu, fakat Kazak'lar yerleşik hayata alıştırılmadıkları için İli vadisinin en zengin yerleri olan batı kısmı Çin Kulca'sına kadar kimse yerleşmeden baştanbaşa çöl halinde bırakılmış ve vadinin doğu yarısının işlenmesiyle iktifa edilmiştir. Ancak kendi tecrübeme ve başımdan geçenlere dayanarak anlatmak istediğim için, İli vadisinin daha sonraki tarihi ile alâkadar haberleri nakletmek, esasında benim tasvirlerimin dışında kalır. Bununla beraber burada kısaca zikretmek isterim ki, 1871 de Rus hükümeti, kendi ordulariyle Kulca sultanlığını işgal etmeye mecbur kalmıştır, çünkü 413 mutaassıp islâm hükümeti Rus komşusuna karşı düşmanca tavırlar takınmış ve Rus hükümdarlık asası altında bulunan Kazak'lara nüfuz etmek istemiştir. Bu andan itibaren İli vadisi, Kulca rayonu adı ile ve Yedisu bölgesi (Semireçinskaya Oblast) askerî valisinin emri altında bağımsız bir Rus idaresine bağlanmış ve oraya, Kulca işleri için hususî bir kalem eklenmiştir.

Kulca'nın Rus'lar tarafından işgalinden sonraki durumu üzerine bir hüküm veremiyeceğim, çünkü işgal, benim Sibirya'dan dönüşümden sonra vukubulmuştur. Fakat öyle anlaşılıyor ki, umumî kanaate göre herkes bundan sonra artık Kulca'nın Rus'lara ait olacağına ve onların burada esaslı bir şekilde yerleşeceğine inanmıştı. İşte

hiç beklenilmedik bir anda 1880 yılında Çin'le antlaşma imzalanmış ve buna göre İli vadisinin eskiden Çin'e ait olan Korgos'un doğusundaki kısmı Çin'e geri verilmiştir. 1882 de Çin'lilerin işgali başlayınca, durum yeniden altüst olmuştur. Antlaşmada, iade edilen vilâyetin isyana katılmış bütün ahalisi için umumî af vadedildiği halde, Tarançi ve kısmen de Dungen'lerin, Çin'lilerin iyi muamelesine pek güvenmedikleri ve antlaşmanın, Rus bölgesine hicret etmek serbestisini veren maddesinden istifade etmeye çalıştıkları, Çin'lilerin ise bu hicrete bütün kuvvetleriyle engel olmaya gayret ettikleri anlaşılıyor. Öyle zannediyorum ki, okuyucu, adamların böyle hareket ettiklerini görerek hayret etmiyecek ve Tarançi'larla Kazak'lar, Dungen'lerle Solon'lar, Şibä'lerle Kalmık'lar bir araya geldiği zaman her yerde karışıklığın baş göstermesini tabiî karşılıyacaktır, çünkü müslümanların yaptıkları henüz taze olarak hâtıralarda yaşamaktadır. Kulca'dan gelen son haberlerden anladığıma göre, birkaç yüz aile müstesna, hemen hemen bütün Tarançi'lar Rusya'ya göçmüşlerdir. "Oestliche Revue" nün son haberlerinden birinde, Kulca'nın 1883 yılı ağustos ayındaki durumu şöyle tasvir edilmektedir: "Kulca'dan gelen haberlere göre, İli vadisinin Çin tabiiyetinden olan halkları şimdi ciddî olarak ekincilikle, şehirlerin ve Dzan-dzün'ün yeni ikametgâhının tamiriyle meşgul olmaktadırlar. 414 Şehir surlarının yapılmasında 6000 işçi çalışıyor, burası önümüzdeki sonbaharda hazır olacaktır. Yamun (hükümet binası) ve kışlalar, tabiidir ki, bu yıl ikmal edilemezler. İşçilere para ve un veriliyor."

"Bütün bunlar gösteriyor ki, Çin hükümeti, tebaalarının arzusunu mümkün olduğu kadar karşılamaya çalışmaktadır. Bilhassa tarlalara ve kanalların yapılmasına dikkat etmektedir; büyük kanalın devlet hesabına daha bu yıl tekrar açılacağı söyleniyor. Fakat kendi kendilerine geçinmek, bize bağlı kalmamak için kendilerine ekin yetiştirmek ve sonra da, bütün yiyecek maddelerini mümkün olduğu kadar ucuza mal etmek istiyorlar. Çin'liler yanında kalmış olan Tarançi'lara hükümet ta-

rafından, ekmek için 6 pud tohum ve o kadar da buğday verilmiştir. Fakat şimdiye kadar bir şey ekmemişler, verilen hububatı yiyip bitirmişlerdir. Şimdi onların çoğu yeni şehrin yapılmasında gündelik karşılığında çalışıyor ve 15 iş günü için 3 ruble alıyorlar. Bazıları tüccarlardan tohum almışlar ve bunu, mahsulün üçte birini teslim etmek şartiyle ekiyorlar. Arpa hiç ekilmemiştir. Şu anda Kulca'da fiyatlar aşağıdaki gibidir: buğday unun pud'u 2-3 ruble, 1 cho'su 10-12 ruble; buğdayın cho'su 8-9 ruble. Vali-Ahun-Paklevski şirketinin buharlı gemisi, Çin'lilere büyük hizmette bulunmuş ve Yarkent'te pud'u 1 ruble 60 kopek olan unu Süding'e nakletmiştir. Gemi, müşkül seyahati başarı ile tamamlamış ve artık dönmüş bulunmaktadır. Dzan-dzün kendisi bugünlerde İli vadisinde bir tetkik gezisinde bulunmak ve bunu herhalde büyük ihtişamla yapmak istiyor.

"Mayıs başında birçok Tarançi, memuriyet işareti, şapka düğmesi ve memuriyetlerinin tasdikini almak için Süding'e gitmişlerdir. Baba Hoca, Hekim'in yardımcısı (yani Şaga) olarak tâyin edilmiş, Hekim ise şimdiye kadar tâyin edilmemiştir. Bek Sadibek, Resniçi'liğe getirilmiştir."

"Çin Tarançi'ları, şimdi kesin olarak Sart'lardan ve Rus Tarançi'larından ayrılmak ve onlarla evlenmemek istiyorlar. Bundan başka, Tarançi'lardan bir kısmının mahsul toplandıktan sonra Rusya'ya 415 hicret etmek istediği söyleniyor. Aynı şekilde Şibä'ler arasında da Çin'lilerdeki tertipsizlikten şikâyet edilmekte ve, Mançu'larla akraba oldukları halde, Rus tabiiyetini kabul etmek için cereyan mevcut bulunmaktadır. (Bunlar şüphesiz Ugeri-da Deçin'in Şibä-Solon'larıdır). Şibä'ler Kolpakovski adında buharlı Rus gemisinin Süding'e gelişi sırasında Rus'lara karşı açık bir temayül göstermişlerdir."

"Rus'ların Kulca'yı terketmesinden sonra Çin'lilerle onlara tâbi olanların, Rus mahallesini iyice araştır-

dıkları, kapı ve kapı direği gibi taşınabilen her şeyi alıp götürdükleri söyleniyor. Rum-katolik kilisesinin de yağma olunduğu rivayet ediliyor; fakat bütün kilise aletleri ve kıymetli nesneler alıp götürülmüş olduğu için, bu yağma geride kalan demir eşyaya inhisar etmektedir. Çin'liler, Dzan-dzün'ün emri üzerine, sınır muhafazasını kuvvetlendirmek maksadiyle, Korgos'tan İli nehrine kadar mevcut olan dört karakoldan başka altı karakol daha kurmuşlardır."

X.

ORTA ZERAFŞAN VADİSİ.

Geniş Turan düzlükleri içerisinden akan Sır-Darya ve Amu-Darya adlı iki muhteşem nehrin bölgelerinde çok eskiden beri kalabalık bir halk kitlesi oturmakta idi; Asya'dan Avrupa'ya nüfuz eden halk yığınlarının hemen hemen hepsi de haşin ordularını bu vadilerden sevketmişlerdir. Buralarda, savaşlarını Avrupa'ya kadar götüren kudretli fatihler taht kurmuşlar ve onlar vasıtasiyle şimdi çoğu ıssız olan bölgelerin şöhreti uzaklara kadar yayılmıştır.

Bu bölgelerin birçoğu Avrupa'dan muazzam kum çölleriyle ayrılmış olup, kuzeyde, doğuda ve güneyde, buraya girmeyi zorlaştıran yüksek dağlar bulunmaktadır. Bu bozkırların ahalisi, komşularından, Merkezî Devlet'in[1] halklarına nazaran daha fazla ayrılmış olarak yaşıyordu, çünkü burada tabiat, o malûm sunî sedden daha sağlam istihkâmlar yapmıştı ve uzak milletlerle serbest irtibat yolları temin eden Okyanus da burada mevcut değildi. Cihangir Timur-Lenk kendi devletinin hudutlarını yüksek Asya yaylasının tabiî sınırlarından daha ötelere kadar genişlettiği zaman, İran medeniyeti güneyden Turan'ın ta kalbine kadar nüfuz etmiş, İran edebiyat ve sanatının parlak devri kokularını saçmış ve İran el sanatının çalışkanlığı köklerini salmış bulunuyordu. Fakat sonraları yağmacı göçebe halklar yüzünden İran'la irtibat kesilince Orta Asya daha fazla geriliyerek kendi içine çekildi, her nevi müstakil heyecan kesildi ve bir durgunluk ve hattâ gerileme başgösterdi ki, 417 bu cihet, mustakar Çin'e nazaran kendisini daha fazla belli eder. İran

[1] Bundan maksat Çin'dir. (Çeviren).

ve Arabistan'da yetişen ve mekteplerle medreselerde öğrenilen edebiyat malzemesine ulaşılmaz birer şaheser olarak bakılıyor ve bunları taklit için deneme bile yapılmıyordu; komşudaki diğer dinde olanlarla bir yarış mevcut olmadığı için dinî görüşler uyuştu ve zâhirî gösteriş şeklinde dallanıp budaklandı. Taassup o kadar yüksek bir dereceyi buldu ki, başka dinde olan bir kimsenin kutsal topraklara ayak basması bir cinayet sayılıyordu; sâf heyecan, yerini riyakârlığa ve kendi kendini aldatmaya terketti.

Ziraat ve zanaat üzerinde gayretle durulmuş olmakla beraber, bunlar ancak memleketin iç durumunun talebettiği nispette yapılıyordu. Kokand, Buhara ve Hive Hanlıkları arasında daimî bir kavga vardı ve doğru dine mensup muhtelif boylar durmadan birbirini yağma ediyor ve karşılıklı zarar veriyorlardı.

Rusya, İli vadisindeki durumu icabı Orenburg ile irtibat kurmak mecburiyetinde kaldığından ve Kokand Hanı da Kazak bozkırı ahalisine daima saldırmaya cesaret ettiğinden, Kokand ile Rusya arasında ilk ciddî çarpışma meydana geldi. Mağrur ve kendi fikrine saplanmış Turan ahalisinin, kâfir diye nefret ettikleri kuzeydeki komşularının kuvvet nispeti hakkında en ufak bir bilgileri dahi yoktu. Sulh içinde kalmak, din için bir alçaklık ve ayıp olurdu, mesele yalnız kâfirleri tardetmek değil, onları imha etmekti, çünkü öyle bir zaman gelmeliydi ki, eski kudreti tekrar kazanmak için güneyden sultan ve doğudan da Hanlıkların kutsal halkı Rus memleketine nüfuz etsin.

Burada mubalâğa ettiğim zannedilmesin, çünkü böyle sözleri, Buhara'ya birkaç verst yaklaştığımız günlerde dahi, hakikaten kendim de duydum.

Böylece mücadele gittikçe şiddetlendi, Ruslar da sakin olmıyan komşularını itaat altında tutabilmek için her yıl ilerlemek mecburiyetinde kalmışlardır. Kazak bozkırından vazgeçmek istenmediği takdirde, bunun mecburî bir

iş olduğu, maalesef 418 acı bir hakikattir. Fakat (eğer mümkün olduğu takdirde) bunlardan vazgeçmek daha iyi olmuş olurdu, çünkü Orta Asya'nın yeni zaptedilmiş bölgelerinin Rusya'ya fayda getirmeleri şüphelidir. Rusya'nın Hindistan'a veya İran'a bir yol açmak istediğinden bahsolunuyor; bu herhalde bir vehimden ibarettir, çünkü Orta Asya'dan bir ordu sevketmek mümkün değildir, böyle bir şey mümkün olsa dahi bu iş her yıl birçok milyona mal olan Hanlıkları zaptetmeden de yapılabilirdi, çünkü geçit yolları memleketin on sene evvel veya sonra zaptedilmiş olmasına bakmadan her zaman iyi muhafaza altına alınmış olmalıdır, diğer cihetten burada hiçbir zaman bir mukavemet veya ciddî bir savaş da düşünülemez. Hayır, Orta Asya'nın zaptı, müessif durumun acı bir zaruretidir.

Fakat burada siyasî münasebetlere daha fazla girmek istemiyorum; bunun üzerine daha etraflı konuşabilmek için belki ilerde bir fırsat bulurum.

Böylece Rusya Orta Asya'ya daha fazla nüfuz etti, Türkistan, Çemkend zaptedildi, Taşkend'in alınması da bunun değişmez bir neticesi oldu. Sonra Müttefik Hanlıkları Kokand ile Buhara'dan ayırmak için Hocend'i almak icabetti. Nihayet, Sır-Darya ile Zerafşan arasındaki su bölümü dağlariyle sabit bir sınır kazanmak için Cizak'a kadar ilerlendi. Rus'lar, 1868 yılındaki yeni kargaşalıklar yüzünden, Buhara ile doğu arasındaki her türlü bağı kesmek ve Emîri sağlam bir sulha sürüklemek maksadiyle Zerafşan vadisine girmeye mecbur kaldılar. Böylece Rusya,şimdi Orta Zerafşan'a kadar uzanan bir kama gibi Turan'a nüfuz etmiş bulunmaktadır. Ordu ile beraber bulunduğum için, bana, yeni Rus işgal bölgelerinin güney kısımlarını ziyaret etmek nasip oldu; bu yüzden, bilhassa Zerafşan vadisinin bir tasvirini vermeyi kendim için bir vazife sayıyorum. Burası Timur devletinin merkez noktasını tekil etmekle çoktan beri Orta Asya'nın esas kalbi olarak mütalâa ediliyor ve seyyahların da en az nüfuz edebildikleri bir yerdi. Bununla beraber, haber-

lerimden birçoğu yerlilerin anlatmasına dayandığı için hayırhah okuyucudan beni affetmesini dilerim, 419 çünkü savaş durumu dolayısiyle ordu veya birliklerden birkaç verst olsa dahi uzaklaşmak mümkün değildi.

Dağlar ve nehirler.

Bana bildirdiklerine göre Zerafşan nehri sema dağları olan Kaşgar-Davan'ın batı kısmında bulunan İskender Köl gölünden çıkmaktadır. Akışının esas istikameti doğudan batıyadır.

Nehir, Pencikend şehrine kadar olmak üzere yukarı mecrasında, her tarafı yüksek dağlarla çevrili dar bir vadiden akmaktadır. Pencikend'in biraz doğusunda vadi genişlemiye başlar. Güneydeki Altaba dağı güney-batıya döner ve kademelerle yavaş yavaş nehre iner; güneydeki sıra dağları teşkil eden Çunkar-Tag dahi, burada artık Zerafşan nehri yatağından 5 verst uzaklıkta bulunmaktadır. Pencikend'in doğusunda Zerafşan'a dökülen kollar üzerine hiçbir bilgi edinemedim. Fakat Pencikend civarında nehir artık Buhara'ya kadar olan mesafeyi su ile besliyebilecek derecede bütün su hacmini kazanmıştır, çünkü batıdan gelen bütün kollar çok küçüktür ve sıcak zamanlarda istisnasız olarak tarlalarda sarfedilmektedir. Hemen hemen aralıksız bir zincir halinde orta Zerafşan boyunca uzanan dağlara umumî olarak Şähri-Sebz dağları denmektedir, çünkü, Buhara'dan müstakil Şähri-Sebz beyliği buralarda bulunur. Bu dağ iki sıra dağlardan ibaret olup, kuzeyde bulunanın doğudaki kısmına Altaba-Tag, batı kısmına da Kaman-Baran-Tag veya Samarkand dağları denmektedir. Güneydeki sıra dağlara Sultan-Hazret-Tag denir ki, bunun güney yamaçlarında Şähri-Sebz şehri bulunmaktadır. Bu dağlar çok yüksektir ve birçok noktalarda daimî kar sınırını da geçer. Dağlar batıda biraz alçalmakta ise de yükseklikleri yine önemli dereceyi bulur. Zerafşan vadisinden baktığım zaman yüksek dağlar görmedim.

Kattı-Kurgan'ın güney batısında, yeni sıra dağlar başlar, bunlar dik bir şekilde doğudaki düzlüğe doğru yükselir ve hemen hemen sivri bir açı şeklinde 6-8 verst kadar Zerafşan vadisine karşı sokulur. Bu sıra dağların adı Tim-Tag'dır. 420 Söylediklerine göre, bu dağların güney-doğusunda Buhara'ya kadar uzanan ve Orta-Çöl adı verilen geniş bir düzlük bulunmaktadır. Bütün bu güneydeki dağlar kademelerle ta Zerafşan vadisine kadar inerler, öyle ki, Kattı-Kurgan ile Samarkand arasındaki dış yol, dağın son uzantıları boyunca gider.

Kuzeydeki dağlardan Çunkar-Tag (Doğan dağı) Zerafşan nehrine paralel olarak Pencikend'in kuzeyinde bulunur; Pencikend'in takriben 15 verst batısında Çunkar-Tag kuzeye döner ve kuzey-batıya doğru dönerek Cizak şehrine kadar uzanan Sandzar dağının güney uzantılariyle birleşir. Bu Sandzar dağına doğuda Nuratanıng-Tagı silsilesi gelip katılır ki, bunlar Zerafşan vadisini kuzeydeki kum çöllerinden ayırır ve kum basmasına karşı korur.

Sandzar dağından itibaren güneyde oldukça yüksek bir dağ sırası uzanır, bunlar takriben 10-15 verst genişliğinde dalga şeklinde yükseklik ve çukurlar teşkil ederek Nuratanıng-Tagı'nın güney dağlariyle birleşir ve Sır-Darya ile Amu-Darya arasında esas su bölümü teşkil ederler. Sandzar dağından, Sandzar-Tag ile Nuratanıng-Tagı arasında akarak Cizak'ı sulayan ve Yılan Öttü (Yılan geçti) adı verilen küçük bir nehir çıkmaktadır. Nuratanıng-Tagı esas istikameti ile doğudan batıya uzanır, Yılan-Öttü nehri civarında başlar ve takriben 10 verst kadar Nurata (kutsal ata) şehrine kadar uzanır ki, adını da bundan alır. Esas sırtı kuzeydedir ve Kara-Tag (Kara Dağ) adını taşır; burası çok dik ve dişlidir. Kara-Tag'ın doğu kısmının güneyinde hemen hemen yanlız başına duran ve Hodum-Tag adı verilen bir sıra vardır, batıda bununla Karaşa-Tag ve bununla da, Kara-Tag'a hemen hemen paralel olan Ak-Tag gelip birleşir. Hodum-Tag ve Karaşa-Tag pek yüksek değildir ve hafif dalgalar halinde uzanırlar, Ak-Tag, Kara-Tag'dan daha alçak ol-

makla beraber daha dik ve dişlidir. Kara-Tag ile Ak-Tag Nurata şehri civarında bir zirve teşkil ederek birleşirler. Zerafşan'ın kuzey sınır dağları arasında, hiçbir yerde karlı dağlar 421 görmedim. Nuratanıng-Tagı'nın her iki sırası arasındaki 10-15 verst genişliği bulan mesafe bir vadi teşkil etmeyip, esas istikametleriyle kuzeyden güneye doğru uzanan az veya çok yükseklikte muhtelif sıra dağlarla bölünmektedir.

Zerafşan'ın kuzey ve güneyindeki bütün bu sıra dağlar çıplak ve ancak yüksek kısımları kayalıktır. Nehir kenarlarındaki sunî ağaçlıktan başka hiçbir yerde ağaç görmedim. Dağlar kurşunî duvar gibi gözükür ve hiçbir cazip değişiklik göstermez.

Sır-Darya ile Amu-Darya arasındaki su bölümünün kuzey yamaçlarındaki bütün nehirler kuzeye akarlar. Bunların çoğu, Sandzar-Tag veya Kara-Tag'dan çıkan küçük nehirciklerdir. Bunlardan en doğuda bulunanı, Sandzar-Tag ile Kara-Tag arasındaki dar boğazdan akan ve yukarıda zikredilen Yılan-Öttü'dür. Kara-Tag sırtından çıkarak kuzeye akan küçük nehirler, doğudan batıya olmak üzere şunlardır: Kua-Kia, Aşandara, Ustahan, Nurek, Asman-Say, Aşamaç, Yangı-Kışlak-Su, Kulma, Deristan, Uşma, Tutar-Say, Safar-ata, Sarımsaklı, Farış, Uhum, Andagış, Marjerum, Samtan, Sap, Kattı-Say, Eyç, Temir-Kauk, Ukun. Bu nehirlerin hepsi de küçüktür, vadiye varmazlar bile. Eskiden, dağlarda orman çokken bunların daha büyük olduğu söyleniyor. Herhalde bu nehirlerin hepsi de Yılan-Öttü ile birleşiyor ve Sır-Darya'nın büyük bir kolunu teşkil ediyorlardı; şimdi ise suyun yüksek olduğu zaman bile hepsi de bozkırda nihayet bulur.

Kara-Tag'ın güney yamaçlarından çıkan nehirler, Zerafşan'ın kollarını teşkil ederler. Aslında, Nuratanıng-Tagı'ndan güneye oldukça büyük dört nehir akar ve bunların üçü Kara-Tag'dan çıkardı; Kara-Abdal namındaki birincisi Sarı-Bel geçidi üzerinden çıkar ve Hodum-Tag ile Karaça-Tag arasından akar. Türsün adı verilen ikincisi Uhum membaının güneyinden çıkar ve Karaça-Tag

içerisinden kendisine bir yol açar; üçüncüsü olan Pşat Penkent köyü civarında Kara-Tag'ın güney uzantılarından birinden çıkar ve Ak-Tag ile Karaça-Tag arasından akar. Şimdi bu kolların suyu, 422 yüksek dağlarda bulunan tarlalarda sarfedilmektedir ve üç nehir, geniş yataklarında ancak çok küçük çay şeklinde dağın güneyinde birkaç verst akar ve ancak su yükseldiği zaman Zerafşan'a varırlar. Zerafşan'ın kuzeyden aldığı dördüncü kol olan Cisman, Katırçı'nın kuzeyinde, Tikänlik geçidi civarında Ak-Tag'dan çıkar. Yazın o da Zerafşan'a varmaz, halbuki, oldukça derin olan yatağı, su yükseldiği zaman onun da Tasmaci civarında Zerafşan'a döküldüğünü göstermektedir. Türsün nehri, Kara-Abdal, Nakrut ve Saray nehirlerinin berleşmesiyle meydana gelir; eski kolları olan Tokmasar, Kasgalmar, Orta-Bulak, Käräşä v.b. artık su yüksek olduğu zaman bile Türsün'e varmazlar, Pşat batıdan Koşravat nehrini alır. Kara-Tag ile Ak-Tag arasında bulunan batıdaki nehirlerden: Akçap, Karaçıyak, Cuş, Bagaçat bahçelerde sarfedilir. Pşat ile Cisman arasında Ak-Tag'dan üç küçük nehir çıkar: Serbent, Andak ve Bürgän; bunların eskiden birleşip birleşmediğini veya Zerafşan'a ayrı ayrı dökülüp dökülmediklerini tesbit edemedim.

Zerafşan'ın güneyden aldığı birçok küçük nehirlerin önemlileri şunlardır: 1) Pencikend'in doğusundaki Çarvak; 2) üç nehrin birleşmesinden meydana gelen Çurça (Pencikend civarında); 3) Daul köyü yakınlarından kuzeye akan Kumanık; 4) Kara-Su, ve 5) İnam-Yakşı (Kattı-Kurgan civarında).

Bütün bu küçük kolların eski büyüklükleri hakkında bir bilgi edinmek şimdi imkânsız bir şeydir. Tarla ve bahçecilik için herhangi bir şekilde uygun olan yerde, bunların suları tarlayı sulamak için alınır, böylece hiçbir taraftan tabiatın onlar için tahsis ettiği suları alamadıkları gibi, kendi su mevcutları da daimî surette azalmış olur. Bütün yukarda zikredilen nehirlerin adlarına gelince şu cihete işaret etmek icabeder ki, burada insan, ikamet yerinin

esas şartı olan suya sıkı sıkıya bir bağlılık hissetmektedir. Nehir ve çay her zaman köyün, veya köy çayın adını taşır. Öyle haller de vardır ki, bir nehir muhtelif yerde 423 muhtelif adlar alır. Meselâ Kara-Abdal, her zaman civarında bulunan yerleşmelere göre önce Kara-Abdal-Bulak, sonra Yar-Bulak, sonra Çarçın-Bulak, nihayet Cuman-Bazar-Bulak v.b. adlarını alır. Buna mukabil köyler de, kendilerini sulayan çaylara göre Kattı-Say (büyük vadi). Yaz-Keçü (bahar geçidi), Souk-Bulak (Soğuk çay) şeklinde tesmiye edilirler.

Sunî sulama.

Zerafşan'ın kuzey ve güneyindeki ağaçsız dağlar ve vadiler, daha yüksekteki kayalıklar müstesna, muntazam surette çok verimli bir balçıkla örtülmüştür; fakat bu balçık zemin, zengin bitki yetiştirebilmek için şiddetli sıcak ve kurak zamanlarda çok miktarda suya muhtaçtır. Bu yüzden ona sunî şekilde su yollanmadığı takdirde, üzerinde ancak cılız ve küçük ot biter, bunlar vadi sathında daha yaz başında tamamiyle kaybolur, dağlarda ise, ancak güneşin daha az tesir ettiği ve zemindeki rutubetin daha fazla dayandığı boğazlarda yazın ortasını geçirecek kadar dayanır. Zeminin bu tabiatı, bütün civara bir çöl ve ıssızlık karakteri vermektedir.

Fakat bu karakter, zemine insan tarafından yeter derecede su verildiği takdirde derhal kaybolur. Bundan sonra zemin, arzımızın üzerinde mevcut en mümbit topraklardan biri haline gelir, sık otlarla örtülü çayırlıklar, muhteşem tarlalar, çöldeki cennet gibi vahaları andıran güzel bahçeler peyda olur. Bu yüzden nüfusun ve onların ikamet yerlerinin, zemini sulayan su miktarı ile tam bir nisbet halinde bulunması icabeder; burada nüfusun azamî miktarı katî olarak sınırlanmıştır. Cesaretle iddia edilebilir ki, Zerafşan vadisi ve ona komşu olan bölgeler, mevcut su miktarının müsaadesi nispetinde kalabalık nüfus ihtiva etmektedir. Su, en son damlasına kadar sarfedilir, ve burada, eski ahaliye zarar vermeden en küçük bir

köy bile kurmak mümkün değildir. Eeğer burasının nüfusu eskiden daha kalabalık olmuşsa, 424 bu ancak mevcut suyun daha fazla olması şartiyle mümkün olabilmiştir.

Burada hakikaten bir su azalması hadisesinin mevcut olduğu anlaşılıyor, bu cihet hiç şüphesiz dağlardaki ormanların tamamiyle ortadan kalkmasiyle sıkı sıkıya ilgilidir.

Ancak bir asır süren bir tecrübe neticesinde böyle bir sunî sulama sistemi kurmak mümkün olmuş ve böylece en az su kaybı ile imkân nisbetinde en büyük sahayı sulamak problemi başarı ile çözülmüştür.

İnişi az veya çok şiddetli olan küçük nehirlerde bunu yapmak kolay olmuştur, çünkü burada nehir, tarla veya bahçecilik için tahsis edilmiş olan arazinin ancak çok küçük bir kısmını sulayabilir. Müşkülât esas Zerafşan vadisinde başlar ki, burada takriben 150-200 verst uzunluk ve 10-15 verst genişliğinde bir sahaya eşit olarak su temin etmek lâzım geliyordu. Burada tarlaları muhtelif seviyelere getirmek ve muhtelif tarafa dönerek birbirini kateden kanallardan ibaret bir ağ yapmak icabetmiştir; bunlar suyu bazan ara ile taksim eder ve bazan da tekrar birleştirirler. Bu sulama, bir harika eserdir, hakikaten bunu bizim o kadar bilgili mühendislerimiz dahi pek kolay çözememiş olurlardı; muazzam işe teşebbüs etmiş olan adi çiftçilerin, bizler için bol bol emrimizde olan bütün ilmî yardımcı vasıtalardan mahrum olduğunu düşünürsek hayretimiz bir kat daha artar. Bu kanal teşkilâtının tam bir tasvirini yapacak vaziyette değilim, bu yüzden aşağıda ancak başlıca kısımlarının kaba bir taslağını vermiye çalışacağım.

Önce, Zerafşan'ın yan kolları vasıtasiyle yapılan sulamaya bakalım. Küçük nehirlerle büyük tarlaların sulanması mümkün değildir, bu yüzden burada umumiyetle ancak münferit köylerin bahçeleri sulanır, öyle ki, küçük çay yataklarında tabahhur yüzünden su çok kaybolmasın diye bu iş mümkün mertebe kısa kanallarla ya-

pılır, bu sebepten bahçeler çok dar şeritler şeklinde nehirlerin sahillerinde meydana getirilir. Buna göre köyler burada ayrı ayrı duran çiftçilerden ibaret uzun bir sıra teşkil ederler. 425 Meselâ, Cisman köyünün uzunluğu 10 verst'tan fazlardır. Ak-Tag ile Kara-Tag arasındaki Koşravat da aynı şekildedir. Burada su taksimatını yapmak kolaydır. Misal olarak Cisman çayını alacağım. Bunun kenarında üç köy vardır: 1) Yukarı mecrasında Cisman; 2) Ortasında Orta-Bulak (bunun müstakil bazı membaları da vardır); 3) aşağı kısmında Nauandak. Bunlardan birincisine haftada üç gün tarlalara su bırakmak müsaadesi verilmiştir. Orta-Bulak bu maksatla iki gün, Nauandak dahi iki gün su alır. Köylerin, su almaları yasak olan günlerde, kanallarının ağzını tıkamaları lâzımdır. Adamlar, sulama hukukuna ait fikrin içerisinde o şekilde büyümüşlerdir ki, bana birçok defalar temin ederek söylediklerine göre bu nokta üzerinde hiçbir zaman çekişme olmazmış.

Ak-Tag ile Kara-Tag arasındaki Akçab kasabası yanında sunî olarak yapılmış bir çay gördüm. Bir yüksekliğin yamacında bir sıra halinde takriben 8-10 adet kuyu yapmışlar ve kuyu deliklerini yerin altında birleştirmişlerdir. En aşağıda bulunan kuyudan sunî bir çay akıyor ve pek küçük olmakla beraber onbeş çiftliği su ile beslemeğe kâfi geliyordu.

Zerafşan nehri kendisinin yukarı mecrasında Samarkand şehrine, veya daha doğrusu Çoponatı dağına kadar kendisinin esas yatağında akar. Pencikend şehri ve bunun civarı tarlalar için lâzım olan suyu, Altaba nehrinden çıkan küçük dağ nehirlerinden alırlar; Altaba dağı eteklerindeki bütün meskûn yerler de aynı şekildedir (mesela Kırkaza, Mumınavat, Urgut, Kara-Täpä v.b. gibi). Pencikend'in takriben 15 verst batısında Zerafşan'ın sol sahilinde büyük bir kanal gelip birleşir, bunun vazifesi Altaba-Tag ile Zerafşan arasındaki güney düzlüğünü sulamaktır. Bu kanal üç küçük kanala ayrılır; en büyüğü ortadaki Angar-Arık olup, Cuma-Bazar kasabasını geçtik-

ten sonra birçok köyleri sular; su yükseldiği zaman Samarkand'dan daha da batıya akar ve Kumarık'a dökülürmüş.

Üç kanaldan Lasan adı verilen ve en doğuda olanı 426 Ming kasabası etrafında bulunan çok kalabalık köylerden ibaret grupu, en batıdakisi ise Peyşembi'yi ve civarını sular.

Doğudaki bu kanalın bir veya iki verst batısında, büyük bir kanal vasıtasiyle Zerafşan'ın sağ sahilinden, kuzeyde, Çunkar-Tag eteklerinde uzanan vadiye çok miktarda su sevkedilir. Bunun üzerinde, Çunkar-Tag ile Cizak'tan Samarkand'a giden yol arasında olmak üzere birçok meskûn yerler (kışlak) vardır. Bundan kuzeye doğru Taylan adı verilen büyük bir kanal ayrılır ve büyük pazar yeri olan Ak-Täpä'yi sular. Sonra bu esas kanal birçok küçük kanallara ayrılır ve burada Bäş-Arık (Beş kanal) adı altında toplanan kışlaklardan ibaret büyük bir grupu sular. Zikredildiği gibi Taylan kanalı üzerinde olan Ak-Täpä kasabasının takriben 8 verst kuzey-doğusunda, derin bir vadide doğudan batıya oldukça büyük bir su akar. Cizak'tan Samarkand'a giden yol üzerinde bu sudan Hiş-Köpür (Tuğla köprü) vasıtasiyle geçilir; fakat, acaba bu sunî bir su olup Zerafşan'dan mı getiriliyordu, yoksa Çunkar-Tag'dan çıkan müstakil bir nehir miydi, tesbit edemedim. Fakat bunun sunî bir su olduğunu tahmin ettim, çünkü derin vadi daha yakında yapılmışa benziyordu. Suyun her iki tarafında köprü civarında daha en çok elli yıl önce terkedilmiş olan bir meskûn yerin izleri bunu gösteriyordu, halbuki vadi çukurunun bu derinliği karşısında buradan sulanması imkânsız olurdu, ve yakında da başka su yoktur; ikinci olarak Hiş-Köpür'ün kuzeyinde de birçok eski kanal izleri gördüm, bunlar, esas kanalın seviyesi alçalmış olduğundan artık kullanılmaz durumda idiler. Yumuşak balçık arazinin yükselmesiyle sunî kanal seviyelerinin inmesi, burada sık sık görülen bir gerçektir. Bu suyun akışı hususunda öğrendiklerim şunlardan ibarettir: Yukarı mecrasında bunun adı Tüä-Tartar (Deve çeker) dir, orta mecrasında yani köprü

civarında Tuyaklı (Tırnaklı), aşağı 427 mecrasında da Bulangır'dır. Hakikaten Çiläk şehrinin birkaç verst güneyinde Bulangır adı verilen ve aynı su üzerinde bulunması muhtemel bir köye rasladım.

Yukarda zikredilen Beş-Arık'ın güneyinde, Zerafşan'ın sağ sahilinden Yangı-Arık (Yeni kanal) çıkar, Zerafşan'ın kuzeyinde Samarkand'a giden yol üzerinde son olarak geçilen Yanbay köyü bunun üzerinde bulunur. Yangı-Arık'ın batısında Zerafşan'dan kuzeye doğru üç kanal açılmıştır: 1) Mırza-Arık (Bey kanalı), bundan daha ötede İşmaksa adında ikinci bir kanal ayrılır; 2) Tonguz-Arık (Domuz kanalı) ve 3) Hoşkola. Bu üç kanal Çiläk şehriyle Zerafşan arasındaki bütün düzlüğü sular ve sularını batıda Mitan kasabasına kadar götürürler.

Samarkand'ın veya daha ziyade Samarkand civarındaki Çopanatı dağının kuzeyinde, Zerafşan'ın bütün suyu bir sed vasıtasiyle iki kola ayrılır, bunlar, takriben 80-100 verst batıda tekrar birleşirler. Kuzeydeki kol Ak-Darya (Ak nehir), güneydekisi Kara-Darya (Kara nehir) dir. Ak-Darya daha büyüktür ve Zerafşan'ın eski yatağıdır, fakat nehrin bu şekilde sunî olarak bölünmesi artık çoktan yapılmış olmalıdır, çünkü Kara Darya'nın yatağı çok derin ve zemini de tamamiyle çakıl taşlariyle dolmuştur. Ak-Darya, Zerafşan vadisinin alçak kısmını, yani Katırçı şehrinin batı cihetini gerekli su ile beslemek üzere tayin edilmiştir. Zerafşan vadisinin orta mecrasında bundan ancak pek az ve küçük kanallar ayrılır, vazifeleri de Mitan ile Katırçı arasında ve Ak-Darya'nın sağ sahilinde bulunan az miktarda yerleri sulamaktır. Bu yüzden o, miktarı azalmamış pek çok suyu Katırçı şehrine kadar götürür. Buna mukabil Kara-Darya'nın vazifesi ise Katırçı şehrine kadar bütün vadi düzlüğüne ve bunun güneyinde bulunan Ziaddin Beyliğine su temin etmektir. Zerafşan'ın her iki kolunu birbirinden ayıran sed, Çopanatı dağının tam eteğinde bulunur, bunun yılda iki defa olmak üzere ilk ve sonbaharda tamiri icabetmektedir. Bu işlerin ne kadar büyük olduğunu şu da gösterir ki, kanalın ta-

miri için 5000 işçi lâzımdır, bunun için Kattı-Kurgan ve Peyşambi Beyliği 2000, 428 Ziaddin Beyliği de 3000 işçi verir. Bu şekilde müsavi olmayan bir taksimin sebebi vardır. Herhangi bir şekilde Kara-Darya'nın suyu azaldığı zaman en çok zarar gören batıdaki beyliktir, bu yüzden seddin muhafazası için en çok işçi vermek mecburiyetindedir. Ak-Darya ile Kara-Darya arasındaki düzlükleri su ile beslemek üzere birçok küçük kanallar meyanında kuzey-batı istikametinde Kara-Darya'dan çıkan başlıca dört büyük kanal yardım etmektedir; 1) Aferinkend, Samarkand'ın takriben 15-20 verst batısında, Naymanşa köyü civarında başlar ve başlıca Yangı-Kurgan (haritalarda Kıpçak-Yangı-Kurgan diye adlandırılmıştır) kasabasını ve civarını sulamaya yarar; 2) Hoca-Artık, (Hoca kanalı), Aferinkend'in takriben 20 verst aşağısında Kara-Darya'dan çıkar, Terbis-Tabak, İştihan ve başka kışlakları sular; 3) Ming-Arık, Aman-Hoca köyü civarında başlar ve pazar kasabası olan Cuma-Bazar etrafındaki bütün meskûn yerleri sular; 4) Kılıç-Avat kanalı, Kattı-Kurgan'ın doğusunda bulunan meskûn yerleri, yani Peyşembi ile onun civarını sulamaya yarar.

Bu dört kanal ve Kara-Darya'dan kuzeye sevkedilen bütün küçük kanallar, Kara-Darya'nın su mevcudunun ancak yarısını sarfederler; bu nehir ise vermiş olduğu suyu hiçbir yerde geri kazanmaz, çünkü kullanılan su hep Ak-Darya'ya sevkedilir. Vadinin, Kattı-Kurgan civarında bulunan güney kısmını ve güney-batıdan bu bölgeye bitişik olan Ziaddin Beyliğini sulamak için Kara - Darya'nın sol sahilinden büyük bir kanal açılmıştır ki, bunun adı Nurpay'dır. Nurpay kanalı en azında 8-10 faden genişliğinde ve çok derindir, bunu, her köyün yanında kurulmuş olan ahşap köprülerden de görmek mümkündür, bu iş burada, ağaç çok pahalı olduğundan ancak en büyük ihtiyaç karşısında yapılır. Ben Nurpay'ı çok alçak olarak gördü isem de, bunun sebebini, harb durumu yüzünden Çoponatı civarındaki seddin ilkbaharda tamir edilmemesinde aramalıdır; bu yüzden Kara-Darya

kendisine lâzım olan suyun yarısını bile alamıyordu. 429 Nurpay kanalı şimdi Alcan köyü civarında başlamaktadır; bana anlattıklarına göre eskiden Çimbay köyünde başlarmış. Kattı-Kurgan şehri civarında Nurpay, güneyden gelen bir nehircik vasıtasiyle su da alır. Nurpay'ın ancak doğu kısmını görmüş olduğumdan, bunun kazılma şekli üzerine pek az bilgi verebileceğim. Birkaç gün kalmış olduğum Ara-Hanä ve Koşa-Kurgan köyleri arasında, mezkûr yerden çıkan dört küçük kanalın ismini söylediler: Kuzeye giden Yabiskor ve Beşandak, güneye giden Kazak-Arık ile Dam-Arık.

Burada orta Zerafşan'ın kanal teşkilâtını kısaca tasvir ettikten sonra, geçen yaz çok konuşulan bir mesele üzerine de birkaç söz söylemek istiyorum. Samarkand civarında Zerafşan'ı kapatarak Buhara'yı susuz bırakmak mümkün müdür? Ben buna, memleketin durumundan habersiz adamların uydurduğu boş bir hayal olarak bakmak mecburiyetini hissediyorum. Yalnız bir seddin yapılması için 5000 işçinin birkaç hafta çalışması icabettiğine göre, Ak-Darya'yı kapatmak için ne kadar çok işçi kuvvetinin lâzım geleceği tasavvur olunabilir. Böyle bir seddin mümkün olduğunu kabul edersek bile, fazla yükselmiş olan Kara-Darya ile Nurpay, neticede yine Ak-Darya'ya doğru bir yol açmak zorunda kalacaklardır, çünkü, şu anda iki nehri birleştiren birçok küçük kanallar, büyük su tazyiki ve arazinin yumuşak balçık olması yüzünden kolayca yıkılmış olacaklardır. Bununla beraber, Orta Zerafşan vadisinde çok su sarfetmek suretiyle vadinin batı kısmında intizamsızlık ve büyük çapta su noksanlığı meydana getirmek mümkündür.

Meskûn yerler.

(Kışlak, pazar yerleri ve şehirler).

Bütün Zerafşan vadisi, yukarda gösterdiğimiz gibi kanallardan ibaret bir ağla kaplandığı nispette, meskûn yerlerden ibaret arkası gelmiyen bir sıra teşkil etmekte-

dir. Atla sınır dağlarının üzerinden gidildiği zaman, 430 aşağıda, parlak olarak belli olan bozkırdan kesin bir şekilde ayrılan koyu renkte ormanın uzandığı görülür. Bu, Zerafşan'ın meskûn yerlerle örtülmüş olan vadisidir. Burada, hiç kesilmeden tarla arkasından tarla, bahçe arkasından bahçe gelir, arazinin her noktası işlenmiştir. Çıplak yüksekliklerden vadiye inildiği zaman, insan kendisini çölden cennete girmiş zanneder. Yeşil bedä otu ekilmiş muhteşem çayırlıklar en güzel ilkbahar yeşilliğiyle ortaya çıkarlar; bunların arasında tütün, Türk buğdayı, karpuz, kavun ekilmiş mümbit tarlalar. Tarlaların hepsi de muntazam dört köşelere ayrılmıştır. Fışkıran çaylar bunların arasından çağlayarak akar ve sahillerini de umumiyetle sık ağaçlık takibeder. Bu tarlaların arasında, alçak balçık duvarlarının üzerinden sık ağaçlığın yükseldiği bahçeler bulunmaktadır. Burada, dişli ve gümüş gibi kül renginde yaprakları olan yüksek kavaklar, zarif gövdeleriyle, yuvarlak ve balon gibi taçları olan koyu karagaç'lar arasında havaya yükselirler. Orada elma, zerdali, kayısı v.b. nesnelerle dolmuş dallarını sarkıtan özlü yeşil meyva ağaçları peyda oluyor. Burada üzerini su kaplamış sarı-yeşil pirinç tarlaları, orada pamuk ekilen yerler görüyoruz. Etrafımızı karmakarışık bir şekilde saran bu ihtişama bakarak doyamıyoruz. Rüya gördüğümüzü zannediyoruz. Daha biraz önce ıssız bir bozkırda idik, güneş şiddetli sıcağı ile bizi kavuruyor, etrafımızı kurşunî ve sarı sonsuz bozkır çeviriyordu, insan ve hayvandan mahrum ölmüş diyarda insanlar ve hayvanlar takatten düşmüştü; şimdi ise türlü türlü gruplar teşkil eden manzara ile çevrilmiş olarak muazzam ağaçların gölgesinde dinleniyoruz. Etrafımızda canlı bir faaliyet hüküm sürüyor, her tarafta tarlalar üzerinde günlük işlerinin peşinde koşan işçiler görüyoruz; hararet şiddetli olmakla beraber, burada bozkır güneşinin yakmasına karşı bir serinleme gibi geliyor.

Bütün bu haşmet ve güzelliği insan ancak, gümüş damarlar içerisinde bozkırda dolaşan ve onu bir cennete

çeviren suya borçludur. Suyun hoş tesiri, dünyanın hiçbir yerinde buradaki kadar açık olarak gözükmez.

Böylece Zerafşan vadisi, hemen hemen arkası gelmeden uzanan bir bahçe teşkil eder; buralara ayak basan 431 yabancı için meskûn yerleri biribirinden ayırmak da zordur. Bizdeki gibi köyler mevcut değildir, çünkü bütün meskûn yerlerin hayat damarı olan kanallar burada ancak küçük ev ve bahçe gruplarının kurulmasına imkân vermektedir. İntizamsız bir şekilde dağılmış olan ve aynı esas kanaldan istifade eden bu gibi ev gruplarından birçoğu bir kışlak meydana getirirler. Kışlak sözü, aslında kışın oturulan yer anlamına gelir, niktekim Kazak'lar bugün bile kışı geçirdikleri yerlere kıstau derler. Sözün menşeini herhalde ilk Türk ahalisinin buraya göçebe olarak gelmesinde ve ancak kışı nehir boylarında ve bahçelerde geçirmesinde aramalıdır. Kanallar muhtelif kıvrımlar yaparak ilerlediği için, sık sık öyle hallerle karşılaşılır ki, bir kışlak'a ait çiftlikler başka bir kışlak'ın çiftlikleri arasında kalmış olur. Çiftliklerin böyle dağınık olmasına bakmadan kanal onların arasında bizim köylerin bir arada bulunma şekline nazaran daha sıkı bir bağ meydana getirmektedir. Kanallardaki zararın müşterek tamiri ve suyun kullanma şeklindeki tertip, ayrı ayrı sahipleri biribirine yaklaşmaya mecbur etmektedir.

Bunu, Buhara ile Rus mülkü arasında sınır tanzimi ile uğraşırken açık olarak görebildim. Sınırı muhtelif kıvrımlar halinde eğri büğrü çizmek icabetmişti, çünkü adamları yaşayış durumları bakımından büyük şaşkınlığa sokmadan bir tek çiftliği bile eski kışlak birliğinden ayırmak mümkün değildi.

Aralıksız uzanan bu kışlaklar arasında bir sürü noktalar da teşekkül etmiştir ki, bunlar daha ziyade bizim köylere benzerler. Bunlar, pazar (bazar) yerleridir. Pazar'lar umumiyetle çok büyük kışlak'lar olup, esas pazar yeri olan merkezin etrafında daha sık toplanmışlardır.

Burada tek tük zanaat erbabı da yerleşmiştir, halbuki kışlak'larda ancak çiftçi ve bahçıvanlar yaşar. Tüccar-

lar çok enderdir. Ortada bulunan pazar yeri, umumiyetle geniş ve boş bir sahadan ibarettir ve üzerinde ancak tek tük balçıktan barakalar bulunmaktadır. Ön duvarı noksan olan ve bir kutuya benziyen bu balçık barakalar hepsi de boştur ve ancak pazar günü işgal edilirler. Başka günlerde bu pazar yerleri 432 meskûn yerler arasında bulunan biricik tenha yerleri teşkil ederler. Fakat pazar günü yaklaşınca meydanın manzarası değişir. Toprak barakalar, mallarını takdim eden tüccarlarla dolar. Bütün meydanda ucsuz bucaksız insan kalabalığı kaynaşır. İhtiyar ve gençler bütün kışlak'lardan buraya yollanırlar. Bugünlerde meskûn sahalar boştur, çünkü, imkânını bulan herkes pazara gider. Satın alacak veya satacak bir şeyi olmasa dahi pazarı kaçırmaz, rahat bir sükûnetle alışveriş yapanlar arasında dolaşır. Böyle bir pazar sahnesinin tasvirine girişmek istemiyorum. Burada binlerce ve binlerce erkek, çocuk ve kadınlar sık bir kalabalık halinde kaynaşırlar. Kül rengindeki ıssız pazar meydanı muhtelif renklerle süslenmiş olur: erkeklerin beyaz, kahverengi, kırmızı ve yeşil sarıkları, alev gibi keskin renkli cübbeler, koyu renkte elbiseler giyinmiş kadınlar; parlak takımları ve eyer örtüleri olan atlar; katır, eşek, yüksek arba (araba)lar onun canlı örtüsünü teşkil ederler.

Bu bazar'lardaki ticaret, ancak işlerinin semeresini pazara süren çiftçilerin ihtiyacına uygundur. Şehir tüccarlarından ancak bir kısmı gelir ve bunlar da toptan satın almak için ancak ipek, tütün ve pamuk hasadı zamanında gelirler. Şehir mallarından herhalde ancak demir aletlerle kumaş getirilmektedir; en çok takdim edilen şeyler: tarla mahsulleri, ziraat aletleri, çömlek çanak, arba, tekerlek, binek takımı v. b., bunların hepsi de bizzat köylüler tarafından yapılmıştır. Görmüş olduğum en büyük pazar yerleri, Hiş-Köpür ile Samarkand arasındaki Ak-Täpä ve Samarkand'ın kuzeyinde Ak-Darya üzerinde bulunan Dagbit adlı yerdir. Burada artık hakikî caddeler, ve her gün açık olan ve sanat sahiplerine ait münferit dükkânlar ve bir de büyük avlu ve galerileriyle kervansaraylar vardır ki, gelenler burada yiyecek, içecek,

hayvan yemi ve başka şeyler bulabilirler. Her iki yerde de Rus semaver'leri görerek çok hayret ettim.

Zerafşan vadisinin içinden geçtiğim yerlerde bulunan pazar yerleriyle pazar günlerini şu şekilde gösterebilecek durumdayım:

1) Kara-Darya boyunda Ming - Bazar. Pazar günü pazartesidir.

433 2) Peyşämbi (şehir), çarşamba ve perşembe günleri.

3) Cuma - Bazar, Cuma günü.

4) Sirä - Bulak, Nurpay'ın güneyinde, cuma günü.

5) Yorgan - Bazar, Cuma-Bazar'nın kuzeyinde. Pazar günü Pazardır.

6) Mitan - Bazar, Ak-Darya'nın kuzeyinde, pazar günü pazartesidir.

7) İştihan - Bazar, Perşembe günü.

8) Çimbay - Bazar, Nurpay'ın Kara-Darya'ya döküldüğü yere yakın. Pazar günü pazardır.

9) Kattı - Kurgan (şehir). Pazar günleri çarşamba ve cumartesidir.

Pazar günlerini tesbit edemediğim diğer bazar'lar şunlardır: 1) Yangı - Kurgan; 2) Dagbit, Ak ve Kara-Darya arasında; 3) Daul, Kara-Darya'nın güneyinde; 4) Peyşmbi (Perşembe), Samarkand'ın güney-doğusunda; 5) Cuma - Bazar, Urgut yolu üzerinde; 6) Çiläk şehri; 7) Cuma - Bazar, Hodum-Tag ile Karaça-Tag arasında. Nuratanıng-Tagı'nda bulunan pazar yerlerini ilerde zikredeceğim[1].

Şehirler ise bu gibi birçok pazar yerlerinin birleşme yerini teşkil eder, bunlar meskûn yerlerin esas düğüm noktalarıdır. Bunlar da muazzam bir kışlak manzarası gösterir ve kalesi olan esas şehir ile bunun etrafında birkaç verst uzanan bahçelik bir bölgeden ibarettir. Bu şe-

[1] Aşağıya bk., s. 460. (Çeviren).

hirleri burada umumî olarak tasvir ediyorum, çünkü bunların karakteri bütün Orta Asya'da aynıdır ve ancak bazı şehirlerde daha büyük veya küçük yayılma gözükür.

Esas şehirde merkezî noktayı kale teşkil eder. Burası umumiyetle sunî bir yükseklikten ibaret olup, az veya çok yüksek ve dişli toprak duvarla çevrilmiştir. Kalenin içi ev ve caddelerle doludur, burada Beg ile bir miktar askerden başka ahali de oturur. Kalenin etrafında ve umumiyetle ancak üç tarafında şehir uzanır, burası da toprak duvarla çevrilmiştir ve ancak kapılarından (därvazä) içeri girilebilir. Caddeler dar ve eğri ve umumiyetle ancak toprak duvarlardan ibarettir, çünkü evler hep avluda bulunur. Ancak bazı toprak duvarlarda tezyinat vardır, bahçeler, 434 pek az istisna ile, şehirde hiç bulunmaz. Evler, ancak arsaların çok pahalı olduğu büyük şehirlerde cadde üzerindedir, o şekilde ki, arkası caddeye, pencereler daima avluya bakar. Bu yeknasaklığı bozan tek binalar camilerle medreselerdir; camiler ağaç sütunlar üzerine dayanan bir galeri ile onun arkasında bulunan bir binadan ibarettir. Açık camide günlük namazlar kılınır, kapalısı kışın ve cuma namazları için kullanılır. Kısmen kapalı ve kısmen açık olan çarşılar diğer caddelere nazaran daha geniştir. Mağaza ve atölyeler de caddeye doğru açıktır, burada tüccar ve işçiler tam bir faaliyet halindedir. Pazar günleri için umumiyetle açık bir meydan da mevcuttur. Medreseler çok yerde tam pazar meydanının yanında bulunur, bunlar tam yanmış tuğladan yapılmış biricik binalardır. Bunlar umumiyetle ortasında bir avlu kalacak şekilde dört köşe üzerine kurulmuştur. Mulla'ların hücreleri avluya bakar ve herbirinin ayrıca kapısı vardır. Caddeye bakan cephesinde güzel işlenmiş, süslü ve çok iyi yapılı bir giriş kapısı vardır.

Münferit çiftlikler, köylerde olduğu gibi dar avlulardan ve bitişik bir halde köşeli olarak inşa edilmiş tek katlı kulübelerden ibarettir. Büyük avlularda bir çay ve birkaç ağaç da vardır. Kanallar o şekilde yapılmıştır ki, he avlunun içerisinden geçer. Bu kanallarda kendileri

temizlenir ve ev eşyasını yıkarlar, komşunun içme suyuna her türlü pisliğin girmesine aldırmazlar. Bu yüzden şehirlerin içme suyu, bir Avrupa'lı boğazı için hakikî bir cehennem içkisidir.

Caddeler çoğu zaman ıssızdır, çünkü herkes gündüzü evinde geçirir, ancak tek tük erkek veya siyaha bürünmüş kadınların caddeden geçtiği görülür. Ancak pazar günleri burada da canlı bir faaliyet hüküm sürer.

Yukarda işaret edildiği gibi, bu şekilde kurulmuş olan şehir, bahçelerden ibaret bir çelenkle çevrilmiştir; bahçeler arasındaki caddeler daha geniş ve daha ferahtır; burada hiç ev gözükmez, ancak bahçeleri çeviren toprak duvarlar vardır ki, bunlar da şehrin içindekilere nazaran daha yüksek ve iyi yapılmıştır. 435 Duvarların üzerinde yükselen sık ağaçlığın taze yeşilliği, bahçeler arasından at üzerinde yapılan yolculuğu hoş bir şekle sokar ve gözlere çok değişiklik verir. Şehir havasının, şiddetli sıcak altında dayanılmaz bir hal almışken burada daha temiz olduğunu ve birçok ağaçların gölgeleriyle hoş bir serinlik verdiklerini herhalde söylemeye bile lüzum olmasa gerektir.

Bütün şehirlerin çehresi umumiyetle işte böyledir. Aşağıda, bunlardan bazıları hakkında daha etraflı bilgi vererek, bilhassa onları diğer şehirlerden ayıran özellikleri göstermeye çalışacağım.

1. Pencikend, oldukça büyük bir kalesi olan küçük bir şehirdir. Zerafşan'ın sol sahili üzerinde bulunur. Şehrin bahçeleri, muhtaç oldukları suyu Altaba dağının oldukça büyük bir nehrinden alırlar. Pencikend'in etrafı çok dağlıktır ve şehir durumunun çok güzel olduğunu söylüyorlar. Eskiden Pencikend'de, birçok bakımdan kendisini Buhara Emirine karşı bağımsız sayan ve harb esnasında sık sık, tamamiyle müstakil Şähri-Sebz Beg'inin tarafını tutmuş olan bir Beg oturuyordu.

Pencikend ile civarının ahalisine gelince, bütün Zerafşan vadisi ahalisi bunları usta nişancı ve cesur sa-

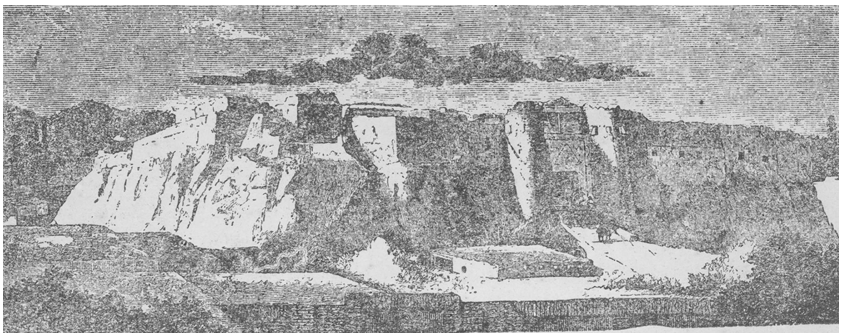

Samarkand kalesi.

Samarkand'da Timur'un türbesi.

vaşçı olarak överler. Onların, Rus'larla savaşı devam ettirecekleri ve Şähri-Sebz Beg'i ile birleşecekleri beklenirken, böyle bir hal olmamış ve Pencikend ahalisi hiçbir savaş yapmadan Rus'lara katılmayı tercih etmişlerdir.

2. Samarkand. Tamerlan'ın[1] başşehri ve Orta Asya'nın Mekke'si olan Samarkand şehri, Zerafşan'ın sol sahilinde, nehirden takriben 5 verst mesafede bulunur. Samarkand, suyunun bir kısımını güneydeki dağlardan çıkan bir nehircikten alır. İran şairlerinin bu şehre taktıkları yüksek adları duyan ve onların edebî tasvirlerinde anlatılanlara dayanarak bu şehir hakkında ideal bir tasavvur kazanan bir kimse, Samarkand'a girdiği zaman çok hayal kırıklığına uğrayacaktır. Samarkand'ın, diğer Orta Asya şehirlerinden hiçbir farkı yoktur; bahçelerden ibaret aynı çelenk, aynı şekilde toprak kulübe ve yarım harap duvarlardan yapılmış dar caddeler ve çarşıdan uzak 436 olan caddelerdeki aynı sükûnet. Samarkand'ı diğer şehirlerden ayıran biricik şey daha iyi maziden kalma yapılardır, fakat bunlar da yarı yarıya enkaz ve harabe haline gelmiş olup, mazinin mukaddes makamlarını azçok kullanılır bir halde muhafaza bile edememiş olan çerçi halka tekdirli nazarla bakarlar.

Samarkand'ı hiç de uygun olmayan bir zamanda ziyaret ettim, bu yüzden bu yer hakkında ancak diğer şehirlerle karşılaştırmak suretiyle bir fikir edinebildim. Samarkand'a girdiğim zaman çarşının büyük bir kısmı enkaz haline gelmiş ve üzerinden sütûn gibi duman çıkıyordu; caddeler, yıkılan evler yüzünden ayak batacak kadar ince bir toz tabakası ile örtülmüş olup, bunlar atın her adımında koyu bir duman bulutu gibi yükselerek insanın ağız ve gözünü bir kir tabakası ile örtüyor ve hemen hemen görmesine mani oluyordu. Ahali ve bilhassa ıhanetleri yüzünden Rus'ların hiddetinden en çok korkan alimler kaçmıştı, çarşının sağlam kalan kısmı bile pazar günü hemen hemen bomboştu. Bu yüzden burada çok az mal-

[1] Radloff bu adı yukarda Timur - Lenk şeklinde almıştı, bk. s. 416. (Çeviren).

zeme toplayabildim ve eski yapılarla Yahudi şehrini ziyaret etmekle yetindim.

Samarkand'ın mimarî eserleri tabiidir ki, ancak medrese, camii ve türbelerden ibarettir, çünkü Orta Asya'lı müslüman bu yalancı dünyayı yapı âbideleriyle nasıl süsliyebilirdi? Samarkand âbidelerinin birçoğu Vambéry tarafından tasvir edilmiş olmakla beraber, bunları ben tekrar zikretmek istiyorum, çünkü Vambéry'nin tasvirine birçok hatalar karışmıştır.

En eski âbideler Timur devrinden kalmadır. En enterasan ve iyi muhafaza edilmiş olanı cihangir Timur-Lenk'in türbesi olan Türbeti-Timur'dur. Bu, üzeri sırlı tuğlalardan inşa edilmiş olup, dış duvar çok hoş arabesk mozayiklar gösterir. Türbe, sekiz köşe üzerine yapılmış ve üzerinde mavi sırla örtülü kavun biçiminde kubbesi vardır; yanlarda tuğladan imal edilmiş iri ve yüksek iki sütûn vardır ki, eskiden bunların yanından bir döner merdivenle çıkılırmış, fakat şimdi buradan çıkmanın tehlikeli olduğunu söylüyorlar. Sütun duvarları da sırlı taştan arabesk mozayiklarla 437 süslenmiştir. Türbenin önünde büyük bir giriş kapısı vardır, bu da türbenin kendisi gibi süslenmiş olup üzerinde şunları okumak mümkündür:

عمل العبد الضعيف محمد ابن محمود ال اصفهانى

("Bunu, zayıf kul Muhammed İbn Mahmud el-İsfahanî yapmıştır"). Buna istinaden Vambéry pek doğru olarak Samarkand âbidelerinin İran'lı mimarlar tarafından yapıldığı neticesini çıkarmaktadır. İkinci büyük kapıdan girilince, sol duvar kenarındaki kavisli bir yol, bir kubbe ve mihrap gibi dört oyuğu olan esas mezarlığa götürür. Duvarlar iç taraftan muhteşem yeşim taşı levhalariyle kaplanmış ve üzerine muhtelif yazıtlarla güzel oyulmuş arabeskler tersim edilmiştir. Mihrapların köşeleri de aynı şekilde güzel süslenmiştir. Taş levhalarla örtülü zeminin ortasında yedi mezar ve Mekke tarafında, üzerine yüksek bir bayrak geçirilmiş bir direk vardır. Fakat güzel binanın içerisi çok perişandır. Duvar süsleri-

nin çoğu kopmuştur. Ortada büyük bir kireç yığını vardır. Mezar ve duvarların bozulmuş yerleri ancak kısmen, ve bilhassa son zamanlarda General Kaufmann tarafından bekçilere bu maksatla büyükçe bir para hediye edildikten sonra tamir edilmiştir. Mezar taşları türbenin ortasında aşağıdaki şekilde sıralanmış ve bunlar hemen hemen tamamiyle kırılmış fena bir ağaç parmaklıkla çevrilmiştir. (Yandaki resme bakınız).

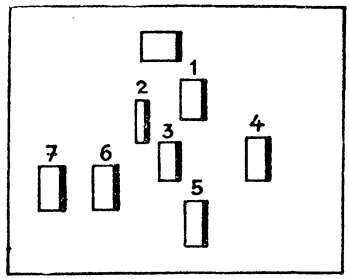

1. Mezar taşı, 3 arşın uzunluk ve 3/4 arşın genişliğinde, kül rengi mermerdendir. Şimdi üst kapağı badalanmıştır. Kılavuzumun söylediğine göre, burada Timur'un öğretmeni Mir Seyid Bäräkä Şeyh yatmaktadır; Timur'un ölümünden iki yıl sonra vefat etmiştir.

2. Mezar taşı, ancak 1 ¼ arşın uzunluk ve iki karış genişliğinde, üzerinde yazıtlar olan kül renginde mermerdendir. Bu, Uluk-Bek'in oğlu Mirza Abdul-Latif Mirza'nın mezar taşıdır, vefatı: 854 (=1450).

438 3. Mezar taşı, 3 arşın uzunluk ve ¾ arşın genişliğinde kara mermerdendir. Ortasından kırılmış, taşın üzerinde şöyle bir şekil ve etrafında okunaksız bir yazıt vardır. Bu, 807 (=1403) te ölmüş olan Timur'un mezar taşıdır.

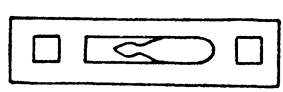

4. Mezar taşı, 3 arşın uzunluk, ½ arşın genişliğinde üzerinde yazıtı olan kül rengi mermerdendir. Bu, 853 (=1449) da ölmüş olan, Timur'un torunu Mirza Uluk-

Bek'in mezar taşıdır. Bu taşın yan duvarları ve kapağının bir kısmı kireçle kaplanmıştır.

5. Mezar taşı parçalanmış ve onun yerine tuğladan üç köşeli bir menşur yapılarak yakında kireçle badanalanmıştır. Bu, Mirza Uluk-Bek'in oğlu Mirza İbrahim'in mezar taşı idi; ölümü: 854. Menşurun altındaki taş levha beyazımsı mermerdendir.

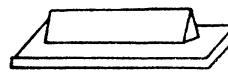

6. Mezar taşı tamamiyle kireçle kaplanmıştır, bunun, 853 yılında ölen Mirza Uluk-Bek'in oğlu Mirza Bedik'in mezar taşı olduğunu söylediler.

7. Mezar taşı, 3 ½ arşın uzunluğunda kül rengi mermerdendir. Her tarafında Kuran ayetleri yazılmış ve iyi muhafaza edilmiştir. Bu, Uluk-Bek'in oğlu Mirza Nayin'in mezar taşıdır. Bana, ölüm yılını söyliyemediler.

Tam türbenin giriş kapısı yanında, yerde bir açıklık vardır, buradan bir merdivenle türbenin altında bulunan geniş bir mahzene inilir. Burası kaba tuğladan yapılmış, iyi muhafaza edilmiş, fakat her türlü süs veya şekilden mahrumdur. Bu mahzende, tam türbedeki mezar taşlarının altında yine düz mermer levhalardan ibaret yedi mezar taşı vardır ve yukarıda adı geçen şahıslar esas burada gömülmüşlerdir.

Şehrin ortasında tam çarşının yanında üç medrese vardır, bunlar güzel süslenmiş cepheleriyle dikdörtgenin üç yanını çevirirler. Burası Samarkand'ın yegâne öyle bir yeridir ki, insan burada, mimarî eserlerin simmetrik bir şekilde dizilmesiyle göze hoş bir tesir bırakmak için gayret sarfedildiğini görür. Âbideler iyi bir durumda bulunsa ve meydan da bir dereceye kadar temiz tutulmuş olsa, 439 burası hakikaten bir Asya şehrinin ender bir süsünü teşkil eder.

Fakat ahali mimarların fikrini azıcık bile anlama-

mış, bilâkis bütün meydanı, tam medreselerin duvarlarına kadar varacak şekilde kulübe ve barakalarla doldurmuşlardır, ancak bu binaların yüksekliği kendilerini sıra halindeki bu zevksiz barakalardan bir dereceye kadar ayrımaktadır. Büyük pazar yangını esnasında bu kısım bilhassa zarar görmüş ve bütün barakalr yanmıştır, böylece medreselerde bütün haşmetleriyle kendilerini seyircilere takdim ederler. Fakat yangın yerleri açık olarak gösteriyor ki, eskiden çarşının genişliği ancak 3-5 faden kadar olmuştur. Bu yüzden, barakaları sağlam halinde görmüş olan Vambéry'nin kendi seyahat tasvirlerine böyle bir sahneyi eklemiş olmasına aklım ermiyor. Yüksek kumandanın bana bildirdiğine göre, o, güzel meydanın temizlenmesi ve burada hiç kimseye yeni baraka yapmak için müsaade edilmemesi yolunda emir vermiştir. Böylece şimdi, ancak kâfirler girdikten sonra Samarkand'ın en güzel yeri lâyık bir şekilde saygı görecek ve takdir edilecektir.

Maalesef medreseleri boş buldum, çünkü bütün Mulla'lar kaçmışlardı; ben de haberlerimi sıralarken rehberimin noksan notalarına dayanmak zorundayım.

Üç medresinin adları şöyledir: Medrese-i Şirudar, Medrese-i Tille-Kari ve Medrese-i Uluk-Beg. Medreselerin meydana bakan esas cepheleri, aynen Türbeti-Timur'da olduğu gibi donuk yeşil, koyu mavi, ak ve kırmızı renkte sırlı tuğlalardan mozayiklerle süslenmiştir. Bundan başka Medrese-i Uluk-Beg'in yanındaki esas kapının üzerinde mozayikle süslü iki muazzam kaplan da vardır. Karşılıklı duran iki medresenin esas kapısını sağ ve solunda tek başına duran, tuğladan yapılmış ve arabesk mozayiklerle kaplı bir sütun bulunmaktadır. Medresenin herbiri, içerdeki avluyu ihata eden bir dikdörtgen üzerine yapılmıştır. Yalnız ön cephede pencere oyukları vardır, diğer yanların pencereleri ancak avluya bakar. Ön cepheyi yüksek, kubbeli ve sivri kemerli kapılar süsler, diğer üç yan kavun biçiminde kubbelerle süslenmiştir.

1. Medrese-i Şirudar, 1010 yılında Yalang-Tuş-Ba-

gadur tarafından yapılmıştır. Esas kapıdan 440 avluya girildiği zaman her kanadın ortasının içinde yüksek birer kapı gözükür; bu kapıların arasında iki kat halinde kapı girintileri sıralanır. Her kapı bir hücreye götürür, her hücrede iki mulla yaşar. Medresede 64 oda vardır, buna göre 128 mulla oturmuş demektir. Medresenin avlusu döşenmiştir.

2. Medrese-i Tille-Kari, Medrese-i Şirudar'dan daha sonra 1020 yılında yapılmıştır, fakat iç kuruluşu bakımından aynen ona benzer. Burası Medrese-i Şirudar'dan biraz küçüktür, içerisinde 112 mullanın oturduğu 56 odası vardır. Sol kanadın yanında yüksek ve sivri kemerli cami vardır. İmamın merdiveni mermerdendir. Caminin oyuklarında, Timur'un türbesine benzetilerek yapıldığı anlaşılan süsler vardır.

3. Medrese-i Mirza Uluk-Beg. Timur'un torunu tarafından yapılan bu medrese yukarda adı geçenlere nazaran daha küçük ve ancak tek katlıdır. İçerisinde ancak 24 oda mevcut olup, bunlarda 48 mulla yaşamıştır. Arka kanadın içinde olan cami harap olmuş ve tekrar tamir edilmiştir. Şimdi ağaç sütunlar üzerine dayanan ve oyma süsleri ihtiva eden tahta tavanı vardır.

Bütün medreselerin en muhteşemi, Timur zamanında yapılmış muazzam bir eser olan Medrese-i-Hanım'dır. 791 yılında Timur'un karısı tarafından inşa ettirilmiştir. Bunun yapılışında, hiç şüphesiz yukarda adı geçen medreseler nümune olarak göz önünde tutulmuştur, çünkü tertip bakımından aynen onlara benzer, ancak hacmi ile onları çok geçer. Esas cephenin önündeki sütunlar, yukarda adı geçen medreselerin kubbesi kadar olmuştur. Medresenin büyük bir kısmı şimdi haraptır ve yıkılan tuğlalardan etraftaki caddelerde bulunan sıra sıra evler yapılmıştır. Esas cepheden ancak kapının kemeri kalmıştır, yan kanatlar tamamiyle yıkılmış, sol kanadın bir kısmı şimdi ambar olarak kullanılmaktadır. En iyi muhafaza edileni arka kanatta bulunan camidir. Kubbenin kemeri muazzam bir yüksekliktedir. Duvarın iç süs-

Levha: 16.

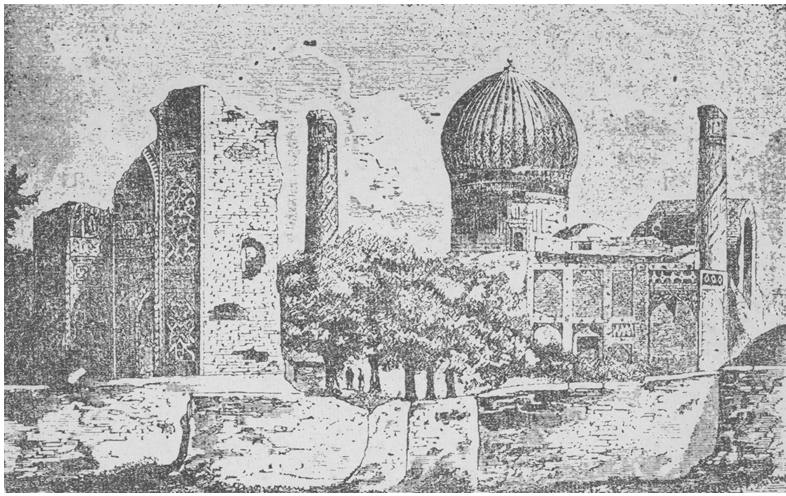

(Yandan görünüş).

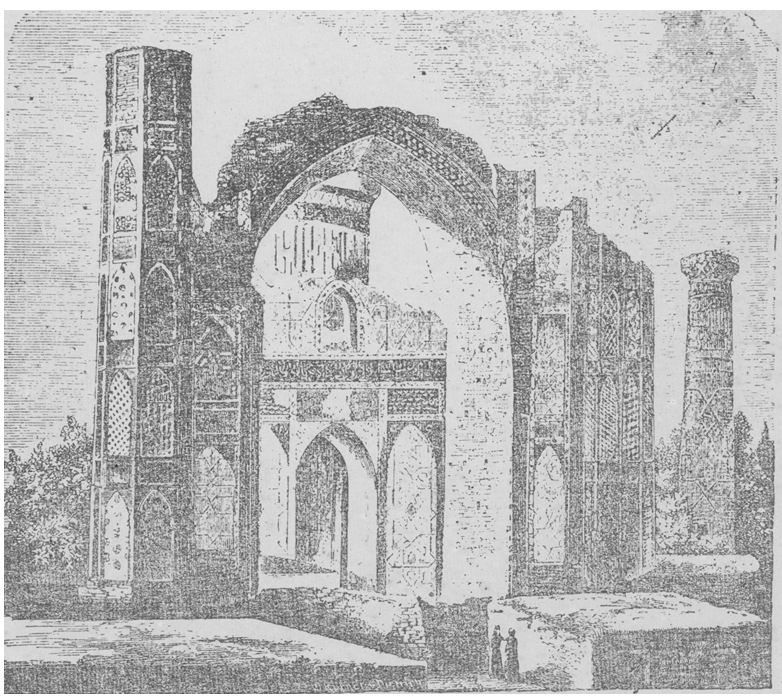

(Önden görünüş).
Samarkand'da Medrese-i Hanım.

leri kopmuş, kubbe, ortasından çatlayarak birkaç arşın genişliğinde bir açıklık meydana gelmiştir; bununla beraber sağlam ve sarsılmaz bir halde durmaktadır. Camiin içinde içinde mermerden büyük bir rahle vardır. 441 Mozaik süsleri cazip bir güzellikte olan muhteşem yapının, ahalinin tembellik ve hasisliği yüzünden böyle harap olduğunu görmek insana hakikaten ıstırap veriyor, onlar, azametli eserin muhafazası için hiçbir şey yapmamışlardır. Medrese-i Hanım'ın büyüklüğü diğer medreselerle karşılaştırıldığı zaman, burada birkaç yüz mullanın barındığı katiyetle kabul edilebilir.

Şehrin dışında, kuzey-doğu cihetinde Hazret Şah-Zinde (Kasim ben Abbas) ın türbesi bulunmaktadır. İçinde mezarın bulunduğu bina, oldukça yüksek bir yerde durmaktadır. Etrafında, şimdi şehir duvarlarına kadar uzanan muazzam bir mezarlık vardır. Caddeden esas türbeye kadar olan bütün taraça muhtelif binalarla dolmuştur; bunların intizamsızlıkları, muhtelif zamanlarda meydana geldiklerini göstermektedir. Kasim ben Abbas'ın türbesine, binalar arasından geçen oldukça dar ve taş döşeli bir yoldan çıkılmaktadır. Mermer basamaklara hiçbir yerde raslamadım.

Birkaç mullanın refakatinde binaya doğru yürüdük; etrafta sessiz bir durgunluk vardı. Caddenin birçok yerinde, toprak üzerinde ibadete dalmış ve dua eden hacılar yatıyordu.

Türbeye vardığımız zaman, bir kapı ve sivri kemerli dehlizden geçerek duvarları çok güzel süsleri ihtiva eden camiye götürüldük. Yanımda bulunanlar burada kısa bir dua okudular, sonra küçük bir kapıdan geçerek küçük bir odaya girdik. Burada evliyanın bayrağı asılı idi. Odanın batı tarafında demir bir parmaklık ve bunun arkasında da evliyanın mezarı duruyordu. Yanımda bulunanlar, hurmetle yüzlerini parmaklığa dokundurarak ellerini sürdüler, sonra da Fatiha okudular.

Ben parmaklığa yaklaştım ve bunun arkasında kaba duvardan küçük bir oda gördüm, tuğladan örülmüş

mezar bunun içinde idi. Mezarın üzerinde yeşil ve mavi kumaştan bir yığın paçavra vardı. Yanımda bulunanlar, şimdi, evliyanın neslinden geldiğini söyledikleri türbe bekçisine küçük bir hediye vermemi talep ettiler. 442 Kutsal yere girerken bizi karşılamış olan mullaya bir rublelik kâğıt Rus parası verdim. O ana kadar odada ibadet zamanında olduğu gibi bir sükûnet hüküm sürmüştü, fakat şimdi, orada bulunan başka bir mulla bekçi ve evliyanın ahfadı olduğunu söyliyerek parayı talep etmiye başladı. Kutsal yer olmasına bakmadan çok ağır ve tahrik edici küfürlerle şiddetli bir söz atışması başladı, ve bütün hazır bulunanlar da çekişmeye katıldılar. Bu sahne bana öyle bir ıztırap verdi ki, kutsal yerden ayrılmakta acele ettim. Cami ile türbenin eskiden çok süslü olduğu anlaşılıyor, fakat burada da eski haşmet çoktan kaybolmuştur. Duvar ve tavandaki sırların bol renkli süslerinden çoğu kopmuş, pek noksan ve zevksiz olarak tamir edilmişti. Burasının eskiden Timur'un yazlık yeri olup olmadığını sorduğum zaman, bu hususta bana hazır olanlardan kimse cevap vermedi, ancak buradaki binanın 795 yılında yapıldığını ve Kasim ben Abbas'ın kendisini bu yerde, canlı olarak gömdürdüğünü söylediler.

Şehrin güney kısmında Samarkand'ın kalesi bulunur; burası şehre nispetle çok büyük ve herhalde birkaç verst genişliğindedir. Etrafını çeviren hisar pek yüksek değilse de, duvarı çok yüksek ve sağlamdır. Burada birkaç gün önce şiddetli bir savaş cereyan ettiği için ve kale de şimdi daha iyi bir müdafaa şekline sokulduğundan, tabiidir ki, her şeyi büyük bir tertipsizlik içinde ve eskisine nazaran bambaşka durumda buldum. Kalede bütün sahanın cadde ve sokaklarla dolu olduğunu görmek mümkündü. Biribirini kateden caddelerden ibaret bu yumağın ortasında emîrin sarayı vardı; emîr burada senede ancak birkaç ay oturmuş ve her yeni emîr burada tahta çıkmıştır. Dışardan bakıldığı zaman saray diğer binalardan pek farklı değildir, yalnız duvarları daha kalın ve daha muntazam yapılmıştır. Saray, yanyana sıralanan birçok avlu, bina ve galerilerden mürekkeptir. Evlerin hepsi de bal-

çıktandır, ancak bazıları mermer sıva ile kaplanmıştır. Haşmet ve hükümdarlığın parlaklığından 443 hiçbir yerde eser bile göremedim. Askerî hastanenin kurulmuş olduğu yer, herhalde eskiden de başka bir manzara arzetmiş olsa gerektir. Emîrin sarayında en dikkate şayan olarak gördüğüm biricik şey, emîrlerin tahta çıkmış oldukları meşhur Kök-Taş'tır. Bu, büyük bir avluda, oldukça iyi yapılmış bir galerinin ortasında bulunmaktadır. Taşın arkasında duvarda bir oyuk ve oyukta da Türbeti-Timur'un oyuklarındaki süslere bezetilerek yapılmış süsler vardır. Kök-Taş (Gök taş), çok az farkedilen mavi damarlı bir beyaz mermer blokundan ibarettir; çok temiz yontulmuş ve ancak üst kenarlarında oldukça zevkle işlenmiş arabeskler vardır. Kök-Taş'ın yüksekliği 1 1/2 arşın, uzunluğu 15 karış ve kalınlığı da 7 karıştır. Vambéry'nin zikrettiği iki ferman hâlâ duvarda asılı bulunmaktadır, yalnız bunlar altın harflerle değil de âdi mürekkeple yazılmıştır. Duvara uzunca kara bir taş sokulup yerleştirilmiş ve bunun üzerine bir dua hakkedilmiştir.

Emîr sarayının her bakımdan yeni bir yapı olduğu gözüküyor. Bunun gibi bütün kalede dahi hiçbir yerde eski binaların izlerine raslanmaz, kalenin bir tarafında uzanan ve içerisinde Kudfi Çärdaun'un da türbesi bulunan mezarlık bir istisna teşkil eder. Bunun üzerine mozaiklerle süslü bir kubbe yapılmıştır. Bunun aşağısından, muhtelif galeri ve yer altı yollarından geçilmek suretiyle, kale seviyesinden de aşağıda evliyanın mezarına varılır, Hazret Şah-Zinde'nin mezarı gibi burası da tuğladan yapılmış ve üzerinde bir yığın paçavra bulunmaktadır. Mezarın önüne kurulmuş olan parmaklıktan, pis ellerle mukaddes yere dokunulmasın diye, eskiden hiç kimseyi geçirmezlermiş. Şimdi ise parmaklık açıktı ve mezarın başında da kimse bulunmadığı için ben daha yakından tetkik edebildim. Mezarın üstünde, üzerinde yazıt olan ve Kök-Taş'ın yanındaki duvara yerleştirilmiş taşa benziyen uzunca bir kara taş vardı, fakat birçok yeri okunmaz halde idi; bu yazıt, aynen yukarda zikredilen karak-

terde yazılmıştı. Bu türbenin Timur zamanında yapıldığı söyleniyor.

444 Timur zamanında, Samarkand daha büyükken, kale burada değil, takriben şehirden 3-5 verst mesafede bulunuyordu. Ben bu civarı da ziyaret ettim ve burada her tarafından girilmesi zor oldukça önemli bir yüksekli-lik buldum. Bu yüksekliğin üstünde sunî olarak yükseltilmiş ikinci bir kısım daha vardı ve bunun üzerinde tek tük eski istihkâmın izleri gözüküyordu. Bu kalenin durumu müdafaa için son derece uygundu, çünkü tabiat onu her türlü hücuma karşı koruyor, aynı zamanda yakınlığı ile şehre de hâkim bulunuyordu. Burada, yerde kazılmış birçok çukur vardı, bana söylediklerine göre bunlar, savaş esnasında servetin gömülmesi için kullanılırmış.

Şehrin güney-doğusunda, Buhara kapısından takriben 1 1/2 verst mesafede, bahçelerin arasında Medrese-i-Hoca-Ahrar bulunmaktadır. Bu aynen Medrese-i-Şirudar stiline göre yapılmış ve onun gibi mozaiklerle süslenmiştir. Takriben 320 yıl önce yapıldığı söyleniyor. Cami üzerindeki kubbe artık çökmüştür. Bu medresede 30 hücre vardır ve 60 mulla yaşamıştır. Medresenin yanında muazzam ağaçlı güzel bir bahçe vardır. Bahçede yeni bir cami yapılmış, fakat bu da çok zarar görerek 14 yıl önce medrese ile birlikte tamir edilmiştir. Bahçede, tuğladan yapılmış dört köşeli bir seddin üzerinde Hoca - Ahrar'ın türbesi bulunmaktadır. Mezarın üzerinde tamamiyle yazıtla dolu kara mermerden yüksek bir levha vardır. Mezarın önünde, üzerinde fener yakılan bir direk ve at kuyruğundan sorguçlu yüksek bir bayrak vardır. Bana, Hoca-Ahrar'ın 396 yıl önce öldüğünü söylediler.

Yeni medreselerden bir de ancak Medrese-i-Ali zikre değer. Burası Emîr Mussafar[1] tarafından yapılmış olup, kaba tuğladan imal edilen büyük ve tek katlı bir dört köşeden ibarettir, mullalar için 48 hücresi vardır. Bu

1 Muzaffer demektir. (Çeviren).

medresenin avlusunda, yüksek ağaçlarla çevrili büyük bir havuz mevcuttur.

Bu medrese ve evliyaların türbelerinden başka şehrin içinde ve civarında, az veya çok meşhur olan ve hacılar tarafından ziyaret edilen birçok cami ve mezarlıklar mevcuttur. 445 Bunlardan, ziyaret etmiş olduğum en meşhurlarını aşağıda zikretmek istiyorum.

1. Mehtüm-i Horazm; Horazm'dan takriben 120 yıl önce buraya göç etmiş olan bir ailenin, birçok mezarları içine alan büyük mezarlığı. Mezarların birçoğunu çok güzel mermer levhalar süslemektedir. Mezarlığın yanında iki cami ve içinde havuzlar olan enfes bir meyva bahçesi vardır. Camiin yanında 6 odalı küçük bir medrese de bulunmaktadır. Burada şimdi bile evliyaların ahfadı yaşamaktadırlar. Medresenin sakinleri, Samarkand'ın ikinci alınışından sonra hepsi de kaçmışlardır.

2. Takriben 800 yıl önce ölmüş olan Hoca-Nispetdar'ın türbesi. Tuğladan yapılmış ve ağaç bir parmaklıkla çevrilmiştir. Türbenin yanında, zengin tüccar Haci-Bay tarafından yapılmış bir cami vardır.

3. Evliya Hoca-Yakub'un türbesi. Timur zamanında yapıldığı söylenen bir kubbe ile tezyin edilmiştir. Mezarın yanında Türbeti-Timur'a benzetilerek yapılmış bir cami ve bunun yanında da tüccardan Haci-Bay tarafından yaptırılmış olan ikinci bir yeni cami mevcuttur. Eski camide, Hoca-Yakub'un mezarlarına inilen bir açıklık vardır. Yakub'un mezarı yanında, yukarda anlatılanlara benzeyen, fakat yazıtı okunaksız olan uzunca bir siyah taş gördüm.

4. Mescet-i Kalender, Mekke'den Samarkand'a gelmiş olan Kalender Haci-Sefa'nın türbesidir. Tuğladan yapılmış, ağaç parmaklığı ve ağaçtan damı vardır. Türbenin yakınında adi bir cami bulunur. Buna ait olmak üzere çok büyük ve güzel bir sebze bahçesi ve bağ mevcuttur. Bahçedeki birçok küçük kulübelerde fakirler ve hacılar barınırlar. Bahçenin geliri bu fakirlere aittir.

Yazın namaz kılmak üzere açık galerileri ihtiva eden basit camilerin sayısı Samarkand'da pek çoktur. Camiler, burada umumiyetle ahalinin toplandığı biricik gölgeli yerlerdir, çünkü en küçük caminin yanında bile su deposu ve küçük bir bahçe bulunmaktadır. Bu yüzden camilerin yanında karmakarışık bir faaliyet hüküm sürer; burada müminler büyük bir vecd içinde ibadette bulunurlar, tam 446 onların yanında mühim bir iş görüşen tüccarlar oturur, orada dinî hikâyeler anlatan birinin etrafında halka olarak dikkatle dinleyen erkekler görünürler; burada yine meyva ve ekmekten ibaret sade yemeklerini yemekle meşgul adamlar çökmüştür. Kalabalık bir oraya, bir buraya dalgalanır. İnsan umumî bir eğlence bahçesine girdiğini zanneder, ancak muhtelif gruplar arasında ibadete dalmış olanlar burasının Allahın evi olduğunu hâtırlatıyor. Müslümanların bu taassubu anlaşılmıyacak bir şeydir! Daha biraz önce her kâfiri çiğner gibi gözüken bu adamlar, beni camide kahvaltı yapmaya davet ettiler, hiçbir yerde kâfirden korkan bir kimseye raslamadım, hayır, onlar, çok defalar canlı konuşmalarımıza bile katılıyorlardı.

Umumî olarak, biz hıristiyanların burada dost çehrelerle az karşılaştığımız inkâr edilemez; sık ve kara gür kaşların altındaki kara gözler sık sık haşin ateşle parlıyor ve insan, bu keskin nazarlardan biri üzerine dikildiği zaman gayrı ihtiyarî elini gizlice silâha uzatıyor. Ahalinin, çok az olmakla berabre ancak bir kısmı burada hıristiyanları hakikî bir heyecanla karşılamıştır ki, bunlar da Yahudi'lerdir. Ne acayip bir talih! Avrupa'da asırlardan beri hıristiyanlarla düşman olarak yaşıyan Yahudi, burada aynı hıristiyanları ışıldayan gözlerle karşılıyor, neşe ile ona yaklaşıyor ve bir selâm işareti yapabildiği zaman çok seviniyor. Hıristiyanları gururla dost ve koruyucu sayıyor ve bizim yanımızda müslümanlara tahrik edici nazarlarla yüksekten bakıyor.

Yahudi'lerden birçoğu, bizi, Yahudi şehrini ziyaret etmek üzere çağırdılar. Dış görünüşleriyle şehrin diğer

mahallelerinden hiç farksız olan Yahudi şehrinin ilk evlerine vardığımz zaman, büyük neşe ile zafer alayı şeklinde caddelerde bizi takip eden kalabalıkla çevrilmiş olduğumuzu gördük. Birçok evlerden, içeri girmek için davet edildik ve her tarafta dostça karşılandık. Ekmek, meyva, çay ve üzümden yapılmış rakı ile misafir edildik, sunulan şeyleri, galeride bizi meraklı nazarlarla seyreden kesif bir kalabalıkla çevrilmiş olarak yedik. Yahudilerin evi de aynen müslümanların evi gibi yapılmış ve 447 çoğu müslüman ustaları tarafından inşa edilmiştir. Bazı Yahudi'lerin, bilhassa ziyaret etmiş olduğumuz Ak-Sakal'ın, çok zengin olduğu anlaşılıyordu.

Onun misafir odası güzel süslenmişti ve evine bitişik olarak büyük bir bahçesi vardı. Ev sahibi çok seyahat etmişti ve birkaç yıl önce dönmüş olduğu Almanya'dan da bahsedivordu. Hıristivanların iyi kabul görmelerinin sebebi, Yahudi'lerin müslümanlar tarafından şiddetli baskı altında tutlmalarıdır. Onlar elbiseleriyle de müslümanlardan ayrılmak zorunda idiler: kuşak yerine bellerine ancak kenevirden bir ip bağlamak ve başlarına da sivri keçe şapka geçirmekle mükelleftiler, bu suretle bir müminin bir kâfire yanlışlıkla selâm vermesi önlenmiş olacaktı.

Onların at veya eşeğe binmesi yasaktı, her mümine hürmetle yol vermek ve onun önünde sükûnetle eğilmek mecburiyetinde idiler. Ayrıca her zaman alenî tahkirlere maruzdular, bu hususta ne şikâvet etmek ve ne de karşı koymak hakkına mâlik değildiler. tabiîdir ki, şimdi onlar da kuşak kullanıyor ve diğer ahaliye eşit olarak Kazak'lar gibi kenarı kürklü şapka giyiyorlar. Başlarını müslümanlar gibi tıraş eder, fakat şakaklarının üzerinde iki püskülü büyütürler, bunlar coğunda zülf halinde göğüslerine kadar sarkar. Yahudi'yi ancak bundan tanımak mümkündür. Umumî olan vergiden başka onların bir de Yahudi vergisi ödemeleri icabediyordu ki, bunun miktarı yılda 2-12 ruble kadardı. Yahudi'lere karşı tahrik günlük vakalardandı, Emîr yahut Beg'lerden bi-

ri para sıkıntısına düşünce, derhal para vermedikleri takdirde Yahudi'leri katliamla tehdit ederdi. Şimdi de sarık taşımaya cesaret edemiyorlarsa, bunu ancak Buhara'daki dindaşları yüzünden yapmaktadırlar, çünkü Emîr, buradaki Yahudi'ler müminlerin mukaddes serpuşunu giymeye cesaret ettikleri takdirde, onları imha ile tehdit etmektedir. Buradaki Yahudi'lerin esas meşguliyeti ticaret, ve bilhassa ekseriyetle kendileri tarafından boyanan ipek ticareti ve rakı yapmaktır ki, bunu eski hükümet zamanında da müminler onlardan satın almışlardır. Şimdi onlar, Rus'larla olan ticareti derhal ellerine geçirmişler, ve başlıca komisyoncu olarak çok sayıda karargâhı ziyaret etmektedirler. 448 Buradaki Yahudi'lerin tipi tamamiyle sâf olarak kalmıştır, uzun ve eğri burun, çoğu âsil ve güzel hatlı dar ve solgun yüz ve öne çıkmış dudaklar bunu gösterir. Kadınlara az rasladım, fakat kızların çoğu hayret edilecek derecede güzeldir. Onların bütün halleri, bizdekilere nazaran daha fazla tabiiyet hissinin izlerini taşıyorsa, şimdiye kadar ahaliye karşı olan durumları göz önünde bulundurulduğu takdirde, buna hayret edilmez. Tetkik edebildiğim nisbette diyebilirm ki, kazanç hırsı ve pazarlığa düşkünlük, onlarda, Avrupa'daki dindaşlarından daha az değildir. Fakat, birlikte yaşayan müslümanlar da bu hususta onlardan geride kalmazlar. Yahudi'lerin kullandığı dil, kendi aralarında konuşurken istisnasız olarak Farsçadır fakat küçük çocuklara varıncaya kadar hepsi de Türkçe anlarlar, içlerinden bazıları Rus'ların girdiği günden beri birkaç hafta içerisinde birçok Rusça söz de öğrenmişler, ve basit işler üzerinde artık Rusça da anlaşabiliyorlar.

Yahudi şehrinde bulunurken sinagogu da ziyaret ettim. Küçük bir evin önünde durduk, sonra iki veya üç avludan geçerek büyük bir avluya vardık; burada bir saçağın altında 40 küçük erkek çocuğu oturuyordu. Ortalarında duran takriben 20 yaşında ve elinde Tevrat olan bir genç yüksek sesle ve makamla eski İbranî yazısını okuyor ve bu esnada usul ile vücudunun yukarı kısmını

ileriye ve geriye eğiyordu. Her üç çocuk bir Tevrat'ın etrafında oturmuş, koro halinde öğretmenin sözlerini tekrar ediyor ve onlar da vücutlarını durmadan ileriye hareket-ettiriyorlardı. Burasının ancak okuma yeri olduğunu, öğretmenin hiçbir suretle okunan şeyin manasını açıklamadığını söylediler. Biraz sonra yolumuza devam ederek bir avludan daha geçtik ve dar bir sokaktan ilerliyerek, yüksek binalar arasında gizlenmiş ve önde geniş bir galerisi olan küçücük bir eve vardık. Galeride, 10-16 yaş arasında 40 kadar erkek çocuk oturmuş, yaşlı bir adamdan ders alıyorlardı; adam onları sıra ile okutuyor ve okunanı açıklıyordu. Okuyanlar ön vücutlarını yine durmadan öne eğiyorlardı. Ben, 449 Tevrat'lardan birçoğunu göstermelerini talep ettim ve büyük hayretle bunların Viyana ve Londra'da basılmış Tevrat'lar olduğunu gördüm. Öğretmenden eski kitaplar hakkında soruşturdum. O bana, burada bu gibi şeylerin bulunmadığını, bu Tevrat'lardan çoğunun Hindistan ve Rusya'dan geldiğini söyledi.

Buradaki Yahudi'lerin menşei hakkında o bana, bundan takriben 100-150 yıl önce İran'dan Buhara'ya göç ettiklerini ve oradan Samarkand'a geldiklerini söyledi. İran'da doğmuş yaşlı adamları tanıdığını da ilâve etti. Ancak son zamanlarda Yahudi'ler buradan Taşkend'e göç etmişlerdir; buradaki Yahudi nüfusunun miktarı binden fazladır; çoğu okumasını biliyor. Sonra beni, yukarda adı geçen ve sinagog olarak kullanılan küçük penceresiz eve götürdü. Burası süsten mahrumdu, duvarın birine takılmış kapıların arkasında, kırmızı kadifeden mahfazaların içinde dua tomarları bulunuyordu. Esfar-i Tevrat'ların hepsi de iyi kâğıda yazılmış olup, hiç de eski olduklarını gösteren bir özellikleri yoktu. Sinagog'un küçüklüğü hakkında hayretimi ifade ettiğim zaman o bana: şimdiye kadar ancak gizli olarak ibadet edebildiklerini, sinagog'un mevcudiyeti müslümanlara duyulduğu takdirde kafalarının uçmuş olacağını söyledi. Şimdi ise, yeni bir büyük sinagog yapmak niyetindedirler. Yahudi'ler arasında Pencap'tan birçok Hindli'ye de rasladım.

Bunlar, kalede bulunan Rus'ların muhasarası esnasında Yahudi'lere sığınmışlardır. Hind'lilerin büyük bir kısmı harb esnasında öldürülmüştür. Yahudi'lerden birçoğu da bu âkibete mâruz kalmıştır. Samarkand'da Hind'liler çok azdır, bunlar, Orta Asya'nın diğer şehirlerinde olduğu gibi murabahacılıkla geçinirler. Müslümanlar onlardan, Yahudi'lere nazaran daha fazla nefret ederler.

Samarkand hakkında istatistik malûmat verecek durumda değilim. Herhalde 20,000 kadar nüfusu olsa gerektir. Sahası bakımından Samarkand, muhakkak ki Hanlığın en büyük şehri olan Taşkend'den çok daha küçüktür. Samarkand, ancak Kokand ile Buhara arasındaki alış verişte vasıtacılık ettiğinden ticaret yeri olarak Taşkend'e nazaran geride kalır.

Rus ve Hind malları buraya Buhara üzerinden ve ancak Samarkand'ın kendi ihtiyacı nispetinde getirilir, 450 çünkü Kokand bütün Rus mallarını Taşkend üzerinden alır. Samarkand'da endüstri işleri de çok azdır, burada ancak birkaç pamuk ve ipek fabrikası vardır. Ahalinin başlıca meşguliyeti bahçivanlık ve ipekçiliktir. Samarkand'ı diğer şehirlerden ayıran başlıca hususiyet onun mazisi ve çok sayıdaki mukaddes yerlerdir ki, civarda yaşıyan halk kitle halinde buraları ziyaret eder.

3. Kattı Kurgan. Samarkand'ın takriben 60-70 verst batısında, Nurpay kanalı üzerinde bulunan Kattı-Kurgan şehrinde, Buhara'lı sınır komiserlerinin gecikmesi yüzünden, bir haftadan fazla beklemek zorunda kaldım. Burada çok iyi yerleştik; emîrin muhteşem bahçesinde, büyük bir havuzun etrafında, muazzam karaağaç'lar tarafından koyu bir şekilde gölgelendirilen bir hıyabanda çadırlarımızı kurduk. Emîrin bahçesi oldukça büyüktür, bizim anladığımız mânada bir sayfiye parkına uymakta ise de, kuruluşunda buranın bahçelerinde hiç görülmiyen bir intizam vardır: çok büyük ve yüksek ağaçları,güzel üzüm çubukları ile örtülmüş yüksek çardakları olan geniş ve güzel yollariyle oldukça istifadeli bir şekle sokulduğu gözüküyor. Bahçenin yanın-

da, emîrin, birçok bina ve avlulardan ibaret evi bulunmaktadır. Burası oldukça hoş bir yaz ikametgâhıdır, fakat hiçbir yerinde göze batacak hususî süsleri yoktur. Esas binada, bahçeye bakan ve gündüz açık bırakılan iki pencereli büyük bir salon ve öte taraftaki avlunun arkasında bir galeri vardır. Bu avluda küçük bir cami ve bunun yanında da memurların ikamet odaları bulunmaktadır. Esas binanın sağında kadınlar evi ve bunun ortasında kapalı bir avlu vardır ki, ışığını damdan, kale pencerelerinden alır. Duvarlar hep sade bir şekilde badanalanmıştır. Bu avluya bitişik olarak, ahır ve hizmetkârlar için birçok başka avlular da mevcuttur. Emîr burada yazın umumiyetle iki ay kadar kalmıştır.

451 Emîrin bahçesi esas şehrin güneyinde, takriben yarım verst mesafede bulunmaktadır. Buradan şehre, Orta Asya'nın hiçbir yerinde raslamadığım dümdüz bir yolla gidilmektedir. Kattı-Kurgan şehri kendisi, hemen hemen tam bir dik dörtgen içine kurulmuştur ve dört cephenin ortalarında kapıları vardır. Güneyde Samarkand Därvazı (Samarkand kapısı), doğu cephesinde Aydar-Çaman Därvazı, kuzey cephesinde Bazar Därvazı ve batı cephesinde de Buhara Därvazı bulunur. Şehrin ortasındaki küçük bir yüksekliğin üzerinde nisbeten ufak bir içkale mevcuttur. Caddeler dar ve eğri, evler ve duvarların çoğu yarı yarıya haraptır. Şehrin içinde ancak bir bahçe görebildim, bundan başka camilerin etrafında da biraz ağaç topluluğu vardır; şehirdeki evlerden ancak bir tanesi tuğladan yapılmış olup, bu da, tam içkalenin ve çarşının yanında bulunan camidir. Bunun adi Medrese-i-Nakıp'tır ve takriben 70 yıl önce yapılmıştır. Bu da avluyu çeviren bir dört köşe üzerine inşa edilmiştir. Yazın medrese tamamiyle boş durmaktadır, şu anda iki müderris, bir hatip, bir imam, bir müezzin ve bundan başka 15 kör vardı. Kışın burada barınanların 100 e yakın olduğunu söylüyorlar. Çarşı, birçok inhinalar yaparak uzanan bir caddeden ibarettir, kalenin güneyinde başlar ve Bazar Därvazı'na kadar gider. Çarşının yanını ihata eden

iki sıra evlerde açık dükkânlar vardır, bunların çoğu pazar olmayan günlerde kapalı kalır, ancak zanaat sahiplerinin oturduğu dükkânlar her gün açıktır. Pazar yerinde ancak iki kervansaray gördüm. Zikredildiği gibi, evlerin çoğu pek küçük ve yarı yarıya haraptır, şimdi memurlarla askerler oturduğu için bunların çoğu boştur. Esas şehir ahalisinin büyük bir kısmı çok fakirdir, bunların ekserisi küçük zanaat sahibi, işçi ve perakendeci tüccardır; burada da 30-40 Yahudi ailesi yaşar. Ancak iki veya üç zengin tüccar vardır. Pazar olmayan günlerde şehir çok ıssızdır, çarşıda insan toplulukları pek bulunmaz, diğer caddeler ise ölmüş gibidir. Burada, aslen Afgan'lı olup, takriben 15 yıl önce Kâbul'den buraya gelerek yerleşen çok zengin bir tüccarla tanıştım. O beni 452 kendisine çağırdı, ben de daveti memnuniyetle kabul ettim. Onun mülkü birçok avludan ibaret olup, bunun üzerinde ambarlar ve ipek fabrikaları vardı. Ortada iki katlı ikamet evi bulunuyor ve bunun ikinci katında misafirler için çok güzel döşenmiş odalar mevcuttu. Duvarlar alçıdandı, çok güzel oyma tezyinat ve arabeskleri ihtiva ediyordu, duvar satıhları üzerine keskin renkli çiçek buketleri resmedilmiş, tavan ise çok cazip renkli süslerle parlıyordu. Bütün zemine Türkmen halıları serilmişti. İkram edilen şeyler her zaman olduğu gibi havuçlu pilâv, çay ve meyvadan ibaretti. Ev sahibinden ipek ticareti üzerine bazı notlar alabilmek, benim için çok enteresan bir hâdise oldu.

Zerafşan vadisinde en iyi kozalar Buhara kozalarıdır, Buhara'da bunların bir çäräk'i (5 pfund), 4-5 kokan'dır (20 kopek = 1 kokan). Kattı-Kurgan'dan çıkan en iyi kozaların fiyatı 7 kokan'ı geçmez. Kokand kozaları Buhara kozalarına nazaran daha iyi ise de, Kokand'lılar ipek işlemesini bilmediklerinden, Buhara'nın ipekli kumaşları Kokand mallarına nazaran daha değerlidir. Buradaki işlemeye göre 32 çäräk kozadan en iyi cins 2 çäräk ipek meydana gelir, aynı miktar kozadan daha kötü cins olmak üzere 4-5 çäräk ipek elde edilir. Kattı-Kur-

gan'ın etrafında büyük çapta ipekçilik yapılmaktadır, ev sahibinin tahminine göre Kattı-Kurgan ile Peyşembi 500 batman kadar (5000 pud) ipek istihsal ederler.

Burada çile haline getirilen ipek, istisnasız olarak Buharaya gönderilir, Samarkand ipeğinin büyük bir kısmı bile oraya sevkedilir, çünkü Samarkand'ın içinde ve civarında İran'lı muhacirler tarafından pek az miktarda ipek kumaş yapılır. Kattı-Kurgan'da ipek dokuma fabrikaları mevcut değildir. Buharadan çok miktarda ham ipek Arganistan yolu ile Hindistan'a gider. Burada iyi ham ipeğin çärak üzerinden fiyatı 100 kokan (20 gümüş ruble), kötüleri ise ancak 3 dilla 5 kokan'dır (13 ruble).

Bundan sonra ipek iplikhanesini gözden geçirdim; bu kadar iptidaî eğirme metodu tatbik edilince, ancak 1/16 saf ipek kazanılıyorsa, buna hiç de hayret edilmez. İpek, takriben 7 arşın kutrunda çıkrığa sarılır; dönerken fazla sürat kazansın diye tekerlek büyük yapılmıştır, çünkü tekerlek kendi etrafında ancak bir defa 453 döner ve bunun sürati dişli tekerlekler vasıtasiyle çoğaltılmaz. Her çıkrık tekerleğinin başında iki işçinin bulunması lâzımdır ki, bunlardan biri çevirir ve diğeri de ipliği tekerleğin üzerine koyar. Bu kadar noksan bir tertibat ile kâr temin edecek kadar ipek kazanılması da bir harikadır.

Kattı-Kurgan civarında pamuk yetiştirme işi de çok mühimdir, burada, kazanılan pamuğun ancak çok küçük bir kısmı işlenir. En iyi cinsin çoğu temizlenmeden Buhara'ya yollanır. Sonraları buradaki dokuma yerlerini de ziyaret ettim ve ev sahibimin bütün söylediklerinin doğru olduğunu gördüm. Burada, Kattı-Kurgan'da şu pamuklu kumaşlar yapılmakta ve yanlarında gösterilen fiyata satılmaktadır:

Bös	8	arşın'lık	parçası	— 60	gümüş	kopek.
Alaşa	„	„	„	— 70	„	„
Kalami	„	„	„	— 50	„	„
Astar	„	„	„	— 30	„	„

Ancak pamuklu kumaşlar çok dardır, burada yapılanlar harice ihraç edilmez.

Dokuma, parlak bir iş değildir. Ziyaret etmiş olduğum bir dokumacının üç tezgâhı vardı; bir kişi bir tezgâhta günde ancak 3 arşınlık bir parça yapabilir, ve bir dokumacı tezgâh başına günde 20 kopek'ten fazla kazanamaz. Tezgâhların tertibatı, ipek çıkrıklarında olduğu gibi fena idi. İpler, caddede iki direk arasına çekilir ve beşer beşer ayrılır. Böylece beşer ip haline ayrılan küçük demetlerden takriben 3/4 arşın uzunluğunda yumaklar yapılır. Tezgâhlar bir duvarın yanına yerleştirilmiş ve altında da yerde çukurlar kazılmıştır, bu suretle dokumacı hemen hemen zeminle aynı seviyede oturur. Uzun ipler, tezgâhın bulunduğu duvardan karşı duvarın tavanına gerilmiş ve sekiz köşeli bir üstüvaneye sarılmıştır. İki defa basmakla, kamış parçalariyle biribirinden ayrılmış olan ipler kalkar. Mekik boynuzdan çok zarif olarak yapılmıştır. Uzun ipler önce beşer, sonra yüzer yüzer tertiplenmiş olup ağaç taraklar vasıtasiyle biribirinden ayrılır.

454 Kumaş dokunduktan sonra tutkallı su ile ıslatılır ve sonra büyük ağaç tokmaklarla dövülür. Bu iş kumaş dövenler tarafından yapılır ki, çalıştıkları yeri ben de ziyaret ettim. Bu, son derece zor bir iştir, halbuki kazancı da büyük değildir. Bir kimse günde, zahmetli bir çalışma neticesinde 14 parça kumaş dövebilir; her 3 parça için 20 gümüş kopek kazanır, halbuki 2 1/2 kokan (50 kopek) değerinde olan bir tokmak hiçbir zaman bir aydan fazla dayanmaz. Yarım ipek (durya) tutkallı su ile değil de, yumurta akı ile ıslatılır.

Dokuma fabrikalarından başka, tam şehrin yanında bulunan birçok su değirmenlerini de ziyaret ettim. Değirmen, kendisini harekete getiren kanaldan çok daha aşağı bir seviyede bulunmaktadır. Bu kanalın suyu, takriben 40 derecelik bir açı ile değirmene gelen bir oluktan akıtılır. Oluk vasıtasiyle su, ufkî yatan yelpazeli tekerleğin üzerine akar; taşın orta kısmı da bunun miline rap-

tedilmiştir, bu suretle taş, ancak su tekerleğinin döndüğü miktarda döner. Tabiîdir ki, böyle bir tertibatta tekerleğin çabuk dönebilmesi için, su inişinin çok kuvvetli olması lâzımdır.Hububat, büyük kalburla temizlenir; insan işçilerin ustalığını hayretle seyreder: Takriben dörtte birine kadar tohum konmuş olan kalburu bir sütûn gibi bir kulaç kadar havaya fırlatır ve tohumu tekrar kalburla yakalarlar; kalburun kutru hemen hemen bir arşın kadardır. Değirmende iki taş vardı, her taş 24 satta 10 batman (100 pud) un öğütür. Bir batman için 5 çäräk (25 pfund) tohunm un vergisi olarak ödenir. Kattı-Kurgan'ın etrafında bunun gibi 300 kadar değirmen olduğunu söylediler.

Zikredildiği gibi, Kattı-Kurgan'ın bazar'ı âdi günlerde çok ıssızdır. Fakat pazar günü olan çarşamba ve cumartesi günleri durum değişir. Çarşamba pazarı daha büyüktür. O zaman, yalnız şehrin içinde kaleden Bazar-Därvazı'na kadar uzanan çarşı tamamiyle dolmakla kalmaz, şehrin dışında Nurpay kanalına kadar giden ve Nurpay kanalı boyunca ½ verst kadar uzanan yol dahi bir bazar haline gelir. Binlerce 455 ve binlerce satıcı ve alıcı pazarda kaynaşırlar. Şehirde zanaatçı ve şehir tüccarlarına, şehir haricinde ise Peyşämbi ve Yangı-Kurgan'dan gelen tüccarlarla mallarını satışa çıkaran civar köylerin ahalisine raslarız. Tüccarlar, pazarın muhtelif yerinde mallarına göre gruplanırlar. İşte ekin pazarı, hayvan pazarı meyva pazarı v.b.

Pazar günleri dikkat ederek etrafta dolaştım, ve, kesif kalabalık, dayanılmaz derecede toz ve şiddetli sıcak altında çok zor bir iş olmakla beraber, notlar topladım. Pazar, sabah erkenden başlar ve sabah saat 11 de artık kapanmış olur. Aşağıda pazar fiyatlarının bir listesini vereceğim ve ümit ederim ki, bu, merakla karşılanacaktır:

Koyun etinin pfund'u 6 kopek'tir; koyunlar Kattı-Kurgan'a Şähri-Sebs ve Karşi'den getirilir. Şimdi onların fiyatı: büyük ve yetişkin bir koyun 40 kokan

(8 gümüş ruble), eskiden ancak 20-30 kokan'dı (4-6 ruble); koyunların böyle pahalı oluşu harb hali ile ilgilidir. Meselâ, bu gibi yerlerden buraya hayvan getirilmemiştir. Şimdi burada pazara sürülen hayvanlar, Ura-Täpä şehrinin güneyinde bulunan Sandzar-Tag'dan sevkedilmiştir.

Sığır etinin pfund'u 3-4 kopek'tir. Sıcak zamanlarda sığır eti çok ucuzdur, çünkü çabuk satılması icabeder, kışın ise fiyatı 8-9 kopek'e kadar çıkar. Umumiyetle pazara sığır eti az getirilir, çünkü Tatar'lar bunu sevmezler.

Temizlenmemiş pamuk (Goza)'nın üç cinsi vardır. En iyisinin batman'ı 40 kokan (8 gümüş ruble), orta cins 32 kokan (6 ruble 40 kopek), fena cinsi 21 kokan (4 ruble 20 kopek). Temizlenmiş iyi pamuğun 1 pud'unun 5 gümüş ruble olduğunu söylediler. Taşkend'de, Kokand'dan getirilmiş ve temizlenmiş pamuğun fiyatı, 16 pud için 24 dilla, takriben 96 ruble idi.

Tuz, 5 pfund'u 8 kopek'tir. Tuzun fiyatı da üç misli yükselmiştir, çünkü başka zamanlar 5 pfund'u ancak 2-3 kopek idi. Bu, ancak kaya tuzu olup, kırmızımtırak renktedir ve Karşi dağlarından çıkar. Bu sahadaki pahalılaşmanın sebebi de, harb durumu dolayısiyle oradan yapılan her türlü sevkiyatın kesilmiş olmasıdır.

456 Sabun, 2 pfund'luk yuvarlak parçalar halinde satılıyor, oldukça beyaz ve katıdır, şehirde ve civarında yapılır. 2 pfund'luk bir parçası 15 kopek'tir Bu mal ancak perakende ticarette satılır. Büyük sabun fabrikaları mevcut değildir.

Tütün, ancak ufaltılmış halde ve az miktarda pazara getirilir. 1 pfund'u 4 kopek'e satılıyordu. Burada tütün içmek âdet olmadığından, ancak enfiye için hazırlanır. Hazır enfiye tütününün pfund'u 8-10 gümüş kopek'tir.

Boyalar: Busganç, Karşi'den gelen kırmızı boya, ½ pfund'u 28 kokan'dır (5 ruble 60 kopek). Royan (sarıboya), Buhara'dan getirilen bir köktür, 1 pfund'u 12 ko-

pek'tir. Naypus, sarı boya, burada elde edilir, 1 pfund'u 10 kopek'tir. Ura-Täpä'den getirilen Tahmak, ½ pfund'u 2 ruble 40 kopek'tir.

Yonca tohumu. Rus'ların umumiyetle Çin yoncası dedikleri (Çincesi: mu-şi) bedä otunun tohumu, bütün Orta Asya'da sunî çayırlıklara ekmek için kullanılır. Bir tanap'lık yerde çayırlık yapmak için bu tohumdan ½ pud lâzımdır. Bedä çayırlıklarına her dört yılda bir yeniden tohum ekmek icabeder. Her çayırlık yaz esnasında üç ilâ dört defa biçilir.

Meyvalar: Elmanın en iyi cinsi, pfund'u 2 kopek, kötü cinsinin pfund'u 1 ½ kopek'tir. Kayısı (iri) 1 pfund'u 3 kopek, kayısı (ufak), 1 pfund'u 2 kopektir. Kuru üzüm, kötü cinsi: 1 pfund'u 2 kopek; kuru üzümün daha iyi cinsi: 1 pfund'u 4 kopek'tir.

Buğday unun 1 batmanı 22 kokan (4 ruble 40 kopek); şimdi un pahalıdır, ucuz zamanlarda ancak 17 ilâ 18 kokan'a satıldığını söylediler (3 ruble 40 kopek'ten 3 ruble 60 kopek'e kadar). Öğütülmemiş buğdayın batman'ı 18 kokan (3 ruble 60 kopek)tir.

Arpa (burada ancak at yemi olarak kullanılır), batman'ı 12 kokan'dır (2 ruble 40 kopek).

Ayıklanmamış pirinç (şal)'ın batman'ı 24 kokan (4ruble 80 kopek)tir. Ayıklanmış güzel pirinçin batman'ı 64 kokan'dır (12 ruble 80 kopek). Yarım döğülmüş ve parçalanmış pirinçin batman'ı 22 kokan'dır (4 ruble 40 kopek).

457 Çanak çömlek:

1) Sırlı tabak ve çanakların fiyatı 15-20 kopek. Büyükçe kaplar 30 kopek, küçük kaplar 10 kopek.

2) Sırsız testiler 5-6 kopek, büyük testiler 10 kopek, 1 ½ arşın boyunda çok büyükleri 20 kopek.

Kattı-Kurgan'da altı çömlekçi vardır, bunlardan birinin imalâthanesi pazarın ortasındadır. Burada iki işçi ça-

lışır ve günde 70 kadar testi yaparlar. İşçilerin ücreti aylık olarak ödenir ve beslenmeleri kendilerine ait olmak üzere 20 kokan (4 ruble) aylık alırlar.

Kumaş satılan mağzalarda, Kattı-Kurgan'da yapılan pamuklu kumaşlardan başka Kokand, Buhara ve Kabul'dan gelmiş pamuklu ve ipekli kumaşlar da vardı.

1) Kokand malları:

Mata (kaba pamuklu kumaş), her biri 12 arşınlık sekiz balyası 1 dilla 5 kokan (5 ruble).

Durya (yarım ipek), herbiri 3 ¾ arşınlık 2 parçası 1 dilla (4 ruble).

Şayı (saf ipek), 8 arşını 5 ruble.

Yorgan, alaca basma pamuklu ile örtülü, kalın astarlı, 1-2 ruble.

Cübbe, çubuklu pamuklu kumaştan çok kaba astarlı, 1 ½ ruble.

2) Buhara malları:

Şayı (saf ipek), 18 arşınlık parçalar halinde 15-18 rubleye satılıyor. Şayı'nın mevcut renkleri şunlardır: dalgalı, iki renkli mütelevvin, erguvanî kırmızı, kül rengi-mavi, kırmızımtırak-yeşil, geniş çizgili, dar çizgili, kül rengi ve kara, karalı veya sarılı ak; tek renkliler: Kırmızı, ak, sarı.

Paçaya (yarım ipek), 18 arşını 7-8 ruble.

Basma Şit (basma pamuklu), herbiri 22 arşınlık 100 parçası 110-122 ruble.

Sarguca, fenası (Kırgız'lar tarafından satın alındığı için buna Kırgız sargucası da derler), 18 arşını 1 ruble, daha iyi cinsinin 18 arşını 2 ruble.

3) Kabul malları:

Nil, mavi renkte, pud'u 14-15 dilla (56-60 ruble).

Dakä (ince, beyaz muslin), bilhassa sarıklarda kullanılır; 24 arşını 5-6 ruble.

458 K i m h a t, altınla dokunmuş ipekli kumaş, 7 arşını 50 dilla'ya kadar (200 ruble). Kabul'den buraya muhtelif İngiliz kumaşları da getirilmektedir, bunların başında muslin gelir, fakat sık ve beyaz başka pamuklu kumaşlar da vardır.

4) M ä ş h ä t' d e n:

S ä r, ince pamuklu kumaş, 50 arşını 10 ruble.

Astarlı ve uzun hazır cübbler, buraya Buhara ve Kokand'dan gelir. Fiyatları pek muhteliftir. Başlıcaları şunlardır:

Pamuklu cübbeler	2- 5 ruble
Durya cübbeler	7- 9 ruble
Şayı cübbeler	10-14 ruble
Çuha cübbeler, nakışsız	20 ruble
Çuha cübbeler, nakışlı	25-30 ruble
Pelüş cübbeler, altın ve gümüşle dokunmuş	40 ruble
Alaca Kaşmir cübbeler	50-60 ruble

Altınlı diba cübbeler 40 ruble, 60 ruble, 80 ruble

Şimdi Kaşgar'la olan ticaret tamamiyle durmuştur, eskiden bu, başlıca çay ve gümüş ithalinden ibaretti; gümüş buraya 32 dilla'lık külçeler halinde getirilirdi. Samarkand'da olduğu gibi şimdi burada satılan çay çok fenadır, Buhara üzerinden gelen bu çayın Hindistan malı olması muhtemeldir. Ancak yeşil cinsin Çin çayı olduğu anlaşılıyor, bu ise zenginlerin sevdiği bir şeydir.

Diğer ticaret mallarından daha şunlar zikredilebilir: 1) Halılar, Buhara'dan ve kuzey İran'dan buraya çok miktarda ithal edilmektedir. Bunlar çok sağlam yapılmıştır. Bana bu halıların Türkmen'ler tarafından yapıldığını söylediler. Bunların fiyatı büyüklük ve rengine göre çok muhtelif olup, 10-100 ruble arasında değişir. 2) Başlıca Samarkand'da yapılan eyerler.

Ham deri ticaretine gelince, bunlardan, koyun postundan başkası Buhara'ya yollanır. Koyun derilerinin hepsi de Taşkend'e sevkedilir.

Kattı-Kurgan bazar'ı hakkında toplayabildiğim malûmat, takriben işte bunlardan ibarettir. Öyle zannediyorum ki, Kattı-Kurgan'daki ticarî durum Rus'ların işgalinden sonra az değişmiştir, çünkü umumiyetle Zerafşan 459 vadisi harbten hiç müteessir olmamıştır. Sonraları Zerafşan vadisinde bunu tetkik etmeye fırsat bulmuştum. Bu yüzden Kattı-Kurgan'ı Zerafşan vadisinin ticareti üzerine malûmat toplamak için en uygun yer olarak ele aldım.

Zerafşan vadisini çeviren dağlardaki meskûn yerler

Zerafşan vadisi aralıksız sıralar halinde meskûn yerlerle dolu olduğu halde, sınır dağlarındaki yerleşme noktaları çok dağınık bir halde münferit yükseklikler arasında bulunur. Bu durum, tabiî olarak susuzluktan ileri gelmektedir, çünkü topraktan küçücük bir su kaynağının fışkırdığı herhangi bir yerde derhal birkaç çiftliğin meydana geldiği görülür.

Güney sınır dağlarındaki yerleşme noktaları, çıplak bozkırda yükselen az sayıda evlerden kurulmuş küçük köylerden ibarettir; en mühimleri Kara-Su, Daul, Şor-Kuduk ve Sirä-Bulak'tır. Bu köyler çok acıklı bir manzara arzeder, evler, kurumuş bozkırın kendisi gibi kül rengindedir ve vadileri çöldeki vaha gibi gösteren her türlü ağaç süsünden mahrumdur. Su, insan ve hayvanlara içmek için zor yetişir ve bunun da kısmen sunî olarak kuyudan çıkarılması icabeder, bu yüden insanlar ağaç yetiştirmek gibi lüks işlere girişmezler. Buna karşılık bu köyler arasındaki uzun dalgalı dağlar, sonsuz ekin tarlalariyle örtülüdür. Bu tarlaların sunî sulamaya ihtiyaç göstermeyişi hayrete şayandır. Şiddetli kuraklık karşısında burada ekinin nasıl yetişebileceği anlaşılmaz bir haldir. Fakat bu tarlaların görünüşü de bütün bozkır gibi acıklıdır. Bunlar bizim, üzerinde başaklardan bir denizin cazip dalgalarla sallandığı bol ekin tarlaları değil-

dir. Bunlarda ancak kısa, cılız ve seyrek saplar mevcut olup, aralarından bütün toprak zemin gözükür, bu yüzden, ekilen tarla bozkırdan kesin olarak ayrılmaz. Burada ekin hasılatının çok az olduğunu söylüyorlar, iyi senelerde ekilen tohumun dört veyahut beşte birinden fazlası ekin yapamazmış. 460 Savaşın en şiddetli kısmı bil hassa burada cereyan ettiğinden, ahalinin çoğu güneye kaçmış bulunuyordu, bu yüzden Daul, Sirä-Bulak ve Tim-Tag arasındaki bütün ekin tarlaları (bunlardan Sirä-Bulak'ın batısında bulunan tarlalar, Samarkand'daki Yalangtuş medresesi vakfına aittir), biçilmeden kalmış ve tamamiyle kurumuştu.

Zerafşan'ın kuzeyinde büyük su yatakları mevcut olduğundan, burada ağaçlarla süslü köylere, ve daha büyük tarla ve çayırlıklara raslarız. Bir bütün olarak Ak-Tag ile Zerafşan arasındaki köyler Zerafşan vadisinde olanlardan hiç de farklı değildir, ancak bunlar daha geniş sahada ve biribirinden uzak olarak yapılmış ev ve bahçelik gruplar halinde dar nehir vadileri boyunca uzanırlar. Burada da birçok dağ satıhlarına buğday ekilmiştir.

Nuratanıng-Tagı dediğimiz dağlık bölgede, yani Kara-Tag'ın kuzey sırtları ile Ak-Tag, Karaşa-Tag ve Hodum-Tag'ın güney sırtları arasında, su noksanlığı yüzünden köyler nisbeten azdır. Saray köyüne kadar olan batı kısmı Nurata Beg'liğine aittir. Şehir Nuratanıng -Tagı'nın batı eteklerinde bulunur ve Kattı-Kurgan'dan daha küçük olduğunu söylüyorlar. Bununla beraber o, bütün Beg'liğin en büyük, ve hattâ denebilir ki biricik şehridir. Bundan başka da Çüä, Bagacat, Akçap, Cuş, Koşrovat, Pşat gibi daha birçok pazar yerleri mevcut olup, bunlar takriben 50-150 dağınık çiftliklerden ibarettir; bunlardan Akçap, Cuş, Pşat gibi bazıları oldukça çok ve büyük bahçelere maliktir. Diğer köyler ancak birkaç çiftlikten ibaret olup, dağınık bir halde dağ eteklerinde bulunurlar. Adamlar, dağlarda dahi ancak ziraatle geçinirler. Sebze az yetişir, pirinç ile pamuk hiç ye-

tiştirilmez, çünkü dağlık bölgelerde ıklim Zerafşan vadisine nazaran daha soğuktur. Burada ot ve kuru ot son derece pahalı olduğu için, Nuratanıng-Tagı'ndaki dağlıların hayvan mevcudu pek azdır. Nuratanıng-Tagı adı verilen dağlık bölgenin doğu kısmı, eskiden Cisak Beg'liğine aitti. Burada yaşıyanların sayısı batıya nazaran daha azdır, ve 461 oldukça büyük bir köy olan Türsün istisna edilirse, meskûn yerlerin çoğu münferit çiftliklerden ibarettir. Adamların büyük bir kısmı çoğu küçük olan çayların kenarında keçe çadırlarda otururlar. Bahçeler ancak istisna teşkil eder, umumiyetle yurt'ların civarında ancak sunî çayırlıklar vardır. Kara-Abdal ve Nakrut boyunda nüfus daha sıktır.

Ancak Karaşa-Tag'ın doğu sınırına vardıktan sonra, Kongrat köyü civarında nüfus nispeten sıklaşmaya başlar, bu durum Cuma-Bazar'da o kadar fazlalaşır ki, insan tekrar Zerafşan vadisine vardığını zanneder. Buradan itibaren güney-batıda Çiläk şehrine kadar aralıksız olarak meskûn yerler uzanır; Çiläk, Kattı-Kurgan'dan daha az önemli küçük bir şehirdir, fakat eskiden burada bir Beg oturmuştur.

Çiläk'in etrafı hakkında geniş bilgi verebilecek durumda değilim, çünkü hastalandım ve Cuma-Bazar ile Samarkand arasındaki yolu ancak büyük zorlukla katedebildim.

Eskiden dahi Cisak Beg'liğine ait olan Kara-Tag'ın kuzeyindeki bölgeyi gezmedim. Burasının da Kara-Tag ile Ak-Tag arasındaki dağlık araziden çok az ayrıldığını söylediler. Buradaki biricik büyük mevki Uhum istihkâmıdır.

Yollar

Zerafşan vadisini doğudan batıya kateden ana yollar, Buhara ile Taşkend (Kokand) ı birleştiren yollardır; Taşkend'le Buhara arasındaki en kısa yol, Çinaz istihkâmı üzerinden ve susuz bozkırdan geçerek Cizak'a varır. Çinaz civarında, Sır-Darya'dan geçilecek yerde,

şimdi mükemmel bir demir tekne vardır. Burası eskiden en işlek yoldu, Cizak ile Çinaz arasındaki yolun takriben ortasında bulunan ve tuğladan yapılmış muhteşem Mırza-Ravat kervansarayı da bunu göstermektedir. Mırza-Ravat'ın büyük bir kısmı şimdi haraptır, bazı sunî su depoları da fena bir durumdadır. Doğuda yaşıyan Kazak reislerinden Sıdık-Törö Buhara emîrinin emriyle bu civarın rahatını kaçırdığından, bu yol son senelerden beri daha az kullanılmaktadır. 462 Buradan geçen yolcular ancak büyük bir askerî muhafaza altında Cizak'a varabiliyorlardı. Hükümet ayda bir defa onların emrine böyle bir muhafız birlik vermektedir. Taşkend ile Cizak arasında başka bir yol Hocend şehri üzerinden gider (şimdi orada da Sır-Darya üzerinden geçmek için çok rahat bir tekne vardır), Nau, Ura-Täpä ve Zemin üzerinden geger. Birinci yol ancak 189-200 verst olduğu halde, ikincisi 350 verst'tan fazla olsa gerektir. Kokand yolu, ikinci yolla Hocend'in güneyinde birleşir.

Cizak'tan Buhara'ya üç muhtelif yolla gidilir: 1) Kuzey yolu: Kara-Tag'ın kuzeyinden Nurata şehrine ve oradan doğruca Buhara'ya. 2) Orta yol: Bir-İşek geçidinden Cuma-Bazar, Çiläk, Mitan-İştihan, Katırçı v.b. yerlere. 3) Güney yolu: Tamerlan[1] kapısı adı verilen yerden, Yangı-Kurgan'ın biraz kuzeyinden Yılan-Öttü boyunca Samarkand'a. Samarkand'dan sonra bu yol biri dış ve diğeri iç yol olmak üzere ikiye ayrılır; dış yol Zerafşan vadisinin güneyinden Daul, Çimbay, Şor-Kuduk, sonra Tim-Tag dağı ve Orta-Çöl bozkırı üzerinden geçer; iç yol ise esas Zerafşan vadisinden, Yangı-Kurgan ve Kattı-Kurgan üzerinden gider. Dış yolun batı kısmı su bakımından çok fakir olduğundan ve iç yolun doğu kısmı, köylerinin ve su kanallarının çokluğu yüzünden bazı müşküller gösterdiği için, yolcular Şor-Kuduk'a kadar dış yolu takibeder ve buradan Kattı-Kurgan'a dönerek iç yol boyunca Kermine üzerinden Buhara'ya giderler.

Zerafşan vadisinde ve sınır dağlarında bulunan şe-

[1] Yani: Timurlenk kapısı. (Çeviren).

hirler arasındaki yollardan ancak en mühimlerini zikredeceğim. Yangı-Kurgan'ı Akçap ve Nurata ile birleştiren büyük bir yol, Kara-Tag'ın güneyinden doğudan batıya uzanır; başlıca Kara-Abdal, Nakrut, Saray, Koşravat, Cuş ve Akçap köylerine temas eder. Bu yoldan güneye şu yollar ayrılır: 1) Karaşa-Tag ile Hodum-Tag arasından geçerek Kara-Abdal'dan Çiläk'e, 2) Türsün üzerinden geçerek Nakrut'tan Çiläk'e, 3) Pşat ile Ak-Täpä üzerinden geçerek Koşravat'tan Mitan'a, 4) Tattı üzerinden geçerek Koşravat'tan Serbent'e, 5) Kerägän üzerinden geçerek Koşravat'tan Serbent'e, 6) Kounşı üzerinden geçerek Kara-Taş'tan Andak'a, 7) Kara-Tut üzerinden geçerek Kara-Taş'tan 463 Bürgän'e, 8) Tikänlik üzerinden geçerek Bagacat'tan Cisman'a. 1., 2., 3. ve 8. yollar, güneyle irtibat temin eden esas yollardır. Tikänlik'ten (8) ancak yük hayvanları ile geçilebilir, fakat umumiyetle tehlikesizdir. 4., 5., 6. ve 7. yolların kısmen çok fena olduğunu söylüyorlar, bu yüzden bunlar çok az kullanılmaktadır.

Kuzeye şu yollar ayrılır: 1) Akçap'tan Temir-Kauk'a; 2) Saray'dan Cuş'a, Säürük ve Üstük'ten geçerek Uhum'a; 3) Şor-Bel üzerinden geçerek Kara-Abdal'dan Kulma'ya. Duyduğuma göre bu yolların hepsinden de ve bilhassa Uhum'a giden dağ geçidinden geçmek zordur.

Cizak'a batıdan üç dağ geçidi vasıtasiyle ulaşılabilir: 1) Yılan-Öttü üzerinden (Yangı-Kurgan'a giden adi yol); 2) Bir İsäk geçidi üzerinden; 3) Kuakia nehirciğinin doğusundan Sarı-Say geçidi üzerinden.

Tabiîdir ki, Zerafşan vadisinin kendisinde de yollar pek çoktur, bunların en mühimleri büyük meskûn yerleri bağlayan yollardır, meselâ Çiläk, Samarkand, Yangı-Kurgan, Peyşämbi, Kattı-Kurgan, Katırcı ve Ziaddin gibi. Samarkand'dan doğuya Pencikend şehrine ve oradan da Urmitan'a büyük bir yol gider; buradan ayrılan yollar şunlardır: 1) Kara-Täpä üzerinden Şähri-Sebz'e bir yol; 2) Hurma üzerinden Pencikend'den Magian kalesine bir yol.

Kattı-Kurgan'dan güneye doğru Saray-Kurgan ve Ulus üzerinden Cam ve Şähri-Sebz'e giden bir yol ayrılır. Bundan ayrılan bir yol Sipkä üzerinden Karşi'ye gider. Şirin-Hotun üzerinden Sipkä'ye giden başka bir yol Katırcı ile Karşi'yi birleştirir.

Bütün bu yollar acınacak bir durumdadır. Araba'ların muazzam tekerlekleri yumuşak balçık arazide derin izler açmıştır ve bunlar sık sık taşan veya sedlerini yıkan kanallardan akan sular altında kalarak derin hendekler haline gelir. Daimî su tehlikesi, ahaliyi, Zerafşan vadisi içindeki yolları bir dereceye kadar tamire mecbur etmektedir.

Vadinin, daha yüksekte bulunan sınır dağları üzerindeki yollar, su basması tehlikesi mevcut olmadığı için, hiç tamir edilmez, bu yüzden onlar işliye işliye derinleşmiş olur ve bazan bir faden'den fazla çukur bir yol meydana gelir.

464 Köprüler çok ender bulunur ve ancak son derece ihtiyaç gösteren yerlerde yapılır. Böyle hallerle bilhassa derin sunî kanallarda karşılaşılır, çünkü, aksi halde sahilin yükeskliği ve zemindeki derin çamur yüzünden buralardan geçmek imkânsız olurdu. Meselâ Nurpay üzerinde ve güney-doğudaki büyük kanallarda çok köprü vardır. Bunlar, yontulmamış ağaç gövdelerinden çok kaba olarak yapılmış ve çoğundan geçmek dahi tehlikelidir. Orta Zerafşan vadisinde ancak Ak-Täpä'nin kuzeyinde Cizak'la Samarkand yolu üzerinde bulunan bir köprü tuğladan yapılmıştır, bu yüzden her tarafta Hiş-köprü diye tanınmıştır. Bu, bir Asya'lı için mimarî sanatının bir şaheseri, bir Avrupa'lı için ise zavallı bir mimarî eserdir ki, bunun yanında bizim en fena köprülerimiz bile hakikî birer sanat eseri olarak kalırlar. Bu köprü, şimdiki emîrin babası tarafından bundan 30 yıl önce yapılmıştır. Tabiî suların hepsi de (nehir ve çaylar) köprüsüzdür. Büyük nehirlerin esas yollar tarafından katedilen noktalarında, bilhassa derin Ak-Darya boyunda,

insan ve hayvanların geçmesi için kullanışsız kayıklar vardır. Sığ yerlerde nehirlerden at üzerinde geçilir, meselâ Çopanatı dağı yanında Zerafşan nehrinden geçildiği gibi. Küçük kanallarda da köprü bulunmaz, Orta Asya'da seyahat eden bir kimse bu gibi çamur dolu geçitleri korku ile hâtırlar, çünkü arabası saplandığı zaman kaç defalar yakıcı güneşin altında saatlarca beklemek zorunda kalmıştır.

Mimarlık harikası olarak takdir görebilecek biricik köprü, tam Çopanatı dağının yanında Zerafşan üzerine kurulmuş olan köprüdür ki, insan şimdi buradaki şiddetli akıntıdan hayatını tehlikeye koyarak at üzerinde geçer. Bu, tamamiyle tuğladan yapılmış olup, hâlâ havaya yükselen az miktarda harabe izlerinden anlaşıldığına göre, geniş ve sivri kemeriyle muazzam nehri örtüyordu. Şimdi yapının büyük bir kısmı yıkılmıştır, ancak zamanın tahripkâr tesirine karşı koyarak yükselen iki kuvvetli kemer nehrin içine doğru uzanmaktadır. Acaba köprünün inşasına başlandığı zaman mı terkedilmiştir, bu hususta şimdi bir iddiada bulunulamaz, çünkü su üzerinden takriben 5 faden kadar yükselen iki kemerden başka, etrafta eserin hiçbir izine raslamak mümkün değildir. Kara
465 -Darya ile Ak-Darya'yı ayıran sedler tam bu yerde başladığı için, muazzam köprünün yalnız nehir üzerinden geçmeyi kolaylaştırmak için değil, aynı zamanda tuğladan yapılmış kuvvetli kemer ayaklariyle Zerafşan'ın kollarını ayırmak için sed olarak yapılmış olması da mümkündür. Köprüyü yapan hakkında hiçbir yerde bilgi edinemedim. Herhalde dinî olmayan mimarî sanatının biricik abidesi olarak çok enteresan bir eserdir.

NÜFUS

Zerafşan vadisinin ahalisi, dillerine göre iki grupa ayrılabilir: 1) Türk ağızı konuşan boylar ve 2) Farsça konuşan boylar. İkinci grup ancak dağınık bir halde münferit yerlerde bulunurken, birinci grup nüfusun çoğunluğunu teşkil eder, Farsça konuşan ahali, umumî

bir isim olarak Tacik diye adlandırılmaktadır. Burada Farsçaya, tahsil görmemiş köylüler ve göçebe halklar bile Tacik-til (Tacik dili) derler.

Tacik'ler umumiyetle ancak şehirde yaşar ve yalnız ticaret ve sanatla meşgul olurlar. Bunlar kısmen çok eski İran'lı ahaliden ve kısmen de muhacir olarak gelen İran'lılarla, Türkmen'ler tarafından her yıl Hanlıklarda çok miktarda satılan ve serbest bırakılan İran'lı kölelerden ibarettir. Yeni gelen İran'lı ahaliye umumiyetle İran derler ve bunlar, gizli olmakla beraber kısmen şiidirler. Tacik'lerin (burada umumî isim olarak bütün İran'lılara böyle diyeceğim) esas oturdukları şehirler: Sır-Darya boyundaki H o c e n d (burada Tacik şehri ile Özbek şehri biribirinden ayrıdır), U r a - T ä p ä, C i z a k (ahalisi hemen hemen baştanbaşa Tacik'lerden ibarettir) ve Samarkand'dır. Samarkand'ın iç şehrinde ancak Tacik'ler oturur denebilir, caddelerde Farsçadan başka dil duyulmaz gibidir. Samarkand'ın batısındaki bahçelerde ve civarında yine hep Tacik'ler yaşar; burada başlıca ipekçilikle meşgul olan bazı İran'lı köyleri de meydana gelmiştir. Tacik'lerin boy adlarını öğrenmek üzere uğraşmam beyhude oldu, onlar, bunun gibi eski tarihleri hakkında da hiçbir şey bilmiyorlardı.

466 Muhtelif noktalarda az veya çok büyük ilçeler halinde yaşayan Dağ Tacik'leri veya Galca adı verilen kimseler de, eski ahalinin kalıntılarıdır. Bunlar, sanki ayrı ayrı duran yüksek noktalara yapışarak, yükselen selden kurtulmuş eski ahali gibi idiler. Bu büyük Tacik köyleri öğrendiğime göre şunlardır: 1) Kokand'dan bir günlük mesafede, Dauan yolu üzerinde, bana Şaydan, Babadurhan ve Yangas adlı köylerin bulunduğunu söylediler; 2)Taşkend'in güney-batı dağlarında; 3) Cizak'la Temir-Kouk arasında, Kara-Tag'ın kuzey kenarında; 4) Zerafşan'ın yukarı mecrasında, Pencikend'in doğusunda, Galca ve Kara-Tegin halklarının oturduğunu söylediler. Maalesef bu İran'lı köylerini ziyaret edemedim, bu yüzden onlar üzerine daha fazla açıklamada bulunamıyaca-

ğım. Fakat bana söylediklerine göre burada yaşıyanların örfü adet ve yaşayış bakımından diğer ahaliden hiç farkı yokmuş.

Zerafşan vadisindeki Türk ahalinin çoğunu Özbek'ler teşkil eder, büyükçe Arap köylerinin bulunduğu Nurpay civarı, Kattı-Kurgan ve Ziaddin Beg'likleri bundan müstesnadır, fakat onlar artık çoktan Türk tesiri altında kalmışlardır ve şimdi Türkçe konuşurlar.

Özbek'lerin esas boyları hiç de kesin olarak birbirinden ayrılmış halde yaşamazlar, bunlar çok defalar karışmışlardır, fakat yine de esas kitleleri bir arada bulunur. Açık olarak gürüldüğü üzere boyların küçük kısımlarına göre adlandırılan birçok kışlak'lar, burada sık sık karışmanın vukubulduğunu göstermektedir. Meselâ "Ming" köylerine Kıpçak'lar arasında raslarız; "Calayır", "Kongrat" v.b. lar da böyledir. Boyların birbiriyle olan yakın akrabalıkları hakkında birçok hikâyeler vardır, meselâ Mangıtlarla Känägäz'lerin iki kardeşten türetildiği gibi; bu gibi uydurma şecereler üzerinde durmayı lüzumsuz buluyorum, ancak daha bir şeye temas etmek istiyorum. Mangıt'lardan olan Buhara Hanı, tahta çıkarken her defasında bir keçe üzerine oturtulur ve bunun dört köşesinden dört boyun mümessilleri tutarmış. Bunlar, M i n g, A l l a t, B ä h r i n ve B a t a ş boylarıdır.

467 Yukarda anlatılanlardan görülüyor ki, umumiyetle Turan'da olduğu gibi, Zerafşan vadisinde iki dil konuşulmaktadır: bunlar da Farsça ile Türkçedir. Farsça üzerine etraflı bir hükümde bulunmak istemem, fakat burada konuşulan Farsçanın yazı dilinden az ayrıldığı anlaşılıyor. Türk diline gelince, burada dört ağız vardır: Kazakça, Kara-Kalpakça, Türkmence, Çağatayca veya Özbekçe.

Bu dört ağızdan ilk üçü biribirine çok yakındır, halbuki Özbekçe onlardan kesin olarak ayrılır; ancak Özbekçenin yazı dili vardır. Özbek'lerin yaşadığı geniş sahada tabiîdir ki, ayrı ayrı ağızlar da mevcuttur; fakat

umumî olarak bu dile bir bütün olarak bakılabilir, hiç olmazsa Buhara ahalisi Türkistan Sart'ları ile hiç zorluk çekmeden anlaşabilirler; Orta Asya şehirleri arasında her zaman mevcut olan sıkı münasebet karşısında, bu hiç de şaşılacak bir şey değildir.

Türk dilinin sâflığı meselesine gelince, bu ağızlar en çok, dili eriten ve halk ruhunu öldüren İslâm medeniyetinin nüfuz etmediği bozkırda konuşulur. En az Arapça ve Farsça sözler karıştırarak konuşan, Kazak'lardır, almış oldukları yabancı unsurları da tamamiyle kendilerine mal etmişlerdir. Fakat onlar arasına da, bazı noktalarda, yabancı unsurlar kuvvetle girmeye başlamıştır, bunu Sart'larla komşu olarak yaşıyan bütün Kazak'larda en açık bir şekilde görmek mümkündür.

Sâflık bakımından, Nurata dağındaki Türkmen'lerle Kara-Kalpak'ların dili, Kazakçaya çok yakın bulunmaktadır, halbuki bu iki boy sosyal durum bakımından Özbek'lerin tesiri altında kalmış ve bu yüzden artık birçok yabancı sözler de almışlardır.

Zerafşan vadisindeki Özbek köylülerinin dili, saflık bakımından, ilk zikredilen azığlara nazaran çok geride kalır. Arapça ve Farsça ifadeler, yazı bilmiyen kimseler tarafından da bol bol kullanılmaktadır. Dil, bilhassa yabancı kalemle süslenmenin moda olduğu şehirlerde bozulmuştur. 468 Yine şehirlerde, ahalinin, kendisine has bir dil konuşan âlimler sınıfına yaklaştıkça, dil güzelliğinin daha fazla bozulduğu gözükür. Burada, yalnız sayısız bir sürü halinde yabancı ifadeler kullanılmakla kalmaz, hattâ ana dilin bütün cümle teşkilâtı da değiştirilir ve Türkçe olmaktan çıkar. Dilin ahenk kaidesi altüst edilir ve yabancılar uğrunda değiştirilir. Sanki ulema, tabiata aykırı olan böyle şeyleri talep eder gibidir, çünkü mulla, Türkçeye aykırı talâffuzda bulunmak için talebeyi mecbur eder ve halk gibi doğru konuşanları en şiddetli bir şekilde cezalandırır. Bu yüzden daha az tahsilli kimseler okurken mullaya benzeterek talâffuz ederler.

Ulema, halk dilini ortadan kaldırmak için gözünü dikmişe benziyor. İlimle ilgili olmıyan ve yalnız okuyup yazmasını bilen basit adam, Türkçe okur, Türkçe yazar. Fakat biraz fazla tahsil görür görmez, cehaletin eserlerinden ve basit adamın mânevî gıdasından nefret ederek yüzünü çevirir, Farsça tahsiline dalar. Yarım tahsilli bir kimse, henüz Farsçaya tam mânasiyle hâkim olamadığı için Türkçe kullanır. Arapça olarak ancak Kuran okur, dua öğrenir ve satır arası tercümesi ile tek tük Arapça kitapları ele alır. Fakat ulema Arap gramerine kadar ilerleyip Arapça sahasında bir dereceye kadar bilgi edindikten sonra, Farsçayı da ihmal ederek, yalnız, her âlimin hedefi olan Arapça ile meşgul olur. Bu gibi büyükçe âlimler yazmak için yalnız Farsçayı kullanır ve mektubu alanın Farsça anlayıp anlamamasına önem vermezler. Bu zavallı ise, kendi hemşehrisinin yazısını tercüme ettirmek üzere önce bir mulla aramak zorunda kalır. Vesika, emirname gibi hükümetin resmî muhabere dili, Kokand'da bile her zaman Farsçadır. Bu yüzden her memurun yanında, tabiî olarak Farçsa bilen bir mulla bulunur. Resmî yazıların hazırlanma şeklini birkaç defa seyretmeye fırsat buldum. Memur, mulla (mirza) ya yazının konusunu söyler, mulla yazar, öteki de mührünü basmakla iktifa eder.

469 Bu gibi şartlar altında yabancı unsurun durmadan nüfuz edeceği aşikârdır. Fakat yıkıcı olarak tesir eden cihet, bilhassa, yabancı unsurun dilde kendi başına yaşamakta devam etmesidir ki, meselâ geçen yüzyılda Alman aristokrasisinin diline karışan Fransızca kırıntıları da bunu andırıyordu. Fakat burada dili temizlemek yolunda mukabil bir cereyan mümkün olmadığından, karışma daima fazlalaşmaktadır.

Zihnî çalışma (araştırma ve öğrenme) ruhu yükseltir ve muhakeme kabiliyetini kuvvetlendirir, dendiği zaman, umumiyetle bu cümleye kimse itiraz etmez; fakat burada bunun tersini görürüz. Sağlam bir muhakeme ve

muayyen bir zekâyı ancak hiç tahsil görmemişlerde bulmak mümkündür.

Kazak'ların dili akıcı ve fasihtir. Onlar sorarken de, cevap verirken de nükteli ve çok defa da hayrete şayan bir derecede ustadırlar; Avrupa'da buna benzeyen şeyi Fransız ve Rus'larda görebiliriz. Kazak hikâyecilerinin taze ve cazip bir anlatışı vardır. Zerafşan vadisindeki Kara-Kalpak, Türkmen ve Özbek köylüleri, tahsilsiz bir göçebeden de beceriksizdir, şehir ahalisinin tahsil görmüş sınıfı ise konuşurken ağır davranır, ifadelerini bulmakta zorluk çeker ve sohbet esnasında da son derece can sıkıcıdırlar. Başka türlü nasıl olabilirdi ki? Çünkü onlar, çoğu zaman dil yüzünden anlayamadıkları şeylerle meşgul olurlar. Kazak, kendi masalını, destanını ve şiirini kendi dilinde dinler, bunlardan kazandığı tesirler onda iz bırakır ve onu yeni icatlara sevkeder. Özbek ise, en basit hikâyeleri bile büyük bir kısmını anlamadığı dilde dinler, ilimde ne kadar nüfuz ederse, bu dil, anlaşılmaz örtülere daha fazla bürünür. İnsan, okunan (dinlenen) şeyin manasını bilmece gibi düşünmeye, hazmedilmemiş sözleri tekrarlamaya ve ezberlemeye alışır. Bununla, tabiîdir ki, ruhun ancak bir melekesi olan hafıza çalışır, halbuki diğer melekeler körleşir. Talebe, 15-20 yıl daima dil bakımından karşılaşılan zorluklarla mücadele eder, bunları yenmek âlimin en büyük gayesidir. Fakat bunda başarı kazanan bahtiyar kimseler ne kadar da azdır.

470 İlmin makarrı medreselerdir; burada ancak dinî tahsil yapılmakta ve şiir veya edebiyatın diğer dalları ile uğraşmak günah sayılmaktadır. Bu görüş umumidir ve bu yüzden şiir veya tarih üzerinde Türkçe veya Farsça eserlere çok az raslanılır. Halk arasında bile ancak mukaddes hikâyelerle hikmet'ler bulunabilir. Bu yüzden esas halk edebiyatı çok azdır, Vambéry tarafından **Dschagataische Studien** adlı eserinde neşredilmiş olduğu için bunlar üzerinde durmıyacağım. Hiç şüphesiz, halkın ağzından birçok yeni şeyler toplamak mümkün olurdu.

Din ilminin bu şekilde hâkim oluşu, hanlıklarda ilimle taassubun bir araya gelişinin sebebini tabiî olarak ortaya koymaktadır. İnsan kendisini ne kadar fazla ilme verirse, o derecede fazla mutaassıp bir müslüman olur ve en yüksek alimler, tam manasiyle taassubu tutuşturan kimselerdir. Bunlar, Orta Asya'daki kargaşalıkların daimî müsebbipleri olup, Emîri bu seneki harbe mecbur etmişlerdir, Samarkand'ın kül ve enkaz yığını haline gelmesine onlar sebep olmuştur,[1] ve yine onlar her Han'ı, kâfirlerle yapılmış olan ve ta baştan itibaren bir ihanet sayılan mukaveleleri bozmaya zorlayacaklardır. Buhara emîri ve onun memurları, âlimlerle sıkı işbirliği yapmaya mecburdurlar, çünkü, hâkimiyetlerinin onlara dayandığını bilirler. Bu yüzden onlar zahiren tam bir müslümandırlar ve bilmukabele dinin bu desteklerini korurlar.

Tahsil görmüş kimselerin çoğu tüccar sınıfına mensuptur; bu tüccarlar âlim ve memurlara nazaran daha az mutaassıptırlar ve bu yüzden Rus'lara karşı da daha az düşmanlık beslerler. Fakat onlar da fazla müslümandırlar, her ne kadar durum icabettirdiği zaman yeni efendiye istiyerek baş eğmekte iseler de, sıkışık duruma düştüğü zaman dinî himaye edenlerin tarafını tutmasını bilirler.

Halk ise dinin emirlerini tam olarak yerine getirir. Kendisine zulmeden memur ve âlimlerden nefret etmekte ise de, âlimlerin kandırmasiyle kolayca taassup yoluna sürüklenebilmektedir.

Nihayet Kazak'larla Kara-Kalpak'lar islâmî taassubu bilmezler; haricen müslümanlığa 471 sıkı surette bağlı iseler de, taassubun yakıcı nefesinden uzak kalmışlardır; onlar hâkim sınıf olan Sart'lardan, ve bilhassa

---

[1] Radloff'un burada bitaraf olmadığı aşikârdır: Birçok Türk ülkelerini sırf müstemleke hırsı ile istilâ eden ve Türk şehirlerini topa tutarak bir enkaz yığını haline getiren ordular hangi devletin mümessilleri idiler? Türk halkı ve uleması kendi yurtlarını korumak için çarpışmışlarsa, bu bir kabahat mıdır? (Çeviren).

mulla'lardan nefret ederler, bunun gibi mulla'lar da, dinin bazı kaidelerini ihmal ettikleri için Kazak'lara her zaman kâfir derler. Bu yüzden Kazak'lar her zaman şehir ahalisine karşı savaşa hazırdırlar ve ta baştan itibaren Rus tarafını tutmuşlardır. Onları buna sürükliyen sebep kısmen nefret, ve kısmen de yağma hırsızdır, çünkü savaş esnasında iyi bir ganimet ele geçirmek her zaman mümkündür.

Halkın mânevî durumu işte böyledir. Burada biri Türk-halk, ve diğeri de Farş, Arap ve islâmî olmak üzere iki unsurun biribiriyle çarpıştığını görüyoruz. Maalesef ikinci unsur üstünlük kazanmıştır ve halkın her türlü ilerleyişine engel olmaktadır. Burada bir ilerleme, ancak Türk-halk unsuru için Avrupa medeniyeti vasıtasiyle müslümanların üstünlüğünü felce uğratacak bir yardım yapıldığı takdirde mümkün olabilirdi. Şu anda bozkırda millî ruh kuvvetle varlığını muhafaza ederken bu iş zor değildir, fakat acele yardım temin edilmelidir. Vambéry'nin işaret ettiği gibi, Buhara Tacik'leri Emirin memur teşkilâtı içinde önemli bir yer alırlar. Şehirlerdeki Türk ahali, İran'lı unsurlarla karışmak suretiyle artık birçok bakımdan Tacik'lerin karakterine yaklaşmıştır. Burada öyle bir halkla karşılaşıyoruz ki, onlar gibi "kâr ve kazanç" kelimesini bayraklarına yazmışlardır, bu, en büyük gayesi maddî kazanç olan bir halktır. İslâmiyet dünyanın boş şeylerine istihfafla bakmakla beraber, bunların nazarında para biricik puttur, mesele maddî bir kâr temin etmekten ibaret olduğu zaman, onlar hiçbir kan bağını dikkat nazarına almıyacaklardır. Bu yüzden şehir ahalisinin esas meşguliyeti ticarettir, çünkü bu suretle o, vücutça yorulmadan bol bir kazanç temin eder. Herhalde hiçbir yerde 472 Orta Asya pazarlarında olduğu kadar pazarlık yapıldığı gözükmez. Bu esnada tüccar elinden geldiği kadar fazla kâr temin ederek müşteriyi kandırmaya çalışır. Şehir ahalisinin hodbinliğinin hududu yoktur. Meselâ, kendi başımdan şöyle bir hal geçti: Beni Samarkand'da gezdirmiş olan zengin bir adam, bir Kazak vasıtasiyle kendisine hediye vermem lâzım geldiğini

hatırlattı, deneme olarak ona 20 kopeklik bir para verdiğim zaman, bunu büyük bir sevinçle cebine soktu. Hediye (silau) sözü her yerde duyulur ve en küçük hizmet karşılığı olarak dahi istenir, meselâ bir cadde veya bir ev hakkında sorarsanız, elin anlaşılır hareketleriyle bu isteği her zaman ifade ederler. Tüccar bile malını sattıktan sonra üstelik bir silau rica eder. Bu kazanç hırsı yanında şehir ahalisinin esas karakter hattı hasisliktir. Mesele bir şey kazanmaktan ibaretse, o, hiçbir zaman **fânî dünya** tâbirini kullanmaz, fakat hasisliğini örtmek için buna sık sık başvurur. Bu yüzden zenginler de en fakir kimseler gibi yaşar ve aynı yemekleri yerler, ancak evleri daha iyi ve misafir odaları da daha ihtimamlı döşenmiştir.

Zerafşan vadisinin köylü ahalisi insanda daha iyi bir tesir bırakır, çünkü onlarda, şehir ahalisinde hiç mevcut olmıyan muayyen derecede bir 473 kalb sâflığı yaşamaktadır. O da paraya düşkündür, fakat şehirliler kadar değil. Bununla beraber onda, tüccardaki çeviklik yoktur, daha ağır ve tembeldir, fakat vücutça çalışmaktan çekinmez, zaten mesleği de bunu icabettirir. O, Tacik'i sevmez, onun ince maharetinden korkar.

Kara-Kalpak, Türkmen ve Kazak'lar sâf tabiat çocuklarıdır, bunlar kurnaz ve hilekâr olmakla beraber, esasında yine de iyi kalblilik, alicenaplık ve bağlılık gösterirler. Onlar merakla yeni gelenin etrafını sararlar ve o kadar sokulgan olurlar ki, insan onları kendisinden uzaklaştırmakta zorluk çeker. Ahlâk bakımından onlar, Özbek'lerden müspet olarak ayrılırlar.

Dış görünüşe gelince, asıl Türk unsuru burada da İran'lı veya İran tesiri altında kalan unsurdan kesin olarak ayrılır. Türklüğün henüz karışmamış mümessili olan Kazak, Kara-Kalpak ve Türkmen'ler, umumiyetle orta boyda, vücut yapıları tıknaz ve kuvvetli, yüzleri geniş ve yanak kemikleri ileri çıkık, burunları geniş, alınları geridedir. Saçları kumrala çalar karadır. Kaşları dar, sakalları seyrektir. Tacik'ler, kuzeydeki Sart'lar ve Öz-

bek'lerin büyük bir kısmı umumiyetle ince uzun boylu ve vücut yapıları zayıfçadır. Yüzleri dar ve keskin hatlıdır. Burunları uzun, zarif ve eğri, kaşları sıktır; muhteşem bir sakal muntazam ve asîl hatlı çehreyi çevirir. Sakalın keskin kara rengi ve çoğu zaman şüpheli ateşler saçan kara gözler, onlara en güzel erkeklik ifadesini bahşeder, öyle ki, ilk bakışta insan kuvvet ve irade tesiri altında kalır. Yüzlerine hemen hemen her zaman hâkim olan ciddiyet de umumiyetle buna sebep olur. Fakat bu yüzü hilekâr bir gülümseme kapladığı zaman bütün o önceki hayaller kaybolur.

474 Orta Asya ahalisinin yaşayış tarzı, şehirler ve onları çeviren bütün tabiat gibi monotondur. Amme hayatı, bütün müslümanlarda olduğu gibi, ancak erkeklere mahsustur. Onları, alaca ve çoğu dalgalı renkte uzun cübbe ve üzerine açık yeşil kaloş geçirilmiş uzun konçlu çizmeler giymiş olarak, başlarının etrafına acayip bir şekilde sarılmış ak, yeşil veya kırmızı sarıkla ağır ağır ve gururla caddeden geçerken görürsünüz. Pazarda ve caminin yanında samimî bir şekilde konuşarak oturur. Bu alaca renkte erkekler grupu içerisinden ancak ara sıra başını örten uzun ve mavi cübbeye bürünmüş olarak — bunun kolları yere kadar uzanır ve alt kısmı dikilmiştir — küçük ve zayıf şekiller dolaşır. Cübbenin ön kısmı göğsün üzerinden iyice tutturulmuş ve kalkık yakaya siyah at kılından bir örgü parçası eklenmiştir. Burası, cübbenin, yüzün önünde bulunan açık kısmını tamamiyle örter. Bunlar kadınlardır, ışıktan kaçan caniler gibi erkek grupu arasından süzülür ve karşılarına çıkan her erkeğe hürmetle yol verirler.

Caddeyi bırakarak dar kapıdan avluya girersek, çoğunun sokak kapısı cihetinde, ağaç direkler üzerine kurulmuş bir toprak damın altında atlar için yemlikler görürüz. Büyük şehirlerde ve halkın çok sıkışık oturduğu pazar civarında bunlar, çok küçük bir avluya gidilen geniş bir koridorda bulunur. Avluların çoğu dik dörgen üzerine yapılmış ve etraftan duvarlarla çevrilmiştir, bun-

lardan biri, ikamet evinin duvarıdır. Eve, birkaç küçük ve ağaç oymalarla süslü kapılardan girilir, bunların önünde topraktan sertleştirilmiş takriben bir fuss yüksekliğinde bir kademe vardır; bunun üzerine birçok halılar serilmiştir. Kapılardan ev sahibinin misafir odasına girilir, oda ışığını kapıdan ve kâğıt yapıştırılmış küçük pencerelerden alır. Misafir odasının duvarları umumiyetle kaba bir şekilde balçıkla sıvanmış, ancak zenginlerde badanalanmış veya arabesklerle tezyin edilmiştir. Tavan beyazdır, zenginlerde alaca renkli ve yaldızlanmış olur. Duvarlarda oyuklar vardır, bunlarda umumiyetle çay takımı ve ev sahibinin kitaplığı bulunur. Kitaplık çoğu zaman 475 yıpranmış eserlerden ibaret olur; bir Kuran veya Häftiyak kitaplıkta muhakkak bulunur. Misafir odasının zemini Türkmen halılariyle örtülmüştür ve muhtelif yerde türlü türlü renkte ipek kılıflar geçirilmiş yastıklar bulunur. Daha iyi misafirler için her odada kalın astarlı ve ipekli kumaşla kaplanmış yorganlar vardır. Avlunun diğer duvarında büyük bir kapı vardır, bundan arasıra, yeni gelen kimseye tecessüsle bakan çocuk kafaları peyda olur. Buradan ikinci avluya gidilir ki, burası aynen birincisi gibi tertiplenmiştir ve ailenin oturma yeri olarak kullanılır.

Çiftliklerin çoğu, bu şekilde iki avludan ibarettir; ancak çok fakir kimselerin bir avlusu vardır ve bu takdirde bir kamış hasırla ikiye bölünmüş olur. Ön avlu erkeklere, arka avlu kadınlarla çocuklara aittir; erkek, ve bilhassa zengin kimse arka avluya çok seyrek girer. Burada erkeğin ürkek bir şekilde monoton ve neşesiz günlük işi ile meşgul olan kadın kölesi oturur. O burada yanlız yaşar, etrafında çocuklar oynar; dikiş diker, eğirir, yemek hazırlar ve sonra da, uyumak için gölgelik küçük bir yere yatar. Bir defa, komşu evin kadınlar avlusunu seyretmek imkânını bulmuş ve kadınların hayatı hakkından açık kanaat edinmiştim. Onlar, ağır ağır monoton işlerini yaparlar, hayata karşı bıkkınlıklarını açık olarak görmek mümkündür. Onlar için hiçbir eğlence yoktur, çünkü ancak arasıra komşu kadını sokulduğu zaman

onunla konuşabilir. İyi ki, hararet uyku veriyor, yoksa hayata pek tahammül edemezlerdi.

Erkekler avlusu günün büyük kısmında boş durur, çünkü erkeğin pazar ve camii ihmal etmesi doğru değildir. Öğleden sonra ise evde sık sık misafirler toplanır ve o zaman burada bir hayat başlar. Çay, meyva, yemekler gelir ve insanlar canlı konuşmalarla zamanı kısaltmaya çalışırlar. Bilhassa dost bir mulla yüksek ve güzel katlanmış beyaz İngiliz muslininden sarığı ile gümüş süslü uzun asasına dayanıp vakarla içeri girerek meclisi şereflendirdiği zaman toplantı canlı bir hal alır. O derhal pervaz üzerindeki kitaplara uzanır ve **476** Arapça bir kitaptan çok ahlâkî bir şeyler okur. Misafirlerin bu takrirden ahlâkî bir şey kazanmış olmaları şüphelidir.

Zerafşan vadisi ahalisinin yiyeceği çok sade ve cemiyetin bütün tabakalarında aynıdır. Fakirler ve işçiler, umumiyetle ekmek ve meyva ile geçinirler. Ekmek, buğday unu, su ve tuzla yoğrulur ve tahammüre bırakılmadan ince ve yuvarlak dilimler halinde pişirilir. Taze iken çok lezzetlidir. Bundan başka koyun içyağı karıştırılan yuvarlak küçük ekmekler de vardır, fakat bunlar çok lezzetsizdir. Meyvalar, tabiîdir ki, mevsime göre başka başka olur. Yaz sonunda en sevilen şey, çok tatlı olan kavunlardır. Pişmiş yemeklerden en çok yeneni pilâvdır ki, buna kısaca "aş" derler. Bu, koyun eti karıştırılarak pişirilmiş koyu pirinç yemeğidir, bundan başka içinde ince doğranmış havuç da vardır. Bu pilâv, her zaman misafirlere takdim edilen yemektir, bu yüzden ben de kâfi miktarda yedim Bu, gerek zengin ve gerek fakirlerin masasında bulunur. Çok sevilen diğer yemek de, gerek süt, ve gerek et suyunda pişirilen makarnadır. **477** Arasıra küçük kesilmiş ve koyun yağında kızartılmış et de verirler. Süt yemekleri ve kaynatılmış ekşi süt (ayran) burada oldukça az bulunur. Pazarlarda, bundan başka bir de hamur içine doldurulmuş ve buharda pişirilmiş et köfteleri de satarlar, bunlar çok lezzetli, fakat fazla yağlıdır. Gıdanın esas kısmını teşkil eden şeylerden biri de çay ve

zenginlerde yeşil çaydır, bunu, badem, kuru üzüm ve kurutulmuş meyvalarla ikram ederler Fakat çay, uzun, dar ve madenî çaydanlıklarda çok lezzetsiz bir şekilde kaynatılır. Bazı kervansaraylarda ve hattâ köylerde bile Rus çay makinelerine de rasladım, fakat bunlar halk arasında henüz çok az kullanılmaktadır. İçkilerden bir de baldan yapılan şerbät zikre değer. Bal testilere konur, hava girmiyecek şekilde kapatılarak yere gömülür. Bu, kahverengi şurup gibi koyulaşır. İçerken su katılır. Rakıya ancak Samarkand'da Yahudi'ler arasında rasladım. İşte bunlar, burada hem zengin, hem fakirin kullandığı yemeklerdir, öyle zannediyorum ki, emîrin sofrası da başkaca bir değişiklik göstermez.

Et cinslerinden, burada ancak koyun ve sığır etine rasladım. Kırgız'larla Rusya Tatar'larının çok sevdiği at eti, burada herhalde yenmemektedir. Yemekler, yerdeki halılar üzerine serilen çok pis sofra örtülerinde ikram edilir. Yerken ancak parmaklardan istifade edilir, ve bunlar, Kuran'ın emri gereğince yemekten önce ve sonra yıkanır. Kaşık ve çatal hiçbir yerde kullanılmaz.

İdare

Zerafşan vadisi, bütün sathı ile Buhara Hanlığı'na aittir. Hanlığın en yüksek reisi olanEmîr, eskiden kışın Buhara'da, yazın Karşi, Kattı-Kurgan ve Samarkand'da kalırdı. Son senede Samarkand şehrini ziyaret etmemiştir. Kattı-Kurgan'daki yazlık ikamet yerini, bu şehri anlatırken tasvir etmiştim.

Buhara Hanlığı'nın idaresi, askerî ve ruhanî karışık bir mutlakiyettir. Şekline bakılırsa sırf askerîdir. Bütün hanlık Beg'liklere ayrılmış olup, 478 bunlar emîrin tâyin ettiği Beg'ler tarafından idare olunurlar. Rus'lar tarafından zaptedilmeden önce Orta Zerafşan vadisindeki Beg'likler şunlardı: 1) Cizak, 2) Samarkand, 3) Pencikend, 4) Çiläk, 5) Nurata, 6) Peyşämbi, 7) Kattı-Kurgan, 8) Katırçı ve 9) Ziaddin. Beg'ler, emirlerine verilen Beg'-

liklerin başşehrinde garnizon halinde yerleşmiş olan ordunun başkumandanıdırlar ve bundan başka bizzat Emîrin vekili olarak kendilerine tahsis edilmiş olan bölgeyi hemen hemen mutlakiyetle idare ederler. Onların Emîre karşı esas vazifesi her yıl muayyen miktar vergiyi temin etmek ve bölgeyi Emîrin hakimiyeti altında tutmak, yani her nevi isyanı önlemek veya bastırmaktır. Bunlardan çoğunun bağımsız begler gibi idare ettikleri ve kendi aralarında da mücadele halinde bulundukları anlaşılıyor. Emîre karşı isyanlar da, herhalde pek öyle seyrek raslanılan vakalardan değildi Bn yüzden Emîr dahi Beg'leri uzun müddet bir makamda bırakmaz, ve onları seçerken de çok ihtiyatlı davranır. Bunları kendisinin en yakın muhitinden seçer ve bir müddet sonra onları tekrar saraya çağırır. Beg'in emrindeki askerlerin miktarı Beg'liğin büyüklüğüne göre pek muhteliftir, fakat yine de herbiri 20 tengi (4 ruble) aylık alan birkaç yüz süvariden ibaret olur. Beg'in emrinde olan subaylar şunlardır: Yüz-Başi (100 kişinin komutanı)., Mirahor, Penca-Başi (50 kişinin komutanı) ve Onbaşi (her 10 askerin başı). Fakat bir harb tehlikesi gözükür gözükmez, Beg, ikna ederek, zor kullanarak veya ücretle, hazardaki ordusunu en azından üç misline çıkarmak ve bütün ordusu ile başkumandan olan Emîre iltihak etmek mecburiyetindedir. Eski seyyahlar, bu meyanda Vambéry bile, Emîrin, Beg'liklerden toplanan bu ordularla kendisinin muhafız birliğinden ibaret kuvvetini fazla yüksek göstermektedirler. Şuna kanim ki, âdi zamanlarda bu, 8000 i geçmiyordu ve harb esnasında da 20000 e çıkarılabiliyordu. Orduyu daha gösterişli yapmak maksadiyle, düşmanla çarpışmadan biraz önce civardaki köylerde asude yaşıyan kimselerden de mümkün olduğu kadar çok adam toplanır ve böylece umum yekûnu herhalde 40000 kişiyi bulur. Fakat 479 çoğu silâhsız olan bu kalabalığın orduyu ancak zahiren büyülteceği ve esasında ona her bakımdan ancak zarar vereceği de kendiliğinden anlaşılır. Bu suretle, Rus'larla olan her karşılaşmada, ordunun büyük bir kısmının daha ilk top sesiyle kaçmaya başladığı görülmüştür. Şehirler-

in zaptı esnasında, ahali, müdafaa edenlerin büyük bir kısmını teşkil ediyordu, ve bunlar, kendilerini koruyan askerlerden daha iyi savaşmışlardır. Gözü ile görmüş olan şahitlerden böyle dinledim.

Ordunun başkumandanı, Buhara'da Emîrin yanında bulunan Asker-Başi'dir. Bu seneki harb esnasında ordunun başkumandanı, birkaç on yıl önce Sibirya hattından kaçmış bir Kozak olan Osman-Beg idi. Bundan başka da, aslında müslüman olan kaçak veya esir Rus askerlerinin, orduda yüksek makamlar işgal ettikleri söyleniyor. Emîrin birliklerinin mühim bir kısmını da ücretle toplanmış olan Afgan'lılar teşkil eder ki, bunlardan İskender-Han'ın komutasında olan 200-300 adam bu yıl Rus'lar tarafına geçmişlerdir. Bizzat gördüğüm gibi, bunlar, ancak ganimet maksadiyle askerlik hizmetine girmiş olan müthiş bir külhanbeyi takımından ibarettir. Rivayete göre onlar bu yıl hiçbir vicdan azabı çekmeden kendi dindaşlarına ve eski efendilerine karşı cesaretle savaşmışlardır. Ordunun büyük bir kısmı (Beg'liklerden gelen birlikler ve yeni toplanan ücretli yardımcı askerler) süvariden ibarettir; bunların silâhları pek karışıktır ve intizamsız bir şekilde düşman üzerine yürürler. Sayı bakımından piyadeler daha azdır, bunların çoğu da Emîrin muhafızlarından ibarettir. Bunların silâhları daha iyidir ve söylendiğine göre bir nevi üniformaları da vardır; rivayete göre bunlar, kısmen Rus asker kaçaklarının ve kısmen de Hindistan'da sipahi'lerde hizmet etmiş olan Afgan'lıların nezareti altında biraz askerî talim de görmüşlerdir. Topçu birliği şimdiye kadar ancak kale topçularından ibaretti. Fakat son senede bunlar meydanda da kullanılmış ve toplar nakledilebilir bir hale getirilmiştir. Emîrin 40-50 den fazla topa malik olduğu anlaşılıyor. Fakat atışta bu topçular son derece beceriksizdir ve düşmana hemen hemen hiçbir zarar yapmazlar. Toplar çok kötü, boruları fena dökülmüş ve gülleleri de düz değildir. Geçen yıl bir Rus topçu subayı esir edildiği zaman, 480 Emîr ondan topçuları talim ettirmesini talep etmişti. Subay birçok defalar reddettikten sonra nihayet

talim sahasına girerek onların çalışmasını gördüğü zaman, delice hareketleri karşısında gülmekten kendisini zaptedememiştir. Fakat topçu komutanı ona gizlice ve Rusça olarak, burada her şeyi övmesi icabettiğini, yoksa kafasına mal olacağını hatırlatmıştır. O, bu tavsiyeyi tutmuş, sonra Emîr tarafından mükâfatlandırılarak bir daha rahatsız edilmemiştir. Buhara'lılarda harb sanatının ne kadar ilerlemiş olduğunu ve Rus'ların zaferi hakkında neler düşündüklerini şu vaka da ispat eder: Buhara elçisi Musa-Bay, zafer sanatını öğretecek kitapları gayretle arıyor ve soruşturuyordu; rivayete göre o, bu işte muhakkak surette bir duanın rol oynadığını kat'iyetle ifade etmiştir.

Yüksek Buhara memurlarından, Emîr tarafından imazlanan sulh andlaşmasını Samarkand'a, genel karargâha götüren iki elçi ile ve tesadüfen sınır tanzim edilirken hazır bulunduğum zaman da üç Beg ile tanıştım.

Emîrin elçi heyetine gelince, bu, biri Emîrin Mirahor'u Musa-Bay, biri ruhanî (işan) ve biri de maliye memuru olmak üzere üç kişiden ibaretti. Musa-Bay, çevik ve yaşlı bir adamdı, her zaman tatlı dille en güzel vaitlerde bulunan kurnaz bir dalkavuktu. Biz çok iyi dost olduk, öyle ki, daha ikinci buluşmamızda bana Farsça bir tarih kiatabı hediye etti, fakat bunu daha birkaç gün kendisinde alıkoymak istedi; buna karşılık ben de ona güzel bir Kuran sundum. Fakat o, o kadar güzel sözlerle hediye etmiş olduğu kitabı vermeden hareket etti. O çok konuşuryor, fakat bunların ekserisi boş şeylerdi. Yüksek rütbeden bir ruhanî ve aslında Türkmen olan ikinci elçi, çok daha iyi bir tesir bıraktı; o, vakurdu. Buluştuğumuz zaman bana Türkmen'ler hakkında çok şeyler anlattı. Fakat esas konuşmamız islâm etrafında dönüyordu. O beni, bu dinin mükemmelliği hakkında ikna etmiyo ve illâ müslümanlığı kabul ettirmeye çalışıyordu. Murazaramız bazan çok şiddetli oluyordu, ikrar etmem lâzımdır ki, o, bu işi çok usta idare ediyordu. Üçüncü elçiden hiçbir zaman bir söz olsun duymadım, o 481 bir dilsiz

rolü oynuyordu. Elçiler, biçimleri bakımından hiç de diğer adamların elbisesinden farklı olmayan güzel ipek cübbeler giymişlerdi. Eyer örtüleri altın nakışlı idi, ruhanî olmayan her iki memur kılıç kuşanmışlardı. Ruhanî ise, ancak kendi sınıfına mensup bir asa taşıyordu. Bu rütbe sahibi ata bindiği zaman, asasını, arkasında taşıyan hizmetçiye veriyordu.

Sınır tanzimi esnasında tanışmış olduğum üç Beg şunlardır: Ziaddin Beg'i Rahmet-Bi, Katırçı Beg'i Bahadur-Bi ve Nurata Beg'i Abdulgafar. Rahmet-Bi, Vambéry tarafından Buhara komutanı olarak gösterilen şahıstır ve aslında Tacik'tir. İlk olarak Kattı-Kurgan'a o geldi ve maksadı da Samarkand'a gitmek ve, bilhassa Ziaddin Beg'liği için lâzım olan Zerafşan seddinin yapılmasını idare etmekti. Fakat burada Emîrden, sınır tanziminde hazır bulunmasını emreden bir mektup aldı. Onun tavrı hareketi seçme olmakla beraber sade idi ve kısa zaman içerisinde Avrupa'lılarla muameleyi mükemmel öğrendi. Nezaketle her tarafta kendi istifadesini temine çalışıyordu. Ben onunla çabuk tanıştım, fakat o, Buhara hakkındaki bütün suallerden kurnazlıkla kaçınıyordu. Bir tüccar olarak çok becerikli idi ve Buhara'nın şu andaki durumunu mükemmel kavramıştı; bu yüzden onunla olan işler müşkülâtsız yürüyordu. Yerliler ona büyük saygı gösteriyor, o da halka karşı kendisini Beg diye tanıtmasını biliyordu, fakat bu durum yine de yanında iki beçe bulundurmasına bir mani teşkil etmiyordu. Onun, Emîr yanında büyük itibarda olduğunu söylüyorlardı

Katırçı Beg'i Bahadur-Bi, mahir ve sokulgan Rahmet-Bi'nin tam zıddını teşkil ediyordu; sükûti ve salaktı, malik olduğu kabiliyetler de herhalde çok azdı. Etrafındakiler ona karşı kaba ve zalim hareket ediyorlardı, benimle ve tercümanla konuşurken arkadaşlarından biri ona, çok konuşmamasını, çok konuşmanın kendi şeref ve rütbesiyle mütenasip olmadığını ihtar etmişti.

Katırçı'ya vardığımız zaman bir mektupla karargâhımıza gelmek üzere çağrılmıştı, fakat 482 Emîrden ha-

ber almadığını bahane ederek mührünü akrabasına teslim edeceğini ve bizimle sınırı tesbit etmek üzere onun emrine birkaç Aksakal vereceğini söyledi. Tabiîdir ki bu reddedildi, ve onun gelmesi hakkındaki talep tekrarlandı. Nihayet o da kabul etti ve birleşme yeri olarak Tasmaçı'yı gösterdi. Kendi Beg'liğinden ayrılmaya mezun olmadığını söyliyerek Kimedıs'e bile gitmek istemedi, bilâkis hediyeler yolladı ise de, bu şartlar altında hediyeleri kabul olunmadı. Tasmaçı'da buluştuk; o bizi, bir daire halinde etrafında oturan takriben yüz kişilik maiyeti tarafından çevrilmiş olarak çok iyi manzaralı bir evin verandasında karşıladı. Maiyeti içerisinde bir Yasaul-Başi ile birkaç mulla da oturuyordu; kendisi çok az konuşuyor, onun yerine ekseriyetle Yasaul-Başi ve bir mulla söz söylüyorlardı. Onlar bize açıklamada bulunarak, bu Beg'in, Rahmet-Bi'ye nazaran bambaşka bir adam olduğunu söylediler: bu, Özbek'tir ve Emîrle akaba olan bir hükümdarlık neslinden gelmektedir, halbuki Rahmet-Bi Tacik'tir ve sonradan görmedir, dediler. Bunun üzerine o bizi aynı gün ziyaret etti, ertesi gün sınır tanzimi başladı. Ertesi sabah küçük heyetimizin, Beg'in maiyetini teşkil eden 800-1000 atlı tarafından çevrilmiş olduğunu görerek çok hayret ettik; bunlardan takriben 200 ü tüfeklerle silâhlanmıştı. Beg'in etrafını ellerinde değnek bulunan on Yasaul çevirmişti ve kendisi bizimle at üzerinde gitmekten çekiniyordu. Her köyde duruyordu; iki defa bizden uzaklaşabilmek için hastalığını bahane etti. Sonradan öğrendiğimize göre, o, daveti ancak titreme ve korku ile kabul etmiş ve maiyetini çabucak civardaki köylerden toplamıştır. Onlara, daima etrafında bulunmalarını ve herhangi bir hücuma karşı korumalarını emretmiştir. İşler bittikten sonra mazbatayı imzalamak üzere kendisine verdiğim zaman eline aldı ve bir defacık bile bakmadan altına mührünü bastı. Yazıyı hiç olmazsa bir defa okumasını rica ettim, ancak ondan sonra vesikayı bir mullaya verdi ve o da yüksek sesle okudu.

Üçüncü sınır komiseri olan Abdulgafar da önce oğlunu göndermek istemişti, fakat sonra Akçab'a kendisi

geldi. Benim üzerimde en iyi tesir yapan o oldu; o, ne 483 Rahmet-Bi gibi alçalacak derecede samimî, ve ne de Bahadur-Bi gibi salak ve beceriksizdi. Onun etrafında maiyeti olmadığı gibi, önünden de değnekle silâhlanmış bir Yasaul gitmiyordu. Halkın ona karşı son derece büyük bir saygı gösterdiklerini farkettim.

Asya'lı murahhaslarla müzakerede bulunmak için çok ustalık lâzımdır. Onlar her zaman kaçamak yapmaya ve hileye hazırdırlar; karşı tarafın murahhaslarını etrafındaki halkın gözünden düşürmeye çalışırlar. Meselâ Rahmet-Bi, Kattı-Kurgan'da kendisini selâmlamak ve karşılamak üzere gönderilmiş olan bir subaya karşı böyle muamele etmiştir. Subayı görünce attan iner gibi yapmış, fakat bir ayağı ile üzengide kalmıştır. Bunu farketmemiş olan subay attan inerek hayvanını bir Kozak'a verdiği zaman, Rahmet-Bi çabukça tekrar eyerine atlamış, ayakta duran subaya at üzerinden elini uzatmış ve bir daha ona dikkat etmeden gururla yoluna devam etmiştir.

Şimdi iç idareye bakalım. Emîr tarafından tâyin edilmiş olan Beg, aynı zamanda bütün hususta bizzat Emîrin vekilidir, fakat esas vazifesi, talep edilen vergileri toplamak ve bunları Emîre yollamaktır. O, emrindeki memurlar gibi maaş almaz, kendisini, emrindeki kimseleri ve askerlerini dahi mavzii vasıtalarla beslemek zorundadır, bu maksatla onun emrinde bazı vergiler vardır. Beg'in en yakın yardımcıları, kendi namına salâhiyet vererek memleketin muhtelif taraflarına yolladığı akrabalarıdır. O, aldatılmış olmak fikrine düşmemek için akrabalarını seçer. Onlara da, Beg'in kendisine olduğu gibi saygı gösterilir. Bundan başka Beg'in etrafında, sayıları onun arzusuna bağlı olan Yasaul'lar bulunur. Bunların komutanı Yasaul-Başi'dir. Bu Yasaul'lar daima onun etrafında bulunur ve her bakımdan onun casuslarıdır. Onlara bölge dahilinde sık sık küçük vazifeler verilir.

Her Beg'lik dahi küçük ilçelere ayrılmıştır ve bunların başında Aksakal'lar bulunur. 484 Aksakalların en nüfuzlusu, Beg'in ikamet ettiği yerin Aksakal'ıdır, bu

aynı zamanda Amin[1] unvanını taşır. Aksakallar, kendi bölgelerinde Beg'in emrini yerine getirmeğe mecburdurlar; bunların da esas vazifesi vergileri Beg'e teslim etmektir. Bu maksatla yanlarında vergi toplayanlar bulunmaktadır. Her meskûn yerin de birer Aksakal'ı vardır. Bunun gibi pazar ve su yollarının kontrolü için de muayyen Aksakal'lar mevcuttur. Bütün bu memur'lar kendilerini mahallî vasıtalarla beslemek zorundadırlar. Onlar da âmirlerine karşı kendi bölgelerinde tam bir asayişi temin etmekle mükelleftirler. Burada hususî idare kaidelerinin hiçbir zaman mevcut olmadığı anlaşılıyor, her memur, kendisinden istenilen işleri başarabilmesi için kendi fikrine göre hareket eder.

Bu dünyevi idare yanında bir de ruhanî idare vardır. Bunun içinde, dünyevi idareye nazaran daha büyük karışıklığın hüküm sürdüğü anlaşılıyor. Ruhanî idare âlimle sınıfından ibarettir; bunlar merkezî şehirde Beg'in etrafını çevirir ve haricen gevşek bir irtibat halinde bütün bölgeye yayılırlar, fakat yine sağlam bir zincir gibi biribirine bağlıdırlar. Bu ulemanın biricik memurları, muhtelif noktalara yerleştirilmiş olan Kazı[2] veya hâkimlerdir Bunların kimin tarafından tâyin edildiklerini öğrenemedim, fakat bunun, mulla'lar ve Beg'in kararı ile yapıldığını tahmin ediyorum. Hâkim hem hususî anlaşmazlıklara bakar, hem cinaî vakalarda hükmeder. Kanun (Şeriât) Arapça yazılmış olup birçok bakımdan buradaki duruma uymadığından ve ayrı ayrı noktaları buradaki hukukçular tarafından katî hükümlerle genişletilmediğinden, Kazı'nın önünde, hükmünü bildirirken geniş ve açık saha vardır, çünkü o aynı zamanda kanunun tercümeci ve tefsircisidir. O, karar esnasında umumiyetle çekişen taraflarin manevî kabiliyetlerine ve onların halk arasındaki nüfuzuna göre hareket eder. Cinaî işlerde nasıl hükmedildiği hususunda bir şey söyliyecek durumda değilim; zannedersem, Kazı bu işlerde Aksakal'ı ve diğer

[1] Emin. (eviren).Ç
[2] Kadı. (Çeviren).

tanınmış adamları yardıma çağırmaktadır. Kazı'nın salâhiyet dairesinin genişliği hususunda malûmatım yoktur, herhalde mühim meselelerde Beg ile uyuşarak iş görmesi mümkündür. Beg kendisi, ölüm kararını tasdik etmek salâhiyetine maliktir, fakat bunun için 485 ruhanî muhitin muvafakatine muhtaçtır. Başka taraflardan duyduğuma göre, küçük bölgelerde Beg'in muvafakati olmadan da ölüm cezası verilmiştir. İsyan vukuunda Beg kendi kanaatına göre hareket eder ve istediği kadar asar. Rivayete göre eskiden bu bakımdan korkunç sahneler cereyan etmiştir, çünkü bir Beg'in itibarı asılanların sayısı ile ölçülmüştür. Zerafşan vadisi ahalisi asına işine o kadar alışmıştır ki, bu iş onun üzerinde en ufak bir tesir bile yapmaz ve yine onlar tarafından tamaşa (temaşa) diye adlandırılır.

Ruhanî sınıf, ahalinin doğru itikatta olup olmadıklarını ciddî surette kontrol eder ve dinin şeriat hükümlerine aykırı harekette bulunanları, kendileri tarafından teşkil edilen dinî mahkeme huzuruna çıkarır. Bu gibi hallerde beg'in hiçbir salâhiyeti yoktur ve o da kurbanı taassubun eline terkeder, çünkü onun da ruhanî sınıfa çok muhtaç olduğu zamanlar vardır. Bazı hallerde emîr ve beg'lerin mulla'lara karşı geldikleri ve onlara adamakıllı saldırdıkları da olmuştur; meselâ Mussafar-Eddin birkaç yıl önce halkı kendisine karşı kışkırttıkları için Samarkand'da birçok ulemayı astırmıştır.

Şu anda, en azında benim Orta Asya'da bulunduğum esnada, bütün Hanlıkta müthiş kargaşalıklar hüküm sürmektedir. Emîr sulh akdetmiş, fakat bunu softaların arzusu hilâfına yapmıştı. Nihayet düşman olarak onların karşısına çıkıyordu, fakat bunu, bu sene savaş başlamadan önce yapmış olmalıydı, çünkü o zaman en müsait şartlar teklif edilmiş bulunuyordu. Bu yüzden ulema onun oğlunu kendi taraflarına kazanarak Kazak reisi Sıdık ve softalar tarafını tutan beg'lerden bir kısmı ile birleşmişlerdir. Emîrin eski düşmanı Şähri-Sebz beg'i onlara yardıma koşmuş ve emîrin ordusunun âsilerle başa çıkamıyacağı tahmin olunmuştur. Son gazete haberlerinden

anlaşıldığına göre Rus'lar emîrin itibarını muhafaza etmişler, bir yan yürüyüşle Şähri-Sebz beg'ini âsilerden ayılmaya zorlamışlar, âsilerin kendilerini Karşi'den tardederek bu şehri emîre iade etmişlerdir. Emîr, kâfirlere dayanarak ulemaya karşı durmaya daha ne kadar müddet cesaret edecektir, 486 bunu gelecek gösterir, herhalde onun talihi de, her an en büyük tehlikelerle karşı karşıya bulunan Kokand Hanı gibi gıpta edilecek, bir şey değildir. Fakat Hudayar-Han, Mussafar-Eddin'e nazaran bambaşka bir adamdır. Hudayar Rus'ları çoktan beri tanıyor, onlar arasında yaşamıştır, elinde olsa onlara neler yapmak istediğini ve karşılıklı kuvvet nispetlerini de çok iyi bilir. Bununla, Orta Asya'da Rus'lar için bir tehlikenin mevcut olduğunu söylemek istemiyorum, bu hususta en uzak bir ihtimal bile düşünülemez. Fakat komşuda bulunan ve zaptedilmemiş olan hanlıklarla dostane münasebet kurmak ancak bir hayaldir.

Son olarak, Zerafşan ahalisinin hükümete ödemek mecburiyetinde oldukları vergiler üzerine de birkaç söz söylemek istiyorum. Vergiler üç cinsti: 1) Harac, 2) Tanap, 3) Zeket. Harac ekin vergisi olup, bunu köylüler mahsulün miktarına göre öderlerdi. Bu verginin miktarı hakkında bana bildirilen rakam 1/8 ile 1/5 arasında olmak üzere muhtelifti. Harac, buğday, arpa ve pirinçten alınıyordu. Tanap, bahçe, sebze, meyva, çayırlık ve pamuk vergisidir, ekilen bitkilerin sahasına göre para ile ödenir. Dut ağaçlarından ayrı bir vergi alınıyordu. Nihayet Zeket, kervanlardaki ticaret mallarından, pazarlarda satılan bütün mal, meyva, hayvan v.b. lardan ve nihayet iş evlerinden ve lokantalardan alınan bir vergi idi. Bu son kısım üzerine katî bilgi verebilecek durumda değilim, çünkü yerlilerin anlattıkları şeyler, malûm sebepler yüzünden biribirinden çok ayrılıyordu. Vergiler çok ağırdır, çünkü mülke değil de iş üzerine yüklenir. Yeni işgal edilen bölgelere yerleştirilmiş memurların tetkikatı neticesinde, yeni mülklerde halk iktisadiyatı üzerine mufassal malûmat elde edilmesi ümit olunur.

Sibirya'dan II* ve II** için umumî indeks.

Bu eserin Almanca aslında mevcut olmıyan ve II. ciltte Almanca aslının sayfalarına göre çeviren tarafından tertip edilmiş olan aşağıdaki indeksler 5 kısımdan ibarettir:

I. Coğrafya adları,

II. Soy, boy, halk, millet, dil adları,

III. Madde, nesne adları, terimler; a) karışık, b) hayvan ve nebat adları,

IV. Şahıs adları, tanrılar ve ruhlar,

V. Bibliyografya. İkinci cildi yazarken Radloff tarafından kullanılan ve çeviren tarafından notlarda zikredilen eserler.

Gerek eserin aslında, ve gerek tercümede görülen hatalar bu indekslerde oldukça düzeltilmiş ve lüzum görülen yerlere açıklamalar eklenmiştir.

Sözlerin alfabe sırasına göre tertibinde yalnız ilk söz değil, söz grupunun tekmili göz önünde tutulmuştur.

Özel adlar istisnasız olarak tercümede ve indekste bir ' ile ayrılmış, hattâ -lı eki takılan sözlerde bile bu yol tutulmuştur, meselâ: *Altay*'lı gibi.

Bir sözün ait olduğu lehçe ancak bu esere göre gösterilmiş, aynı söz diğer Türk ağızlarında mevcut olsa dahi bunlar üzerinde durulmamıştır.

I. Coğrafya adları

A

Abakan, bozkır, dağ, nehir 7, 8, 31, 68, 69, 70, 74, 75, 78, 80, 88, 119, 122, 129, 130, 132, 133, 136, 139, 144, 172, 180, 184, 186, 235, 281, 373.
Abakan Uprava'sı (adlî dairesi) 75
Abakanıng Başı, Abakan membaı, dağ, göl 169
Aferinkend, kanal 428
Afganistan 452, 486
Ago, nehir 197
Agotay, nehir 231
Akçab, veya: Akçap, nehir, kasaba 422, 425, 460, 462, 463, 482
Ak-Darya, nehir, Zerafşan'ın iki kolundan biri, 427, 428, 432, 433, 464, 465; (krş. Kara-Darya)
Akkent, (Çecui), şehir 350, 379, 384, 385
Aksu, şehir 331
Ak süt gölii, bk. Süt-ak-köl
Ak-Tag, dağ 420, 422, 425, 460, 461
Akta-Kırılgan, geçit 276
Ak-Täpä, pazar yeri, büyük köy (kasaba) 426, 432, 462, 464
Ak-Yüs, nehir 91, 93
Alaş, nehir 189, 190, 247, 278
Alatau, dağ 69, 82, 101, 286, 324
Alcan, köy 429
Alimtu, şehir 379, 403
Almalik, veya: Almalig, şehir 321
Almanya 447
Almatı, (Rusça: Vernoye), şehir 321
Almutu, nehir 325, 353
Altaba, nehir 425
Altaba-Tag, dağ 419, 425, 435
Altan-Çökçü, dağ 207
Altay, dağ 1, 2, 5, 17, 31, 68, 72, 77, 78, 79, 81, 82, 84, 87, 88, 94, 96, 99, 103, 112, 113, 115, 116, 121, 127, 129, 132, 136, 139, 142, 143, 144, 156, 160, 161, 171, 172, 175, 179, 192, 199, 220, 233, 237, 241, 242, 247, 248, 260, 262, 266, 273, 277, 278, 279, 281, 283, 284, 373
Altayskoye, köy 237, 275, 277
Altın-Emel, veya: Altın-Ämäl, geçit 287, 373
Altın-Emelski, Rus posta istasyonu 373
Altı-Şähär, (Küçük Buhara), Altı şehir: Aksu, Hotan, Kaşgar, Turfan, Uş, Yarkend, 318, 321, 331 332, 337, 344, 345, 380, 395
Aman-Hoca, köy 428
Amu-Darya, nehir 416, 420, 421
Andagış, nehir 421
Andak, nehir, köy 422, 462
Angar-Arık, kanal 425
Angoday, nehir, misyonerler köyü 72, 75, 275, 278
Arabistan 417
Ara-Hanä, köy 429
Ari-Östäng, kanal 326, 331
Arkıt, nehir 198
Arsayak, iki nehir 166, 189
Arsayak-Başı, iki gölün adı 166, 167
Artış, nehir 165
Askıs, nehir 69, 75, 91, 93, 117
Asman-Say, nehir 421
Asya, kıta 1, 133, 237, 370, 416, 439
Güney Asya 130
Asya yüksek eli, yaylası 1, 143, 260 416
Aşamaç, nehir 421
Aşandara, nehir 421

Aşita, nehir 230
Avrupa 122, 234, 416, 446, 469
Avrupa'lı, halk adlarına bk.
Avrupa şehri 293, 309, 310
Ayaguz, nehir 95
Ayaguz, şehir (Rusça: Sergiopol) 95, 98
Aydan-Sayri, nehir 230
Aydar-Çaman Därvazı, Kattı-Kurgan'da şehir kapısı 451
Aygulak, nehir 276, 277
Ayna-Bulak 373

B

Babadurhan, köy 466
Bagacat, veya: Bagaçat, nehir 422; pazar yeri, büyük köy 460, 463
Baga-Nor, göl? 253
Bagın-Bulik 232
Bain- Dzürkü, dağ 249
Balkaş, göl 286
Baraba, bozkır 75, 79, 82, 112, 115, 116
Barna, nehir 93
Barnaul, şehir 94, 112, 114, 116, 279, 281, 319
Baskan-Daba, dağ 201
Başkaus, nehir 279, 281
Batı Moğolistan, bk. Moğolistan
Batı Sibirya, bk. Sibirya
Bay-Agaç, Türböt'lerin kurban yeri 238
Bayan-Chargın, dağ 198
Bayanday, şehir, istihkâm 321, 326, 354, 359, 397, 399, 401, 406
Baychan-Taş, 'Çadır taş', 155
Baykal, göl 1
Bayköl, 369
Baytukay, ilçe, kanal 332, 335
Bay-Yangu, dağ 372
Bazar-Därvazı, Kattı-Kurgan'da şehir kapısı 451
Beltis, karakol 283
Beluha, dağ 7
Berel, bozkır, nehir 68, 75, 103, 110, 112, 124, 130, 132, 134
Beşandak, kanal 429
Beş-Arık, 'Beş kanal' 426, 427
Bır, nehir 94
Bıratı, (Buratı), nehir, panayır yeri 144, 155, 192
Biläkäy, nehir, ilçe 324, 332, 335
Bir-İşäk, geçit 462, 463
Bişirilti-Van, manastır 283
Biya, nehir 278
Biysk, şehir 156, 216, 237, 238, 242, 244, 247, 256, 273, 274, 275, 277, 279, 281-285
Bojie Ozero, göl 93
Borgustu, nehir 230
Boro-Burgasun, veya: Boro-Burgazun; ilçe, istasyon, nehir 72, 194, 179, 198, 231, 246, 282, 324, 332, 335; (krş. Ürtö-Boro-Burgasun)
Boro-Burgasun-u Chürün-Chayran, dağ 197
Borohudzir, Rus karakolu 286, 322, 373, 374, 386
Borohudzir, (Türgen), nehir 287, 288, 375, 378, 390
Bozkır, bk. Kazak bozkırı
Bölü, (Ürtö-Bölü), nehir, istasyon 72, 199, 201
Bugra, nehir, ilçe 325, 332, 335
Buhara, hanlık, şehir 297, 319, 337, 417-420, 429, 447, 449, 450, 452, 456, 457, 458, 461, 462, 471, 477, 481
Buhara-Rus sınırı 431, 481, 482
Buhara Därvazı, Kattı-Kurgan'da şehir kapısı 451
Buhara Emîri, B. Hanı 435, 461, 466, 470, 477, 479, 481
Buhara kapısı, Samarkand'da 444
Buhtarma, nehir, kale 72, 74, 75, 103, 110, 123, 129, 132, 139, 191, 266, 278, 279
Buhtarminsk, kale 280
Bulangır, nehir, bk. Tüä-Tartar
Bulangır, köy 427
Bulgun, nehir 271, 282
Bulguna, nehir 207

Buluntogoy, Buluntogay, Būrultogay), şehir 253, 257 (-ay), 267, 273, 280
Buratı, (Bıratı), nehir 234, 239
Būrultogay, (Buluntogoy), şehir 253
Buyantu, nehir 95, 96, 215, 227, 229, 259, 271
Bürgän, nehir, köy? 422, 463
Büyük Ülgemen, bk. Ülgemen

C

Cam, 463
Car-Kent, (Yarkänd, Yarkent, Samal, Samar), şehir 378
Chamir-Daba, dağ 210
Chan-Chüchey, dağ 249
Chara-Ola, 215, 230
Chara-Usu, göl 249
Chara-Üsür, (Obugerin-Kisa), bir yamaç adı 204
Chatu, nehir, posta istasyonu 203-207, 216, 230
Chobdo, (Kobdo), şehir, vilâyet, vadi 73, 158
Chodum-Tag, bk. Hodum-Tag
Chongo, (Chongo-Şuruk, Kongo?), nehir 230 (krş. Ürtö-Chongo)
Chongo-Şuruk, (krş. Kongo), nehir 73, 211, 213, 230
Chongur-Ölöng, (Kongır-Ölöng), nehir, posta istasyonu, karakol 230
Chonokay, nehir 326
Chorgos, (Korgos), şehir 379
Choşamodun, Koşagaç'ın Moğolca adı, b. bk. 238
Chu-Yün-San, Çin'de vilâyet 254
Chüröng-Ündür, nehir 230
Chürün-Chayran, (Boro-Burgasun-u Ch. -Ch.), dağ 197
Cidar, karakol 239
Cisman, nehir, köy 422, 425, 463
Cizak, şehir, beylik 420, 426, 460-466, 472, 478
Cuma-Bazar, köy, pazar yeri
1) 425, 428, 433, 462
2) Urgut yolu üzerinde 433, 463
3) Hodum-Tag ile Karaça-Tag arasında 433, 461
Cuma(n?)-Bazar-Bulak, bk. Kara-Abdal
Cungar, bk. Dzungar
Cung-nän, Çin'de vilâyet 356
Cuş, nehir, köy 422, 460, 462, 463

Ç

Çagan-Burgasun, (Tsagan-B.), nehir 190, 191
Çagan-Gol, Kobdo membaı 282
Çaldıgatay, nehir 279, 280
Çan köyleri 76
Çarçın-Bulak, bk. Kara-Abdal
Çarvak, nehir 422
Çecui, (Akkent), şehir 379, 384, 385, 386, 392, 412
Çemkend, şehir 418
Çerdat, nehir 75, 119, 141
Çergi, köy 275
Çibit, nehir 276
Çiçkan, (Çişkan, Tişkan), şehir 383, 384, 412
Çiläk, şehir, beylik 427, 433, 461, 462
Çimbay, köy 429, 462
Çimbay-Bazar, 433
Çim-pän-si şehir, istihkâm, 321, 324, 354, 355
Çin 1, 133, 147, 153, 156, 158, 173, 191, 225, 234-288, 297, 301, 302, 311, 314, 315, 318, 322, 323, 349, 353, 356, 370, 388, 390, 391, 413, 416 not, 417, 458
Çinaz, istihkâm, 461
Çindinse, bk. Çing-di-cho-si
Çing-di-cho-si, şehir, istihkâm 321, 325, 354, 355, 406
Çin Kulcası, bk. Kulca
Çingila, nehir 282

Çinirli, nehir 207
Çişkan, (Çiçkan, Tişkan), şehir 379
Çolım, nehir 75, 119, 139-142
Çolışman, nehir 8, 163, 164, 172, 174, 189, 190, 247, 278, 279
Çong, Kulca, 'Büyük Kulca', (Çin Kulca'sına Tarançi'lar tarafından takılan ad, Soyon'lar Kürä, derler) 305
Çopanatı, veya: Çoponatı, dağ 425, 427, 428, 464
Çölçü, (Say-Konış), nehir 164-169, 278
Çölçüning Başi, göl 168
Çuguçak, şehir 235, 236, 273, 297, 301, 376, 380, 391
Çulburgay, veya: Çulburkay, nehir, ilçe 324, 335
Çunkar-Tag, dağ 419, 420, 426
Çurça, nehir 422
Çuya, nehir, bozkır 72, 75, 144, 154, 158, 160, 173, 198, 204, 238-241, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 260, 267, 273, 274, 276-279, 281, 283
Çüä, pazar köyü 460

D

Da-Arık, kanal 429
Da-di-ve-pu, yer 398, 403
Dagbit, büyük köy, pazar yeri 432, 433
Dain-Gul, nehir 96
Da-lo-si-gung, şehir 321, 324, 354, 355, 410, 411
Damatı, nehir, ilçe 326, 332, 335
Dan, İli vadisinin, Korgos ve Mogay nehirleri arasındaki sahası 351, 354, 365
Darki-Şurugun Kötöl 230
Darki-Şuruk, nehir 230
Dauan 466
Daul, köy, pazar yeri 422, 433, 459, 460
Deristan, nehir 421
Doğu Sibirya, bk. Sibirya
Doğu Türkistan 121 not, 321
Dolatay, ilçe 335
Dolatı, nehir 326, 332
Dun, bk. Dan
Dzinzilik, şehir? 250
Dzungar bozkırı (doğu) 297, 323
Dzungar devleti 321

E, Ä

Edil, nehir 32, 38
Eg, nehir 283
Äldü-Käm, nehir 180
Eremitage, (Ermitaj), Petersburg müzesi 80, 81, 87, 88, 127, 128
Ergitti, nehir 230
Ermitaj, bk. Eremitage
Eyç, nehir 421

F

Farış nehir 421
Fe-Turgen, 'Eski T.', şehir 384
Fuseku, şehir 379

G

Galcang, nehir 326, 332
Gobi, çöl 1, 250
Guçeu, şehir 254, 283
Guen-dung, Çin'de vilâyet 356
Gulca 'sığın', (Kulca), şehir 336
Güney Asya 130
Güney Sibirya, bk. Sibirya

H (krş. Ch)

Hamir-Daba, bk. Ch.
Han-Huhey, bk. Ch.
Hanlıklar, bk. Buhara, Hive, Kokand
Hara-Ola, bk. Ch.
Hara-Usu, bk. Ch.
Hatu, bk. Ch.
Hindistan 418, 452, 458, 479

Hiş-Köpür, köprü 426, 432, 464
Hive Hanlığı 417
Hoca Arık, kanal 428
Hocalık devleti, Kaşgar'da müslüman devleti 373
Hocend, şehir 418, 462, 465
Hodum-Tag, dağ 420, 421, 433, 460, 462
Honokay, nehir, ilçe 332, 334, 335
Horazm 444
Hoşkola, kanal 427
Hotan, şehir 331
Hurma 463

I, İ

Is, nehir 92, 96
Is-Beltir, nehir 92
Issık-Köl, bk. İssi-Köl
İgi-Daba, 230; (krş. İki-Daba)
İji, nehir 278
İki-Daba, (İgi-D.), geçit 207
İli, nehir, vadi 75, 220, 221, 226, 235-288, 291, 295, 297, 302, 305, 307, 311, 318, 319, 321-415, 417
İli, Çin Kulca'sına Şibä'lilerin taktığı ad 378; (krş. Kürä, Kulca)
İn, nehir 276
İnam-Yakşı, nehir 422
İngiltere 486
İran 416, 417, 418, 449, 458
İran memurları, halk adlarına bk.
İran şairleri, halk adlarına bk.
İrbit, şehir, meşhur panayır yeri 232, 242, 269, 270, 282, 283
İrkutsk, şehir 283, 284
İrtiş, nehir 68, 72, 77, 78, 82, 123, 139, 260, 280, 297, 373
İs, nehir 75
İskender-Köl, göl 419
İssi-Köl, veya: Issık-Köl, göl 74, 75, 77, 338, 339, 402, 412
İşim, nehir 76, 139
İşmaksa, kanal 427
İştihan, veya: İştihan-Bazar, kışlak 428, 433, 462
İt-Kötöl, göl? 230

K

Kabul, şehir 451, 457, 458
Kainsk, şehir 75
Kak, veya: Kāk, nehir, karakol 153, 231, 232, 234, 240, 246
Kak-Nor 232
Kalgan, şehir 284
Kalgutı, veya: Kalgutti, nehir 198, 282
Kaman-Baran-Tag, Samarkand dağları 419
Kandagatay, nehir 96
Kansu, Çin'de vilâyet 353, 394
Kanton, şehir 256, 319
Kara-Abdal, nehir 421, 422; diğer adları: Cuman-Bazar-Bulak, Çarçın-Bulak, Kara-Abdal-Bulak, Yar-Bulak 423
Kara-Abdal, köy 461-463
Kara-Abdal-Bulak, bk. Kara-Abdal
Karaça-Tag, veya: Karaşa-Tag, dağ 420, 421, 433, 460, 461, 462
Karaçıyak, nehir 422
Kara-Darya, nehir, Zerafşan'ın iki kolundan biri 427, 428, 432, 433, 465; krş. Ak-Darya
Kara-İrtiş, nehir 207, 253
Kara-Köl, göl 144, 169, 170, 172, 176, 179, 180, 185, 187, 188, 217, 273, 278
Kara-Köpçü, nehir 278
Karalmatı, nehir 198
Karaorman 279
Karasin, nehir 278
Karasu, göl 229
Kara-Su, nehir:
1) Çagan-Burgasun'un 3 kolu 191
2) Çolışman'ın kolu 163, 164, 165

3) Kumı'nın kolu 169
4) Zerafşan kolu 422
Kara-Su köy 459
Karaşa-Tag, bk. Karaça-Tag
Kara-Tag, dağ 420, 421, 422, 425, 460, 461, 462, 466
Karatal, nehir 286
Kara-Taş 462
Kara-Täpä, köy 425, 463
Kara-Tut 462
Kara-Usu, göl 96
Kara-Yüs, nehir 93
Karkara, nehir, ilçe 74, 82
Karkara-Usu 395
Karşi, şehir 455, 456, 463, 477, 485
Kasgalmar, nehir 422
Kaş, nehir 322-326, 328, 331, 335, 372, 388
Kaşgar, şehir 299, 319, 331, 333, 337, 373, 458
Kaşgar-Davan, dağ 419
Katanda, nehir, köy 75, 103, 104, 112, 123, 124, 131, 132, 136, 137
Katırçı, şehir, beylik 422, 427, 462, 463, 478, 481
Kattı-Kurgan, şehir, beylik, kale 419 420, 422, 427, 428, 429, 433, 450-455, 457, 459-463, 466, 467, 478, 481, 483
Kattı-Kurgan Emîri, şahıs arlarına bk.
Kattı- Say, nehir, köy 421, 423
Katu, dağ 373, 374
Katunya, nehir 7, 53, 72, 104, 238, 276, 277, 278
Kaynak, nehir, ilçe 325, 332, 335
Kazak-Arık, kanal 429
Kazak bozkırı 68, 73, 74, 75, 77, 82, 87, 88, 94, 100, 115, 121, 129, 139, 235, 260, 298, 300-303, 417
Kazan, şehir 76
Ke, köy 379, 403
Kebizen, misyonerler köyü 2, 231
Keç-Daba, veya: Keçü-Daba, dağ 196, 231
Kelegey, nehir 166
Kemçik, nehir 7, 144, 176, 177, 187, 247, 282
Kengi, göl 63, 275
Kärä 321, bk. Kürä
Kerägän, köy? 462
Käräşä, nehir 422
Kermine 462
Kılıç-Avat, kanal 428
Kıpçak Yangı-Kurgan, bk. Yangı-Kurgan
Kırgız bozkırı, bk. Kazak bozkırı
Kırkasa. köy 425
Kıyak, dağ 166
Kızıl-Çin, nehir 238
Kızıl, dağ 238
Kızıl Upravası (Mahkeme dairesi) 75
Kızılsakaya Uprava, 70, bk. Kızıl Upravası
Kısır, köy 115
Kian 96
Kiya, nehir 75, 82, 119
Kobdo, (Chobdo), şehir, nehir, vâdi, vilâyet 72, 73, 95, 96, 144, 161, 190, 195, 198, 199, 202, 204, 206 208, 213, 216, 217, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 233, 238, 239, 240, 245, 249-255, 257, 258, 259, 264, 266, 269, 270, 271, 273, 275-285, 402
Koguşi, nehir, ilçe 325, 332, 335
Kojo-Agaç, (Koşagaç) 276
Kokand, şehir, hanlık 297, 302, 337, 417, 418, 452, 455, 457, 461, 462, 466, 468, 486
Koksa, şehir 319
Koksinskaya stanitsa, istasyon 75, 286, 373
Koksinsk 286
Koksu, nehir 278, 286, 287
Kimedis, (Radloff: Kimedıs) 482
Kongır-Ölöng, (Chongur-Ölöng), nehir, karakol, posta istasyonu 209, 210, 373

Kongo, (Chongo, Chongo-Şurnık), nehir 211
Kongrat, köy 461
Kopal, şehir 74, 75, 286, 319, 390 399
Korgos, (Chorgos), nehir, şehir 291, 292, 321, 347, 351, 354, 355, 394, 403, 404, 409, 410, 411, 413, 415
Kosogol, göl 249, 283
Koşagaç, (Kojo-Agaç, Choşamodun), ormanlık ve buradaki Rus ticaret depoları 154, 158, 234, 276, 278
Koşa-Kurgan, köy 429
Koş-Daba, veya: Köş-Daba, dağ geçidi 72, 198, 199
Koşravat, nehir, köy 422, 425, 462
Kounşı 462
Kökbekti, şehir 75, 82, 123
Kök-Han 388
Kök-Köl 230
Kökö-Choto, (Kuygaçin), şehir 251
Kök-Örü, nehir 238
Kökö-Sayrı, nehir 210
Kök-Täräk, nehir 374
Köngäs, dağ 372
Kösün, kanal 426
Köş-Daba, bk. Koş-Daba
Kötöl-Daba, dağ 215
Krasnoyarsk, şehir 69
Kua-Kia, nehir 421, 463
Kuça, şehir 395, 401
Kulagaş, nehir 170, 171
Kulca (Çin Kulca'sı); Tarançi'lar: Çong-Kulca, Solon'lar: Kürä, Şibä'ler: İli der, 235, 236, 237, 273, 286, 293, 295-302, 304-308, 311, 313, 318, 319, 324, 325, 328, 330, 333, 354, 359, 360, 361, 365, 369, 372, 379, 392, 394, 396-415
Kulca, (Gulca; Tatar Kulca'sı), şehir 324, 325, 328, 336, 337, 338, 345, 347, 352, 373, 378, 379, 389, 390, 396, 409, 411
Kulca Rayonu (Kulca bölgesi), Kulca Sultanlığına 1870 de Rus işgalinden sonra takılan ad 413
Kulca Sultanı Nasireddin, şahıs adlarına bk.
Kulca sultanlığı, veya: İslâm devleti, Müslüman devleti, Tarançi devleti, (1863-1869), 412, 413
Kulma, nehir 421, 463 (köy?)
Kulunda, bozkır 63, 75, 79, 112, 113
Kumanık, nehir 422
Kumarık 425
Kumnı, nehir 169
Kuray, bozkır 260, 276, 278
Kurkeçü, Katunya geçidi 276, 277
Kusur Ku 66
Kuş-Murun 287
Kutan, nehir 198
Kuybun, dağ, nehir, karakol 373, 374
Kuygaçin, (Kökö-Choto), şehir 251-254, 258, 266-269, 283, 284
Kuytun, (Ösök veya Uklık nehrinin Şibäce adı) 296, 383
Kuzey Altay 7
Kuzey Sibirya, bk. Sibirya
Kuznetsk, şehir 69, 82, 161
Küçük Buhara, (Altı-Şähär) 318, 321
Küçük Ülgemen, bk. Ülgemen
Kürä, Çin Kulca'sının Solonca adı, Tarançi'lar: Çong-Kulca, Şibä'ler: İli der, 305, 321 (Kärä yanlış), 354, 359, 364, 365, 376, 378
Kütlin-Daba, dağ 213
Kyachta, şehir 234, 249, 268, 319

L

Lan-djo, veya: Lan-dju, Län-djo, 255, 361, 369
Lasan, kanal 425
Li-çuan, Çin'de vilâyet 449
Londra, şehir 449

M

Macaristan 67
Madeira, Atlantik'te bir ada 149; bk. madde altında: M. şarabı

Magian, istihkâm 463
Mançurya 377
Marjerum, nehir 421
Maryinsk, şehir 119, 140
Mayma, köy 278
Mecklenburg
Medine, şehir 64
Medrese-i Ali 444
Medrese-i Hanım 440, 441
Medrese-i Hoca-Ehrar, Samarkand'da 444
Medrese-i Nakıp 451
Medrese-i Şirudar, Samarkand'da 439, 440
Medrese-i Tille-Kari, Samarkand'da 439, 440
Medrese-i Uluk-Beg, Samarkand'da 439, 440
Mehtüm-i Horazm, mezarlık 445
Mekke, şehir 64, 435, 437, 445
Mänggin-Daba, dağ 201
Merkezî Devlet, (Çin) 416
Mescet-i Kalender, Samarkand'da 445
Mırza-Arık, kanal 427
Mırza-Ravat, kervansaray 461
Mıng, veya: Mıng-Bazar, büyük köy, pazar yeri 426, 432, 466
Ming-Arık, kanal 428
Minusinsk, şehir 247, 280
Mitan, veya: Mitan-Bazar, büyük köy, pazar yeri 427, 433, 462
Mogay, nehir 325, 351, 353
Moğol bozkırı 95, 139, 249, 250
Moğolistan 1, 244, 281,
Batı Moğolistan 72, 80, 100, 121, 144, 200, 220, 234, 240, 245, 248-252, 256, 258-260, 267-285
Mön, nehir 170, 171, 172, 180, 187, 188, 278
Möstö-Bulik, Möstü-Buläk 73, 209
Mugden, şehir 392
Mumınavat, köy 425
Müslüman devleti, Kulca'daki, veya: Kulca Sultanlığı, Tarançi devleti 237, 389

N

Nakrut, köy, nehir 422, 461, 462
Namırca, nehir 230
Namır-Yang, nehir 210
Namır-Yang-Kaptal, nehir 211
Narim, nehir 76
Nau, (Nauandak?) 462
Nauandak, köy 425
Naymanşa, köy 428
Nilka, nehir, ilçe 324, 328, 332, 335
Nom-Daba, dağ 202
Nor-Zaysan, göl 139
Nurata, beylik 460, 478, 481
Nurata, şehir 420, 462
Nuratanıng-Tagı, dağ 420, 421, 433, 460, 467
Nurek, nehir 421
Nurpay, kanal 428, 433, 450, 464, 466

O, Ö

Ob, Obi, nehir 76, 77, 82, 139, 170
Obugerin-Kisa, (Chara-Üsür), yamaç, geçit 204
Okatu, düzlük, nehir 73
Olatay, nehir, ilçe 324, 335
Orenburg, şehir 297, 417
Orta-Asya 139, 310, 418, 435, 436, 456, 464, 467, 470, 471, 472, 474, 485
Orta-Asya hanlıkları 297, 449; (krş. Buhara, Hive, Kokand)
Orta-Bulak, nehir, köy 422, 425
Orta-Çöl, düzlük 420, 462
Orta Zerafşan vadisi, bk. Zerafşan vadisi
Oygur, nehir 198
Ölgä, posta istasyonu 203
Öndür-Chairchan, dağ 201
Ösök, (Kuytun, Uklık), nehir 289-291, 319, 323, 325, 328, 382, 383

P

Pavlodar, şehir 75
Pekin, Peking, şehir 161, 219, 228, 248, 250, 254, 322, 333, 359, 362 364, 392, 398, 402
Peking hükümeti, (Mançu hükümeti), 359
Pencab 449
Pencikend, şehir 419, 420, 422, 425, 435, 463, 466, 478
Penkend, köy 421
Petersburg, şehir 80, 81, 87, 88, 127
Peyşembi, beylik 427, 478
Peyşembi, köy, pazar yeri 433
Peyşembi, şehir 426, 428, 433, 463
Piliçi, nehir 324, 326, 337, 353
Pşat, köy 460
Pşat, nehir 421, 422

R

Rhein, nehir 94
Rus arazisi 2
Rus kolonileri 119
Rusya 1, 67, 75, 122, 173, 191, 234-286, 297-299, 301-304, 307, 322, 390, 399, 409, 410, 413, 414, 417, 486

S

Sadakmınardıng ak Bōmı, geçit 276
Safar-Ata, nehir 421
Saksay, nehir 198, 202, 207
Salcar, nehir 276, 277
Samal, veya: Samar, (Kırgızcası: Carkent, veya: Yarkent), şehir. 383, 412
Samarkand, şehir 420, 425-429, 435-450, 458, 460-465, 470, 472, 477, 478, 480, 481, 485
Samarkand dağları, (Kaman-Baran-Tag), 419
Samarkand kalesi 442, 443, 444
Samtan, nehir 421
Sancar, veya: Sancar-Tag, dağ 420, 421, 455
Sandzar, bk. Sancar
Sap, nehir 421
Sarasinskaya Uprava (adlî daire), 275, 278
Saray, köy 460, 462, 463
Saray, nehir 422
Saray-Kurgan 463
Sarı-Bel, geçit 421
Sarı-Bulak 403
Sarımsaklı, nehir 421
Sarı-Ösök, göl 75
Sarı-Say, dağ geçidi 463
Sarı-Su, nehir 166
Sasık-Köl, göl 373
Sau-dan-cho-si, şehir 394
Say-Konış, (Çölçü), nehir 167
Say-Konış Başı, (Çölçüning Başı) göl 167
Saylū-Irlaş, nehir 171
Saylū-Käm, neh r 234, 238
Sebe, nehir 276
Sekirtpek, geçit 276
Semipalatinsk, şehir 75, 235, 280, 286, 297, 298, 300, 400, 402
Semireçinskaya Oblast, bk. Yedisu bölgesi
Serbent, köy 462
Serbent, nehir 422
Sergiopol, (Ayaguz), şehir 74, 79, 95, 139
Säürük 463
Sı-da-li, Çin'de vilâyet 254
Sır-Darya, nehir 416, 418, 420, 421, 462, 465
Sibir, Sibirya 1, 17, 68, 74, 76, 101 not, 140, 142, 143, 242, 244, 256, 268, 269, 272, 273, 281, 284, 298, 356, 413, 479
Batı Sibirya 73, 77, 267
Doğu Sibirya 234
Güney Sibirya 96, 99, 100, 102, 122, 132

Kuzey Sibirya 99
Sipkä, şehir 463
Sirä-Bulak, veya: Sıra-Bulak, köy, pazar yeri 433, 459, 460
Sōk, Çin sınır karakolu 144, 146-149, 153, 193, 213, 216, 240, 241, 245, 267, 279, 280, 281
Sōk, nehir 72, 146, 192, 193, 199-231
Solikam 76
Sor-Bel 463
Soru, nehir 168
Sosula, veya: Sosulan, (= Susulan?) 194, 197, 231
Sosuling, nehir 230
Souk-Bulak, köy, nehir 423
Soyon, dağ 1, 69, 82, 84, 101, 131, 142, 272, 281
Sultan-Hazret-Tag, dağ 419
Sum-Bayrak, nehir 198
Susulan, veya: Yaylıg, (= Sosula?), nehir 209
Sü-ding, şehir321, 324, 354, 355, 403, 410, 411, 414, 415
Sürö, efsanevî dağ 6, 24, 39
Süt-ak-köl, efsanevî göl 6, 11, 23, 24, 39, 44,

Ş

Şabiktu-Kötöl, dağ 230
Şabin-Dabaga, veya: Ş. —Dabagan, geçit 235, 247, 273, 280, 281
Şara-Bulik, nehir 209, 214, 215
Şara-Bulik, posta istasyonu 214, 229
Şara-Nor, göl 230
Şara-Sayrı, nehir 211
Şaydan, köy 466
Şebalina, köy 275, 278
Şähri-Sebz, şehir, beylik 419, 435, 455, 463, 485
Şänsi, Çin'de vilâyet 353, 394
Şärbuguçi, dağ 372
Şibit, nehir 168
Şili, nehir 322
Şi-nän, Çin'de vilâyet 365, 369
Şirin-Hotun 463
Şor-Kuduk, köy 459, 462
Şulba, nehir 82

T

Tabatov 279
Talki, veya: Tarci, şehir 295
Tanggin-Dalan, göl 249
Tangnu-Ola, dağ 249
Tara 76, 139
Tarançi devleti, halk adlarına bk.
Tarbagatay, dağ, bölge 100, 103, 216, 235, 236, 380, 398, 402
Tarchatı, karakol 239
Tarchıttı-Şuruk, nehir 213, 214
Tarci, (Tardji, Talki), şehir 295, 306, 354, 394, 409
Tarksıl, nehir 325, 332
Tasmaci, veya: Tasmaçı 422, 482
Taşkend, şehir 236, 319, 337, 418, 449, 450, 458, 461, 462
Taştū, köy 169, 170
Tatar Kulcası, bk. Kulca
Tatarstan 92
Tattı 462
Taylan, kanal 426
Tekes, nehir 328, 399, 402, 407
Teles, göl 7, 278, 279, 281
Telgir-Moran, nehir 249
Temir-Kauk, veya: Temir-Kouk, nehir, köy 421, 463, 466
Terbis-Tabak, kışlak 428
Tes, nehir 249, 483
Tibet 1
Tikänlik, geçit 422, 463
Tim-Tag, dağ 419, 460, 462
Timur devleti 418
Timur-lenk kapısı 462
Timur-Türbesi, bk. Türbeti-Timur
Tişkan, (Çişkan), şehir 379
Tiyanşan, dağ 235, 323, 333
Tobışık, nehir 238

Tobol, nehir 68, 77, 139
Tobolsk, şehir 76
Todaytu-Daba, dağ 229
Tokmasar, nehir 422
Tokuz Tara Östäng, kanal 326, 328, 333, 334, 335, 340, 412,
Tom, nehir 139
Tomsk, şehir 192, 248, 249, 281
Tondo-Usu, nehir 215
Tonguz-Arık, Kanal 427
Tögörök, veya: Tögürük, nehir, karakol 282, 373
Tsagan-Burgasun, (Çagan—B), nehir, 154, 155, 190, 213, 238
Tsagan-Burgasun-Daba, dağ 213
Tsagan-Kol, nehir 230
Tsagan-Nor, göl 213
Tsasta-Chayrchan, dağ 209
Tsitsik-Nor göl 249, 282
Tunka, vadi 283
Turan, ülke 416, 417, 418, 467
Turan, Rus köyü 283
Turfan, şehir 331, 341
Turgen, bk. Türgen
Turkistan, (Türkistan), şehir 418, 467
Tuyaklı, bk. Tüä-Tartar
Tüä-Tartar, (diğer adları: Bulangır, Tuyaklı), kanal veya nehir 426, 427
Tülki, nehir 325
Tülkü-Bulak, nehir 373
Tüm-Bulak, nehir 205
Tümen, şehir 232, 269
Türbeti-Timur 436-439, 445
Türgen, (Turgen, Borohudzir), nehir, karakol 322, 347, 374, 376, 378, 382, 383, 384, 406, 412
Türkistan, bk. Doğu Türkistan, Turkistan
Türkiye, 471
Türsün, köy 461, 462
Türsün, nehir 421, 422

U

Uba, göl 115
Ucha, nehir 207; (krş. Ürtö-U., posta istasyonu)
Ugdu, nehir 214, 230
Uhum, nehir 421
Uhum, istihkâm 461, 463
Uklık, (Kuytun, Ösök), nehir 296, 305, 306, 324, 325, 326
Ukun, nehir 421
Ulan-Daba, dağ 198, 279
Ulankom, manastır 270, 271, 282, 283
Ulan-Ola, dağ 215
Ulas, nehir 271, 282
Ulasutay 239, 250, 251, 253, 256, 257, 266, 269, 271, 273, 280-282
Uluk-Östäng, kanal 326
Ulus, köy anlamında 463
Upsa, göl 233, 249, 271
Ural, dağ 68, 143, 269
Ura-Täpä, şehir 456, 462, 465
Urgut, köy 425, 433, 463
Urıl, posta istasyonu 279
Urmitan 463
Urumçi, şehir 318, 353, 373, 380, 394, 395, 401
Urunggu, nehir 249, 253
Urusul, nehir 72, 75, 275, 277
Ustahan, nehir 421
Ust-Kamenogorsk, şehir 123
Uş, şehir 331
Uşma, nehir 421
Uymon, bozkır 68, 72, 74, 75, 97, 103, 242, 266, 278, 281

Ü

Ükök, veya: Ükäk, Çin karakolu 279, 280
Ükül-Yibä, vadi 230
Ülgemen, (Ölögön), nehir 273, 278
Büyük Ü. 276
Küçük Ü. 275

Ülgö, posta istasyonu 206
Ülgöy, nehir 282
Ülögön, (Ülgemen), nehir 275
Ürgün-Şirigin-Kol, nehir 211
Ürtö, nehir, aynı zamanda sınırdaki bütün Moğol askerî noktalarına verilen ad 194, 203, 213, 214, 230, 233, 251
Ürtö Boro-Burgasun, posta istasyonu 194, 195
Ürtö-Bölü, posta istasyonu 201
Ürtö-Chongo, posta istasyonu 230
Ürtö-Ucha, posta istasyonu 230
Üstük 463
Üygön-Taş, dağ 286, 287

V

Venedig, şehir 67
Vernoye, (Almatı), şehir 75, 286, 321, 325, 375, 390, 395
Viyana, Almanca: Wien, şehir 449

Y

Yabiskor, kanal 429
Yagustay, nehir, ilçe 332, 335
Yalaguç, Samarkand'da medrese 460
Yanbay, köy 427
Yangas, köy 466
Yangı-Arık, kanal 427
Yangı-Kışlak-Su, nehir 421
Yangı-Kurgan, (Kıpçak Y. —K.), köy, pazar yeri 428, 433, 462, 463
Yang-nän, Çin'de vilâyet 369
Yar-Bulak, bk. Kara-Abdal, nehir
Yargastay, nehir 325
Yarkänd, veya; Yarkent, (Carkent, Samal, Samar), şehir 331, 350, 414
Yasti-Bulik, nehir 230
Yayık, nehir 32, 38
Yaylaguş, nehir 276
Yaylıg, (Susulan), nehir 209
Yaz-Keçü, nehir, köy 423
Yedisu bölgesi, (Semireçinskaya Oblast) 373, 413
Yelaman, nehir 278
Yenisey, nehir, vadi, 7, 68, 69, 72, 75, 77, 79, 82, 87, 88, 91, 97, 100, 101, 102, 116,121, 125, 127, 132, 170, 235, 280, 281
Yeniseysk, şehir 280
Yılan-Öttü, nehir 420, 421, 462, 463
Yıstıt, (Yüs-Tıt), nehir 153
Yilmägän, nehir 145, 146
Yirgalang, nehir, ilçe 324, 332, 335
Yorgan-Bazar, pazar yeri 433
Yü-nän, (Yün-nan), Çin'de vilâyet 369
Yün-nan, Çin'de vilâyet 254, 394
Yüs, bozkır 69, 70, 78, 79, 90, 91, 98, 132, 138
Yüs, nehir: Ak-Y. 93
Kara-Y. 93
Yüs, nehir 75, 131
Yüs-Tıt, (Yıs-Tıt), nehir, karakol 153, 238, 240, 249, 281, 282

Z

Zabaykal ilçesi 274
Zamin, şehir 462
Zerafşan nehri ve Orta Zerafşan vadisi 135, 416-486 arasında birçok yerde
Ziaddin, beylik, şehir 427, 428, 463, 466, 478, 481
Zmeinogorsk, şehir 238

II. Soy, boy, halk, millet, dil adları.

A

Abakan Tatar'ları 2, 91, 93
Abdan, Kazak soyu 387, 402
Afgan'lı 451, 479
Alcan, Kazak soyu 330
Allat, Özbek boyu 466
Altay ağızları 179
Altay ahalisi 99
Altay halkı 7
Altay'lı dağ Kalmık'ları, esas Altay'daki Türk ahalisine Rus'ların takıığı ad; 2 büyük kola ayrılırlar: 1. Altay'lılar (Altay Kiji), 2. Dvoyedan'lar (Çüy-kiji), 2, 195, (krş. Altay'lılar, Kalmık'lar)
Altay'lılar, esas Altay'da oturan Türk boylarının bir kolu, kendileri Altay-Kiji, veya nehir adlarına göre Çargış-Kiji, Urusul-Kiji v. b. gibi adları kullanırlar, 10, 14, 17, 34, 52, 53, 55, 56, 64, 139, 147, 150, 156, 158, 160, 161, 162, 175, 178, 195, 197, 237, 239, 242, 245, 247, 257, 273
Ambın-Uranhay, Uranhay'ların bir soyu 231
Ara, (Yenisey'li) 100, 101, 142
Arap 471
Arapça, Arap dili 298 not, 339, 352, 467, 468, 476
Arban-Sumul, Tunguz boyu 410
Argın, Kazak boyu 64
Asan, (Yenisey'li) 100, 101
Âsiler, İli vadisinde ve Çin'de isyan eden Müslümanlar: Tarançi, Dungen, 394-415
Asya'lı 268, 464, 483
Avrupa'lı 92, 121 not, 224, 234, 448, 481
Aymak Dzasaktu-Chana, Chalcha (Moğol) boyu 249
Aymak Soin-Noyon, Moğol boyu 250
Ayşin Mancu 'Altın Mançu', Mançu sülâlesinin adı 392

B

Baraba, Altay'lı boyu, sözün etimolojisi 353
Baraba Tatar'ları, (Kurdak) 2
Barlık, (Kızıl-Ayak), boy adı 216
Bataş, Özbek boyu 466
Batı Moğol'ları, bk. Moğol
Bährin, Özbek boyu 466
Beltir, Altay'lı boy 101
Besenteyn, Kazak boyu 65
Bilä 99, 100
Boga, Kara-Kırgız boyu 399
Bugu, Kara-Kırgız boyu 407
Buhara'lı 297, 321, 344, 480
Buret 1
Burut, Kırgız boyu 235, 310, 322, 330
Büyük Yüz, Kazakça: Ulu-Cüz, Kazak halkının bölümü ile ilgili 325, 330, 402

C

Cagalbay, Kazak boyu 64
Calayır, Özbek boyu 466
Cermen 143
Chada, Mançu soyu 392
Chalcha, Moğol boyu 194-197, 206-209, 211, 231, 233, 249, 261

Chambing, Mançu idaresinde Dungen ve Çin'li askerler 196, 217, 250, 321, 355, 356, 360, 389, 397, 398, 399, 401
Chambing memuru, bk. madde altında: Djin-tai
Choir-Koşun 'İki koşun', (Ölöt ve Mingit'lere verilen ad) 213,
Chotochat Moğol'ları 231
Chui-chu, (Chui-chui) 345
Chui-chui, (Dungen, Çin'li müslümanlar) 345, 353
Chui-sa, Doğu Türkistan ahalisine Çin'lilerin taktığı ad 344, 345
Chulır-Kirgis, Mingit soyu 213
Cungar, bk. Dzungar

Ç

Çagatayca, Çagatay lehçesi, (Özbekçe) 377, 467, 470
Çagor, veya: Çakor, Kalmık boyu 328, 396, 401, 410
Çämpän, İli vadisinde yaşayan güney Çin'li sürgünler 295, 312, 351, 356, 357, 358, 397, 401
Çämpän askeri 356
Çin ağızları 286, 351
Çin askeri, 321, bk. Mançu askeri
Çin genel valisi 147
Çin haberleri, kaynakları, yıllıkları 99, 100, 121 not, 122, 131, 132, 135, 142
Çin'li, Çin'liler, (çok yerde Mançu anlamında) 93, 99, 100, 101, 121, 122, 126, 129, 130, 134-138, 142, 143, 150, 192, 193, 213, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 225, 226, 227, 236-285, 287, 294, 299, 305-308, 310, 313, 317, 318, 321, 322, 330, 333, 334, 340, 341, 344, 345, 348, 349, 353-356, 358, 377, 382, 388, 389, 390, 392, 403, 405, 406, 412-415,
Çin malı 254, 258, 297, 318
Çin memurları, (çok yerde Mançu memurları anlamında) 148, 192, 217, 218, 376
Çin-Rus sınırı, bk. Rus-Çin sınırı
Çin ticareti, tüccarları 208, 215, 216, 231, 235-285, 295, 296, 314, 316, 329, 352
Çince 193, 195, 219, 220, 228, 288, 319, 344, 349, 351, 352, 380
Çince konuşan halklar, (Çämpän, Çin'li, Dungen, Mançu), 351-372
Çince-Tatarca dil 319
Çinlileşmiş 353

D

Dachor-Solon, Tunguz boyu 377, 379; (krş. Solon)
Dağ Kalmık'ları, bk. Altay'lı d. K.
Dagor, Solon soyu 381
Da'ur'lar, Tunguz'lardan 341, 344, 346-349, 377, 396, 402
Demirci Tatar'lar, Altay'lı boylardan, (Tom civarında) 100, 101
Doğu Moğol'ları 249
Dubo, (Toba, Tuba) 99, 100, 101
Dungen, veya: Dungan, müslüman Çin'liler, (Radloff'a göre aslen Uygur), 345, 351-356, 373, 376, 384-413
Dungen imamı 352
Dungen sözünün etimolojisi 353
Dungen devleti, (Urumçi'da) 373
Dungen isyanı 394-415
Dvoyedan'lar, Altay'lıların bir kolu, Rusça *Dvoyedanets* sözünden, kendileri Çüy-Kiji, Başkaus-Kiji, Çolışman-Kiji veya Öyrot adını kullanırlar 146-150, 156, 158, 173, 176, 188, 189, 198, 205, 206, 238, 239, 240, 244, 245, 247
Dürböt, Moğol soyu 392
Dzachaçin, Moğol koşunu 282
Dzungar halkı 238

F

Fars, Farsça 340, 448, 465, 467, 468, 470, 471
Fin 143
Fransız 469

G

Galca, dağlı Tacik'ler 466
Geloçi, (Yenisey'li) 99, 100, 142
Gobi Moğol'ları, bk. Moğol

H

Hakas'lar 100, 121, 122, 129, 130, 134-139
Hind'li 449

İ, J

İbranî 448; (krş. Yahudi)
İli ağızı, Kulca'da konuşulan Türkçe, 345
İli Tatar'ları, (Tarançi, Kulca'lı) 341
İndo-Cermen kavimleri 143
İngiliz (kumaşı) 458
İngilizce, (Piçen İngilizcesi) 319
İran, (Türkistan'da İran'lı mânasında) 465
İran'lı 452, 465, 471, 473
İran memurları 437
İran şairleri 435
İsrail 92
İşim'li 76
İşimtsı, (Rus'lar) 76
Juan-juan, (Avar'lar) 99

K

Kaç, veya: Kaça, Abakan Tatar'larının 4 büyük boyundan biri: Kaça, Sagay, Koybal, Kızıl; 75, 132
Kalmık'lar, (Altay-Kiji, Altay'lı dağ Kalmık'ları) 12, 76, 77, 92, 147, 166, 186, 190, 208, 237, 242, 243, 244, 252, 275, 277, 278
Kalmık'lar, Moğol boyu 286, 287, 293, 310, 311, 321, 327-330, 341, 344, 360, 364, 372, 373, 389, 399, 402, 403, 407-410, 412, 413
Kalmık, Kalmak, (sözün etimolojisi) 353
Kalmık askeri 407
Kalmık halkı 329
Kalmık hanları 327, 331
Kalmık idaresi 329, 330
Kalmıkça 385
Kalmık memurları, bk. madde altında: yaysang
Kaoçe, (Uygur) 134
Karakalpak, Türkistan Türk boylarından 132, 469, 470, 473
Karakalpak dili 467
Kara-Keräy, Kazak boyu 65
Kara Kesäk, Kazak boyu 65
Kara-Kırgız, (Kırgız) 132, 139, 322, 402, 407
Karaorman Tatar'ları, Kuzey Altay grupundan, Altay'lılar bunlara Tuba derler, kendileri Yış-kiji adını kullanırlar 2, 17, 99, 190, 212, 247
Kara-Soyong, Soyon boyu 178, 179
Karatay, Kırgız boyu 191
Kara-Tegin, Zerafşan vadisinde 466
Karçin, Moğol soyu 392
Kaşgar ağızı 345
Kaşgar'lı 318
Kazak, (Kırgız-Kazak), Rus'lar bunlara Kirgiz derler, bilim eserlerinde: Kırgız-Kazak, veya: Kazak-Kırgız 1, 7, 59-64, 66, 76, 90, 95, 96, 99, 116, 117, 130, 132, 134, 135, 138, 325, 328, 330
Kazakça, bk. Kırgızca
Kazan lehçesi 298 not
Kelt 83
Känägäz, Özbek boyu 466
Kıpçak, Özbek boyu 466

Kırgız, (Kara-Kırgız) 139, 142, 179, 191, 235, 238, 249, 267, 286, 287, 288, 293, 297 302, 310, 322, 330, 351, 352, 386, 399, 400, 402, 408
Kırgız-Kazak, (Kazak) 77, 211, 215, 349, 376-390, 399, 400, 402, 407, 409-413, 431, 447, 461, 469-473, 477, 485
Kırgızca, (Kazakça) 288, 290, 388, 467, 469
Kızay, Kazak soyu 388
Kızıl-Ayak, (Barlık), boy adı 216
Kitit, Mingit soyu 213
Kokand'lı 344
Kokçolut, veya: Kokşolut, (Kendileri Tuba adını kullanır, Kazak'lar Kök-Moyınçak derler), Soyon soyu 208
Koman, veya: Kuman, 67, 122
Kongrat, Özbek boyu 466
Kot, (Yenisey'li) 100
Koybal, Abakan Tatar'larının 4 boyundan biri: Kaça, Sagay, Koybal, Kızıl, kendilerine Tuba derler, 99, 116
Kozak, Slav halklarından 147, 148, 217, 289, 296, 322, 390, 392, 479, 483
Kozak köyü 286
Kulca Tatar'ları 321, 336
Kurşin, Moğol soyu 392
Kurdak'lar (Baraba Tatar'ları) 2
Kuyata, Mançu soyu 392
Kuznetsı, 'Demirciler', (Demirci Tatar'ların Rusça adı) 100
Küärik, veya: Çolım Tatar'ları 121

L

Leh, Lehli 94, 233

M

Macar (kılıcı) 94
Mançu 1, 256, 305, 327, 329 330 335, 337, 340, 349, 351, 354, 355, 357, 358--372, 377, 378, 381, 392, 394, 396, 397, 400, 407, 410, 411, 412, 415
Mançu askerî, memuru, (bk. Çin memuru), 148, 193, 195, 218, 224, 241, 247, 250, 257, 258, 295, 329, 335, 340, 348, 349, 355, 357, 359-372; (bundan başka krş. madde altında: amban, askerî hâkim, boşko, cergi-yanggin, chebei-amban, curci-dzanggin, daloye, darin, djin-tai, dzan-dzün, dzargan, fundu-boşko, galday, ilchida, ka, meyen-amban, niru-yanggin, ör-loya, sunda, şülöngü, şün-yang, tayci, ugeri-da, wan-şu, yasaul
Mançu sülâlesi 359
Mangıt, Özbek, boyu 466
Maniagir, Tunguz ağızı 377
Mator, Samoyed halkı 99
Ming, Özbek boyu 466
Mingit 213, 249
Mingit, Mingit'lerin bir soyu 213
Moğol, (Batı Moğol'ları, Gobi Moğol'ları dahil) 1, 95, 140, 144, 146, 147, 149, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 176, 192, 195, 196, 197, 200, 205, 206, 208-212, 214 217, 218, 221, 226, 227, 231, 232, 233, 238-285, 327, 349, 393
Moğol ağızı 377
Moğol askeri 146, 148, 149, 150, 152 153, 154, 155, 157, 158, 193, 203, 213, 226, 232, 238, 239, 240, 246, 247, 250
Moğol hâkimiyeti, (Çin'de) 345
Moğol hükümdarı 319
Moğol malları 242, 260, 261, 272-285
Moğol memurları 358
Moğol ticareti, M. tüccarları 240-285
Moğol tipi 96
Moğolca, Moğol dili 146, 176, 192, 196, 208, 220, 228, 231, 286, 385, 393

Moğollaşma 179
Möröngg̈ö-Uranhay, Uranhay'ların bir boyu 230
Mundus, bir Türk boyu 32
Müslümanlar, (Türk'ler anlamında) 7, 63, 237, 238, 321, 330, 338, 396, 397, 399, 400, 410, 411, 412, 413, 436, 446, 449, 470, 471, 479

N

Nayan, Mançu soyu 392

O

Ongkor, Solon (Tunguz) soyu 381
Ongkor-Solon, (bk. Ongkor), 377, 379, 381
Ongniyät, Moğol soyu 392
Oroçon, Solon soyu 381
Orta Asya lehçeleri (Türk ağızları) 344
Orta Asya Tatar'ları, (Orta Asya'daki Türk boyları anlamında) 344
Orta Asya Türk'leri 139
Ostyak, (Yenisey-Ostyak), Fin boylarından 101

Ö

Ölöt, Türböt boyu 162, 207, 213, 249
Özbek 135, 465, 466, 473, 482

P

Paşkit, Mingit soyu 213

R

Reusz, (Rus anlamında, Messerschmidt'in raporuna göre) 76, 77
Rus, Rus'lar 16, 56, 76, 77, 91, 121, 140, 144, 151, 158, 174, 178, 236-285, 287, 321, 322, 375, 381, 388-391, 400, 402, 405, 409, 412, 413, 415, 417, 418, 436, 447, 448, 458, 469, 472, 477, 479, 480, 486
Rus askeri, R. ordusu 296, 375, 376 382, 412, 413
Rus-Buhara sınırı, Coğrafya adlarına bk.: Buhara-Rus sınırı
Rusça 319, 448, 480
Rus-Çin sınırı 173, 192, 233, 286, 373
Rus halkı 71
Rus işgali,
1) Kulca Sultanlığında (1871-1880) 412, 413
2) Orta Asya Hanlıklarında 417, 418, 478
Rus malı 176, 235-285, 297, 303, 318, 449
Rus memuru 147, 220
Rus köylüleri 56, 77, 141, 266
Rus tüccar depoları 154, 238
Rus tüccarları, R. ticareti 146, 147, 154, 156-161, 232, 235-285, 296, 300, 315, 318, 395, 410

S

Sagay, Yüs ve Abakan'ın yukarı mecrasında yaşayan Türk boyu 100, 101
Sakyalan, Mançu soyu 392
Samay, Kırgız boyu 191
Samoyed 99, 101, 141, 142
Sarı Soyong, Soyon soyu 178, 179
Sarı-Bagış, Kara-Kırgız boyu
Sart 382, 414, 467, 473 (Buhara'lı Özbek'ler)
Sart dili, (Özbekçe) 387
Sibirya Tatar'ları, (Sibirya'lı Türk boyları) 2
Slav 143
Solon, Tunguz boyu 286-289, 291, 292, 295, 325, 330, 346-351, 360, 364, 373, 377, 378, 382, 385, 386, 388, 390, 391, 393, 396, 397, 399-403, 409, 413-415
Soyon, (Batı Moğolistan Tatar'ları; kendilerine Tuba derler) 2, 58,

144, 156, 157, 158, 169, 172-180, 184, 188, 207, 208, 209, 240, 248, 249, 252, 267, 278, 291
Soyonca 230
Soyon askeri 207
Soyon köyleri 278
Soyon memuru, bk. madde altında: şangda, targa, temiçi
Suan, Kazak soyu 330, 376, 387, 402

Ş

Şan-tu 'sarık, müslüman', Batı Türkistan ahalisine ve müslüman Çin'lilere Çin'liler tarafından takılan ad 344, 345
Şär-Sumul, Moğollarda 227
Şibä, Tunguz boyu 326, 346-351, 360, 364, 373, 375-379, 381, 382, 383, 388-393, 397, 399, 401, 402, 408, 409, 410, 412, 413, 415
Şibä dili 349, 388
Şibä memuru 376
Şor, Karaorman'lı boylardan, Altay'lılar onlara Şor-kiji derler, kendileri Mıras-Kiji, Pısas-Kiji, Tom-Kiji v. b. gibi civarında yaşadıkları nehir adlarını kullanırlar 2, 17, 50, 56
Şü, Mingit soyu 213

T

Tabın Choto-Goytu, Moğol boyu 249
Tacik, Türkistan'da yaşayan Iran'lılar 465, 466, 471, 472, 481, 482,
Tacik-til, (Tacik dili) 465
Tarançi, Moğolca: 'çifçi', kendileri Yärlik adını da kullanırlar, İli vadisinin yerleşik Türk ahalisi 319, 331, 332, 333, 337-346, 347, 349, 350, 355, 364, 373, 386-390, 400, 403, 407, 409, 414
Tarançi askeri, ordusu, T. memurları 377, 389-411; bundan başka bk. madde altında: ahun, çong-bek, ellig-beşi, hekim, işkal, kazı, ming bäki, mirap, on-beşi, paştap, resniçi, sädäri, şaga, şang-bek, yüz-beki
Tarançi devleti, Kulca'da 373
Tarançi dili 344
Tarançi memurları 333 334, 335, 337, 358, 390; krş. Tarançi askeri
Tarançi sultanı (Nasireddin), şahıs adlarına bk
Taşkend'li 235, 273, 297, 302, 344, 395, 396
Tatar, bu sözü Radloff da Rus'lar gibi ancak Türk ve Türkçe konuşan halklara takarak ancak bu anlamda kullanmıştır. Bu eserde T. sözü hiçbir zaman 'Moğol' anlamına gelmeyip, hep 'Türk' sözünün karşılığı olarak geçer, meselâ:
Tatar, Doğu Türkistan ve İli vadisi ahalisi: 293, 311, 319, 321, 326, 328, 331, 335, 337, 341 349, 352, 354, 355, 358, 370, 372, 396, 399, 400; (krş. Kaşgar'lı, Kulca'lı, Müslümanlar, Tarançi)
Tatar, Rusya'lı Tatar'lar, Tatar tüccarları (Kazan'lı tüccarlar): 59, 235, 236, 296, 303, 307, 309, 318, 477
Tatar, Sibirya'lı Türk boyları 92, 280
Tatar, Zerafşan vadisi ahalisi 455
Tatarça, (Tarançi ağızı) 319, 352
Tatar memurları, (İli vadisinde), bk. Tarançi memurları
Tatar tüccarları, yukarıya bk.: Tatar, Rusya'lı Tatar'lar
Taz, Kazak boyu 65
Teleüt, Altayda, Katunya civarında yaşayan Türk boyu, kendileri Kara-Kalmak veya Tälängät-Kiji, Telengit adlarını kullanırlar 2, 17, 50, 56, 176, 239
Tersten-Ba'la, Kazak boyu 65
Thang, Çin sülâlesi (618-906) (T'ang) 345

Tibetçe, Tibet dili 196, 385, 393
Toba, bk. Tuba
Tolça, Mançu soyu 392
Torgut, Moğol boyu 249, 254
Tölös, Altay'lı Altay-Kiji ve Çüy-Kiji soylarından 8, 32, 166, 169, 172, 174, 175, 176, 179, 186, 187, 189
Törtavul, Kazak boyu 64
Tuba, (Du-bo), Türk boyu 99, 142
Tuba, Uranhay soyu 231
Tuba-Kiji, Soyon'ların kendi adları 276
Tukiu 99, 100, 101, 121, 122, 129, 134
Tukiu orduları 130
Tunguz, T. boyları 1, 17, 346-351
Tunguz ağızı 349, 377
Tunguz dili konuşan halklar, İli vadisinde, (Dachor-Solon, Ongkor Solon ve Şibä'ler) 377
Turfan ağızı 345
Türböt, Moğol boyu 147, 156, 157, 158, 161, 162, 192, 196, 199, 206, 207, 208, 232, 233, 234, 238, 239, 240, 249, 267, 270
Türk, Türk'ler 101, 122, 130, 132, 135, 139, 207, 431, 466, 471; (bundan başka bk Tatar)
Türk ağızı 465
Türk boyları 1, 14, 59, 130, 132
Türk cedleri, Dungen'lerin 351
Türkçe, Türk dili 100, 101, 121, 142, 179, 298 not, 448, 466, 467, 468, 470
Türk edebiyatı 67
Türk göçebe hayatı 341, 431
Türk halkları 1, 16, 59, 66, 129, 130, 139, 352
Türk idyomu 344, 467
Türkleşmiş 139
Türklük 473
Türk memurları, bk. Tarançi memurları, Tatar memurları
Türkmen, batı Asya Türk bozkır halklarından 132, 458, 465, 469, 473, 475, 480
Türkmen dili 467
Türk tesiri 100
Türk tipi 473
Türk unsuru 473
Türk yurdu 121 not

U

Ucumçin, Moğol soyu 392
Ugro-Samoyed 99, 101, 139, 142
Ui-gu-ör, (Uygur) 345
Ural-Altay halkları 1, 100, 143
Uranhay, Soyon ve Türböt boyu 96, 162, 207, 216, 230, 249
Uranhay memuru, bk. madde altında: ombo
Uvak, Kazak boyu 64
Uygur, eski Türk halklarından 121, 129, 341, 344, 345, 353
Uygurca 344

Ü

Ürküt, Soyon soyu 231

W

Wai-gu-jin, Çin'lilere göre: Dış halklar, barbarlar 222, 330, 349, 408; (Wai-kuo-jên)

Y

Yahudi 92, 446-449, 451, 477
Yahudi şehri, (Samarkand'da) 436, 446-449
Yahudi tipi 448
Yahudi tüccarları 447, 448
Yakus, Solon soyu 381
Yenisey'li (Ara, Asan, Kot, Sagay) 100, 101, 116, 139, 142, 143
Yärlik, (Moğolcası: Tarançi), İli vadisindeki yerleşik Türk halkının kendi adları 331
Yigä, Mançu soyu 392
Yunan 2, 471
Yüs-Sagay 94

III. Madde, nesne adları, terimler.

a) Karışık

A

abideler (yapı), bk. eski eserler
acentelik, (Kulca ve Çuguçak'ta Rus ticaret acenteliği) 235-285, 295, 296, 299, 314, 395, 396
adlî idare, a. muamele, adliye memurları, a. sarayı (bk. ceza, hırsızlık, polis, şikâyet)
İli vadisinde 363-370
Zerafşan vadisinde 483-485
afyon, afyonkeşler 260, 316, 317, 318, 348, 356, 375, 389, 390, 392
ağaç eşya, (ticaret malı) 160
ahlâk, bk. karakter
a, ho, ho! hoho!, şaman nidası 37, 40
ahun, Türkistan'da dinî reis 339, 340, 341
ak, şamanlıkta: cennet 6
ā kam ay! şaman nidası 22, 30, 31
ak-sakal, 1) Buhara'da bölge başkanı 482, 483, 484
2) Yahudi ihtiyarı 447
aktū, cennetlik 6
alaçık-üy, (kayın kabuğundan kulübe) 135
alas, alas, alas! şaman nidası 8, 9, 24, 187
alışveriş, bk. ticaret
altın 76, 77, 81, 82, 103, 111, 118, 123, 124, 303, 304, 318
amban, Mançu dilinde: 'general' (bk. chebei-a., meyen-a.), 293, 348, 362
amin, (emin), Buhara hanlığında başşehrin ak-sakal'ı 484
anda arga ne polor? (Altayca, 'o zaman kurtulmak nasıl mümkün olur?') 2-3
araba 134, 276, 293, 308, 309, 432, 464
arba, (iki tekerlekli araba), İli vadisinde: 293, 309; Zerafşan vadisinde: 432, 463
arçi, bir nevi peynir 195
arga-demçi, bk. lama
arga-keskui, bk. lama
arjan, bk. Ya-şiu-di
ark, (Zerafşan vadisinde:) 'kale' 433
arpa birası 50
asa, baksa'nın değneği 60
âsiler, halk adlarına bk.
asker, garnizon, ordu, bk. halk adları altında: Moğol askeri, Mançu askeri, Soyon askeri, Tarançi askeri, Rus askeri, Tukiu ordusu; Zerafşan vadisinde: 433, 435, 477-480, 482, 483
asker başı, Buhara ordusunda baş komutan 479
askerî hâkim, (Mançu ordusunda) 360
askerî koloniler, (Mancu), 347-351 355, 360, 362, 377-380, 396, 420
atölye, bk. iş evleri, zanaat
aul, 'köy' anlamında 208, 251, 253 274, 287, 322
avcılık 97, 98, 130, 131, 132, 141, 169, 174, 175, 191, 266, 275, 346

Avrupa medeniyeti 471; krş. medenî seviye
ay, (ay ada) 6, 14, 47
ay-a, hay, hay, hay! şaman nidası 44
âyin, merasim, Budistlerde: 197, 205, 338, 393
şamanlıkta: 8, 17, 19-50, 53, 56 60
Türböt'lerde: 239
ayran 51, 477

B

bahçe, bahçıvan, sebzecilik 226, 260, 295, 342, 375, 430, 431, 434, 435, 444, 445, 447, 450, 451, 460, 486
bakır devri 68 75, 78-103
bakır, bakır eşya 79, 80-103, 106, 111, 118, 123, 139, 140
baksa, Kazak'larda şamanlıktan kalma sihirbaz 59-66
bal 477
balbal, (Rusçası: kamennaya baba), eski Türklerde mağlûp için dikilen taş 91 not
balıkçılık 135, 136, 357
baranıata, Kazak (-Kırgız)larda savaş tarzı 407
Barna-Kurtuyak, heykel adı 93
basamak, (taptı) 36, 37, 44, 47
baştutkan (-kiji), şamanlıkta 21, 27, 37, 39-43, 47, 50, 51
baydara, kurbanlık hayvan derisi 26
bazar, 'pazar', Zerafşan vadisinde 'pazar yeri, büyük köy, kışlak merkezi' anlamında 431, 432, 454, 458
beçä, Özbek'lerde 'oğlan' 476, 481
beg, beglik, Zerafşan vadisinde 'bey, beylik' 433, 435, 447, 461, 477, 478, 480, 481, 483, 484, 485
beyaz maden, (plâtin?) 127
bira 212
bismillah, (baksa nidası) 63
bōm, yamaç, geçit 204, 276, 277, 278
boşko, Mançu ordusunda assubay 231, 288, 296, 291, 292, 360
boya 456
budizm, budist, Buda heykeli 1, 2, 58, 59, 176, 197, 206, 328, 338, 349, 352, 392, 393
busganç, boya adı 456
büyü, büyücü, bk. âyin, fal

C

cami 340, 434, 436, 440, 441, 442, 444, 445 450, 474
cedlere hurmet 16, 64
cedlerin ruhu 35
cehennem 10, 12, 58
cennet 6
cergi-yarggin, Mançu ordusunda yüzbaşı, (bk. dzanggin) 335, 360, 378
ceza, cinayet, cani 158, 173, 311, 341, 357, 364-371, 417, 472, 484
chafan, Mançu dilinde: 'halk' 224
chamba lama 214, 328, 393, 403, 407
chan ile van, Türböt başkanları (sözün birincisi Türkçe ve Moğolca, ikincisi Çincedir: han ile wang) 233
chebei amban, Kobdo ve Ulasutay şehirlerinin genel valisine verilen ad: 218, 250; İli valisi dzan-dzün'ün muavini 361, 362, 363, 398
Cho-şou-chui, (Moğolcası: Çagantay), Çin ticaret şirketi 252
cinayet, cani, ceza, bk. ceza
curci-dzanggin, Mançu ordusunda bir rütbe 231
cübbe, şamanlarda: 17
Zerfaşan vadisinde: 457, 458, 474; (krş. elbise)

Ç

çadır, bk. ev, ikametgâh, yurt
Çagantay, bk. Cho-şou-chui
çakmak 126

çalgı, bk. müzik
çanak çömlek, 432, 457; (krş. ki. kaplar)
çay makinesi, (semaver), 477
çägidäk, Altay'da kadın elbisesi 201. 233
çek! Altay'da ayran dökerken söylenir 51
çelik, 124, 127
çäri, veya: çärü 'ordu' > çuri (b. bk.) 159, 192
çärü käldi 'ordu geldi', (Çuya panayırı) 159, 239
çiftçi, bk. ziraat
çiftçilik, bk. bahçe, ziraat
Çin askeri, Çince, Çin genel valisi. Ç. haberleri ve yıllıkları, Ç. hükümeti, Ç. malı, Ç. ticareti ve tüccarları, bunlar için halk adlarına bk.
çoha, Mançu dilinde: 'asker' 224
çok! çok! Şaman nidası 36
çolış- 'haçvari bir oraya bir buraya konmak' > Çolışman, nehir adı, b. bk.
çong-bek 'büyük bey', Tarançi memuru 388
çömlek, bk. çanak çömlek
çömlekçi 457
Çud kuyuları 81
Çuri (< Çäri, çärü), Rusça söylenişine göre Çuya panayırının adı 159, 239
çu-u-uk! Şaman nidası 48

D

Dain-Batır, bir heykel adı 96
Da-Lama, bk. lama
daloye, (ka), Mançu ordusunda kurmay subay 193, 360
daloye, Mançu sivil idaresinde mahkeme reisi 361, 362, 364-369
Da-men, Kobdo'da kale kapısı 218, 220
Da-ming, mahkeme kapısı 366
Dao-ör-dan, Çin ticaret şirketi 318
darin, Mançu ordusunda tümen komutanı 360, 362
Da-tang, Kobdo'da kale kapısı 218 220
Dau-dja-fu, (Moğolcası: Undur-modo), Çin ticaret şirketi 252
davul, şaman ve lama'larda 8, 16, 18, 19, 24, 27, 29, 30, 32-36, 38, 39, 40, 43-46, 49, 50, 52, 54, 59, 229
değirmen, (su değirmeni) 454
demçi, bk. lama
demir devri, (eski ve yeni) 68, 75, 80, 101, 103-143
demir eşya 101, 102, 104, 106, 109, 112, 118, 119-127, 130, 140, 141, 152, 159, 241, 248, 258, 259, 415, 432
deri, kürk 160, 176, 208, 241, 259, 260, 267, 272, 282, 299, 458
därvazä, şehir kapısı 433, 451
destan, 95, 352, bk. dil malzemesi
dil, halk adlarına bk.: Çince, Rusça, Türkçe... gibi
dil bozukluğu, Türkçede 467, 468, 469
dil malzemesi ,(destan, edebiyat, masal, şarkı), 13-50, 63-67, 95 179, 188, 319, 344, 353 416, 417, 469, 470
dil temizleme 467
dilenci 208, 311, 313
din, dinî görüş, bk. budizm, hıristiyanlık, islâmiyet, Konfuçyus mensupları, müslüman, şamanlık
Djin-tai, Chambing'lerin başkomutanı 355
doğum 11, 54
dokuma, bk. kumaş
dokumacılık, (ipek, pamuk) 452, 453, 454
dolandırma, ticarette 243-247, 472
donmuş mezarlar 107, 108, 110, 136

dökme, (madencilik) 84, 96, 102, 122, 127
dumbek, (Çin zili) 363
Dungen isyanı, bk. isyan
Dung-yamun, 'doğu sarayı', İli vadisinde mahkeme 361, 364, 365. 369; (krş. Şi-yamun, Yamun)
düğün 55
dünyanın katları, şamanlıkta 3, 9,
dünyanın sonu 13, 14
dzalın, dzalin, Mançu memuru 210 247
dzan-dzün, 1) Bütün Moğolistan'daki Mançu ordularının başkomutanı ve genel valisine verilen unvan 329, 333, 335, 340, 341
2) İli vadisindeki kolordunun komutanı, askerî ve sivil idarenin başı 361-364, 369, 371, 380, 393 395, 397-403, 403, 407-411, 413, 414, 415
dzanggin, Mançu ordusunda kaptan-yüzbaşı 208-211; (krş. Cergi-Yanggin)
dzurgan, Mançu sınır müfettişi 149, 150, 151, 153

E

edebiyat, bk. dil malzemesi
eğlence yerleri 352, 446; (krş. lokanta, meyhane)
ekin, bk. ziraat
ekmek 476
elbise, kıyafet, 1) Arkeolojik devirlerde: 93, 98, 100, 106, 108, 136, 136-139, 141; 2) Baksa'nın elbisesi: 59; 3) Çin, Mançu, Moğol, Türk elbisesi: 149, 155, 193, 199, 200, 201, 208, 216, 219, 221, 228, 233, 252, 291, 316, 342, 348, 352, 357, 377, 405, 432, 447, 457, 458, 474, 481; 4) Şaman elbisesi: 17
elli-beşi, veya: ellig-beşi, 'elli başı', Tarançi memuru 236, 336, 387
emîr, Orta Asya hanlıklarında 442, 443, 447, 450, 451, 464, 470, 472, 477-481, 483, 485
enfiye 156, 173, 456
eski eserler, (arkeolojik:) 68-143; (Samarkand'da:) 436-450
esän-salam! esän-salam! Şaman nidası 50
esfar-i Tevrat 449
esnaf, işçi 225; krş. iş evleri, sanat, sanayi, zanaat
et, hayvan adlarına bk.: at, keçi, koyun, sığır
ev 342, 383, 385, 390, 434, 446, 450, 474
ev eşyası 383, 434, 474, 475
evlenme, (Tarançi'larda) 342
ey, ey, ey! Şaman nidası 48
eyer, bk. hayvan takımı

F

fabrika, bk. sanayi
fahişe 309, 313, 390
fal, kehanet, önceden haber verme 18, 35, 41, 45, 46, 47, 50, 55, 57, 61 62,
fani dünya 471
fatiha 441
ferman 443
fundu-boşko: (tundu-boşko), Mançu ordusunda teğmen 290, 336, 378

G

galday, Mançu ordusunda tuğay komutanı 357, 360, 362, 407
Gancur, Tibet kitapları 228
garnizon, bk. asker
gemi, buharlı 280, 414
gıda, beslenme, bk. yemek
giyim, giyiniş, bk. elbise
göçebe 97, 100, 134, 135, 174, 216, 249, 251, 328

gömme, bk. ölüm
gümrük 302, 303, 354
gümüş 76, 77, 118, 123 124, 139, 241, 242, 259, 274, 284, 298, 300-304, 318, 372, 411
güneş, (kün änä), şamanlıkta 14

H

hâkimiyet, hükümdar, hükümet, halk adlarına bk.: Çin, Kalmık, Mançu, Moğol, Rus, Tarançi
halı 239, 319, 458, 475, 477
halk dili, (Türkçe), halk adlarına bk.
halk edebiyatı, bk. dil malzemesi
hapishane 365
harac, Zerafşan vadisinde vergi nevi 486
harp, Türkistan hanlıkları ile Rusya arasında, 417-419, 435, 442, 444 445, 459, 470, 479, 480; (krş. isyan)
hastalık 323
hastane, askerî 443
hatib 451
hava falı 8, 16, 41, 50, 179, 190; (krş. fal, yadaçı, yadataş)
hay, hay, hay! Şaman nidası 23
haydutlar 287
hayvan besleme 97, 100, 114, 133, 140, 141, 174, 207, 218, 234, 250, 260, 261, 328, 332, 349
hayvan takımı, (arkeolojik:) 80, 88, 98, 109, 115, 125, 132, 133, 134, 174, (Zerafşan vadisinde:) 432, 458, 481
hayvan ticareti 160, 243
hediye, (rüşvet) 365, 366, 390
Häftiyak, (Kuran'dan seçme sureler) 475
hekim, Tarançi memuru 335, 336, 337, 340, 362, 414
heykeller, bk. taş âbideler
hıristiyan 1, 2, 321, 446, 447
hıristiyan ahali 296
hıristiyanlaştırılmış 56
hıristiyanlık 2, 6, 57, 58
hırsız, hırsızlık, yağma, yankesici, dolandırıcı 147, 158, 159, 177, 178, 208, 248, 293, 311, 312, 356, 358, 365
Hoa ör-dan, büyük Çin ticaret şirketi 314, 315, 316,
Hocalik devleti, Coğrafya adlarına bk.
höyük, bk. mezar höyükleri

I

ıklim, (İli vadisinde:) 322, 323; (Zerafşan vadisinde:) 423, 460
ıyık, 'kurbanlık' (Altayca) 197

İ

ibadet, (bk. âyin), 161, 238, 341, 352
idare, Çin'de ve Rusya'da askerî ve sivil i., 173, 250, 335, 360, Zerafşan vadisinde: 477-486
ikametgâh, arkeolojik devirde 98; (krş. çadır, ev, yurt)
ilchida, (Mançu ordusunda binbaşı:) 360; (yarbay:) 378, 391
İli isyanı, bk. isyan
imam, (bk. Molla), 339, 340, 352, 440
İngiliz ölçüsü 96
İngiliz tuzu 96
ipek, bk. kumaş
ipekçilik 452, 453, 456
ipekli kumaş, bk. kumaş
irgen, Mançu ve Moğolcada: 'halk' 224
iskelet, (mezarlarda insan ve hayvan kemikleri) 87, 79, 105-112, 114, 115, 117-120, 128, 132, 133, 138, 141, 382

islâm dini, islâmiyet, islâmî 1, 6, 58, 59, 338, 341, 352, 384, 417 468, 469, 470, 480, 484, 485
islâm medeniyeti 467
isyan, (Çämpän'lerin:) 357, (Çinde isyan:) 370, (İli vadisinde müslüman isyanı:) 286, 334, 376, 381, 393-415, (Kaşgar isyanı:) 332, 333, 334, 337, 338, (Mançu isyanı:) 395
işan , dinî reis 480
işçi, bk. iş evleri
iş evleri, iş sahipleri, atölyeler 250, 251, 259, 311, 344, 353, 432, 434 486 (zanaat, zanaat erbabı)
işgal, halk adlarına bk.: Rus işgali
işkal, Kulca memuru 337
işkence, bk. ceza

K

ka, (Moğol'ların taktığı bir söz olup, Mançu ordusunda albay derecesinde askerî rütbedir, Çincesi: daloye; Mançu sınır birlikleri komutanı) 148, 149, 151, 153, 193, 213, 216, 241, 246, 247
kabul resmi, (Mançu memurlarının:) 361, 362, 363; (Radloff'un Mançu vali muavinini ziyareti:) 218-221, (Radloff'un Şibä'leri ziyareti:) 391, 392
kadın 19, 50, 51, 63, 308, 309, 313, 475
kadın lama 393
kalan 'vergi' (Çuya panayırının adı) 159, 20
kale kapıları, 1) Kobdo'da: Da-men, Da-tang, Öl-men, Peng-men; 2) Zerafşan vadisinde: därvazä 433
Kalmık askeri, halkı, hanları, idaresi, memurları; halk adlarına bk.
kam, (şaman), 16, 21, 38, 39, 41, 47, 49, 64, 67
kamçı, şamanlarda 30
kamennaya baba, (Rusça: 'taş kadın', Türkçesi: balbal) 91, 122,
kanallar (bk. sulama), İli vadisinde: 323-326, 333, 334, 414; Zerafşan vadisinde: 423-431, 434, 464
kapır, Kazakça: 'kâfir' 63
karakol, (Çin-Rus sınırında) 144-286, 288, 289, 291, 292, 295, 330, 347, 348, 350, 385, 386, 387, 412, 415; Çin karakolları; Kāk, Sōk, Yüs-Tıt nehirleri üzerinde, coğrafya adlarına bk.
karakter, (Anadolu'da:) 471; (Çin'li:) 317; (Dungen:) 355; (İran'lı Tacik:) 471, (Karakalpak, Kazak, Türkmen:) 473; (Mançu-Tunguz:) 349; (Yahudi:) 448; (Zerafşan vadisinde:) 417, 450
karaul, bk. karakol
kasırgan, cehennem 10
kazı, kadı, Buhara'da ve Kulca'da 337, 484
keçe, k. çadır, k. yurt 135, 146, 265, 266, 466
kehanet, bk. fal
keman 59
kemik eşya 128
kemik, insan kemikleri, bk. iskelet
kereksur, Moğolcada bir nevi mezar 73
kervansaray 432, 451, 461, 477
keskui, bk. lama
kıl, bk. yün
kılavuzlar, Radloff'un 147, 148, 163, 164, 171, 180, 182, 183, 186, 187, 188, 289, 290, 291, 292, 294, 439
kılıç, bk. silâh
kımız 50, 173, 190, 212
kıstau, Kazakça: 'kışlak' 431
kışlak, Zerafşan vadisinde dağınık köy anlamında 426, 429-433, 466
kıyafet, bk. elbise
kız-tas, 'Kız-taş' heykel adı 92, 96
kigilik! kigilik! şaman nidası 42
kiji, Altayca: 'kişi' 4

kilise 415
kil kaplar, (arkeolojik) 89, 90, 118, 128, 129, 141; (krş. çanak çömlek)
kişa-çilo, Moğolcada taş âbidelere verilen ad 95
kitap, yazı, yazıt, bk. okuma yazma, 19, 213, 220, 221, 228, 239, 258, 292, 298, 316, 338, 381- 385, 392, 393, 437, 443, 445, 448, 449, 475, 476, 480
kitaplık 474, 475
kobuz, baksa'nın müzik aleti 59, 60
kodyoimnıng malı, Altayca: 'tüccarımın malı' 244
Konfuçyus mensupları 349
konsolos, (Kobdo'daki Rus konsolosu), konsolosluk 215, 217, 218, 222, 223, 224, 225, 273, 290, 296, 298, 303, 305, 364, 395, 406
koşun 213, 249, 282, 285
koza, bk. ipekçilik 252, 255
Kozan-Kuş-Taş, bir heykel adı 93, 98
Kozı-Körpöş, Kazak destanı ve kahramanı 95
Kök-Taş, Samarkand kalesinde bir taht 443
köle 465, 475
köprü 428, 463
kumalak, Kazakça: 'koyun pisliği' 61
kumaş, (yünlü, ipekli, dokuma) 90, 98, 137, 141, 149, 150, 152, 169, 160, 206, 223, 241, 254, 257, 258, 268, 274, 298, 300-304, 318, 319, 320, 342, 343, 411, 432, 452, 453, 454, 457, 458 (türlü cins ve adları ayrıca indekse alınmamıştır)
Kuran 298 not, 339, 352, 438, 475, 477, 480
kurban, (tolu), şamanlıkta 7, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 28, 37, 49, 50, 52, 61, 92, 134, 205, 223, 238
kurban merasimi 122, 224
kurban yeri 71, 176, 206
kurgan, (höyük, bk. mezar höyükleri) 104, 106, 107, 110, 113, 140, 209, 381, 391
Kurtuyak-Tas, 'kocakarı taşı' (heykel adı) 69, 91, 92
kül kabı 91, 93, 94, 95
külâh, şaman külâhı: 17, baksa külâhı: 59
kültür, bk. medenî
kün änä, 'güneş' 6, 14
kürk, bk. deri

L

lama 158, 193, 195, 197, 205, 206, 208, 213, 214, 227, 228, 229, 233, 268, 279, 383, 384, 392, 393, 403
lavki, (Rusça:) 'dükkânlar', Rus ticaret depoları 190
lokanta 294, 313, 314, 352, 486

M

ma-ák, ma-ák, ma-ák! şaman nidası 47
maaş ve ücret 259, 336, 339, 340, 348, 360, 392, 393, 478
mabed 220, 223, 227, 228, 229, 288, 328, 329, 379, 383, 384, 392, 393, 407
Madeira, (M. şarabı, bk. şarap ve Coğrafya adları altında: M.)
madencilik, (arkeolojide), 81, 84, 96, 98, 99, 100
maden halitası 82-84, 127
maden kuyusu, m. ocakları 81, 329, 356
maden tahlili 82
mahkeme, bk. adlî idare
mal, bk. halk adları altına: Çin malı, Moğol malı, Rus malı
malakay, Kazak şapkası 99
malî durum, m. sıkıntı, (İli vadisinde 333, 347, 360, 370, 371, 372
manastır 270

Mançu askeri, dili, hâkimiyeti, hükümeti, idaresi, istihkâmları, kitapları, memuru, sülâlesi, halk adlarına bk.
Mandjuraıne gisureme, 'Mançu gibi konuşmak' 380
maral boynuzu, ticaret malı olarak 150, 152, 160, 239, 242, 266, 284, 318
masal, bk. dil malzemesi
mayaki, (Rusça:) 'yol işaretleri' 71
medenî seviye 68, 99, 100, 101, 119, 139, 140, 143, 216, 243, 337, 354, 471 krş, Avrupa medeniyeti, İslâm medeniyeti
medrese 434, 436, 438-441, 444, 445, 470
mektep 339, 380, 417
memur, bk. rütbe, rütbe işaretleri
mensucat, bk. kumaş
merasim, bk. âyin
meyen-amban, Mançu ordusunda tuğay komutanı: 360, 378, 386 391, 396, 398, 401; dzan-dzün'ür emrinde Mançu generali: 329; Kobdo'da Moğol ordusu komutanı: 218
mäyrän, Türböt'lerde vergi memuru 233
meyva 295, 307, 308, 323, 342, 430, 446, 456; hayvan ve nebat adlarına bk.: elma, karpuz, kavun, kayısı, şaptala, üzüm, zerdali
meyhane 311, 312, 357
mezar, mezar taşları, mezarlık, bk. türbe
mezar höyükleri, (taş veya toprak) 68-143
mezarlık sahalar, mezar çukurları 207
millî idare, (Kulca'da) 330-341
mimarî eserler, bk. cami, eski eserler, kilise, köprü, mabed, türbe
ming-bäki, 'binbaşı', Kulca ve Tarançi memuru 335, 336, 337
mirahor, Buhara'da askerî rütbe 478
mirap, Tarançi memuru 335, 336
misyoner 19, 56, 57
Moğol ağızı, askeri, hâkimiyeti, hükümdarları, malı, memuru, tipi, tüccarları, halk adlarına bk.
molla bk. mulla
mu'azzim, 'afsuncu' 67
mukasim, 67, bk. mu'azzim
mulla 59, 61, 339, 340, 341, 434, 439, 440, 441, 442, 444 468, 470, 475, 482, 485
mutfak, bk. lokanta, sofra, yemek
müderris 451
müezzin 451
müslüman isyanı, (İli vadisinde 1863-1866) 237, 394-415
müslümanlar, halk adlarına bk.
müzik, müzik aletleri 205, 214, 220, 476

N

nal, nallama 133, 221, 222, 258
nargile 317
Nastay, bk. Tyen-gi-ta
naypus, boya adı 456
nayza, Kazak mızrağı 130
noel panayırı, Çuya boyunda 159
niru-yanggin, Mançu ordusunda binbaşı 378
nüfus 306, 322, 337, 353, 354, 423, 424, 449, 465-677

O

obō 15, 180, 183, 194, 198, 286
oğlan, (beçä) 476
okuma yazma 328, 338, 448, 449, 467, 468, 469, 482
Oldze-Dain, (Dain-Batır), heykel adı 96
ombo, Uranhay memuru 206
onbaşi, 'onbaşı', Buhara'da askerî rütbe 478

on-beşi, 'onbaşı' Tarançi memuru 236, 336
orbu, (tokmak), şamanlarda 19, 24, 30, 34, 35, 39, 43, 49, 50, 54
ordu, bk. asker
otçı, 'tabip' 67 (Doğru şekli otaçı),

Ö

öğretmen, bk. hatib, imam, molla, müderris, müezzin
Öl-men, Kobdo'da kale kapısı 218, 220
ölüm, ö. cezası 11, 12, 14, 55, 140, 176, 312, 364, 484, 485
ör-loya, yüksek mahkeme memuru 365, 366
östäng, kanal, b. bk. 326

P

palatki 'çadırlar', veya: sçotı 'he saplar', Moğolistan'daki küçük Rus dükkânları 282
pamuk, (bk. kumaş) 323, 351, 353, 432, 453, 486
pamukçuluk, pamuk dokuma 453, 454, 455
panayır 154, 155, 158, 159, 192, 239, 240, 241, 273
para, bk. malî durum, maaş
paştap, Kulca memuru 337
pazar yeri, Zerafşan vadisinde 'köy, kışlak merkezi' 431, 432, 433, 436, 439, 451, 454, 458, 484, 486
pencabaşi, Buhara'da askerî rütbe 478
Peng-men, Kobdo'da kale kapısı 218, 219, 220
pilâv, (bk. yemek) 476
pipo, bk. tütün
pirinç eşya 140, 142, 159, 214, 241, 248
polis, Kulca'da 308, 311, 312, 337
posta yolu, bk. yol
pūra, şamanlıkta kurbanlık hayvanın ruhu 24, 36, 37, 39, 47, 48
pūra-sakçı, p. muhafızı 23, 24
put 8, 223, 228, 229, 384, 385
putperestlik 57, 59, 77, 400

R

rahip, bk. lama
rakı 50, 151, 174, 188, 195, 212, 224, 231, 294, 390, 408, 447, 477
resimler, arkeolojik: 90, 91, 108; duvar resimleri: 384; mabedde resim: 221, 223
resniçi, memur unvanı 414, (Tarançi memuru:) 335, 336
royan, boya adı 456
ruh çağırma 8, 16, 30, 52, 54, 221, 223
ruhlar 5, 9, 15, 27, 31-67
Rum-katolik kilisesi 415
Rus askeri, işgali, malı, memuru, sınırı, tüccar depoları, tüccarları, halk adlarına bk.
rüşvet, bk. hediye
rütbe, r. işareti, (asker, memur), (krş. asker, bundan başka halk adlarına da bk.: Mançu askeri, memuru; Kalmık askeri; Rus askeri; Soyon askeri; Tarançi askeri), 149, 155, 193, 220, 228, 329, 335, 348, 380, 391, 414, 478

S

sabun 456
saç tuvaleti 99, 142, 150, 175, 199, 200, 233, 293, 343, 352, 377, 447
sahtiyan 241, 242, 246, 258, 267, 268
sal 203, 461, 462
salgın hastalıklar 53
sanat, sanayi, fabrika, (bk. iş evleri, iş sahipleri) 251, 252, 267, 268, 269, 354, 417
sarhoşluk 51, 214

sarık, bk. elbise
savaş bk. harp, isyan
savaş meydanı 116
sçotı, bk. palatki
sädäri, Kulca memuru 337
selâmlaşma 172, 195, 199, 218, 219, 375
semaver 432
Sı-chu-tu, beş büyük Çin ticaret şirketi 252
sınır, bk. halk adları altında: Buhara-Rus sınırı, Rus-Çin sınırı
sihirbazlık 60
sikke, bk. malî idare
silâh, (arkeolojik:) 80, 106, 114, 121, 123, 124, 125, 129, 130, 140, 275; (Buhara'da:) 479, 481; (Mançu:) 404, 405; (Rus:) 479; (Tölös:) 174
silav, Zerafşan vadisinde: 'hediye' 471
sinagog 448, 449
sipahi 479
soba 270, 315
sofra ve mutfak takımı 150, 214
sōk, 'soğuk', Coğrafya adlarına bk.
somo, 'dokuz ced' (kutsal kayın) 8, 18
sök, 'kemik, soy, nesil' 32, 51
söltü, nezir ipi 29
subay, bk. rütbe
sulama, (sunî s.) 134, 163, 226, 306, 307, 322, 342, 351, 382, 416, (Zerafşan vadisinde:) 423-429, 484
sultan, Kulca sultanı Nasireddin, şahıs adlarına bk.
sumul, 'bayrak', Mançu, Soyon ve Kalmık'larda teşkilât bölümü 208, 327, 328, 330, 347
sumun, Türböt'lerde bölüm 233
Sunda, batı Çin valisi, oturduğu yer: Län-djo 361, 362, 380,
sümbö 217
süs, mimarî eserlerde, bk. cami, medrese, türbe v. b.
süs eşyaları 80, 82, 88, 89, 90, 106, 107, 115, 118, 124, 126, 127, 132, 133, 134, 139, 142, 199, 200, 233, 318
süt 264, 477
süvari, bk. at, atlı, asker
sü-wä-sa, işkence âleti 368

Ş

şaga, Tarançi memuru 335, 336, 337, 362, 414
şagarbata, şaman nidası 36, 37, 42, 43, 44
şaman, (kam) 2, 3, 8, 10, 16, 20, 21, 22, 24, 27-67, 206
şamanlık, 1-67, 176
şamanlığın izleri 59-66
şang-bäk, büyük Tarançi memuru 335, 336
şangda, Soyon'larda başkan 174
şarap 149
şarkı, bk. dil malzemesi
şehir kuruluşu, Zerafşan vadisinde 434, 435
şerbät 477
şeytan 56, 57
şiî 465
şikâyet 363
Şi-yamun, 'batı sarayı', İli vadisinde Çin'li ve Dungen'lerin işine bakan adliye ve polis dairesi, 361, 364; krş. Dung-yamun, Yamun
şülöngü, Altay'lılarda zaysan ve temiçi'nin emrindeki memur 150
şün-yang, mahkeme başkanı yardımcısı 361, 364, 365
şüttür, Moğolcada: kurbanlık koyun 197

T

taassup 237, 417, 446, 470, 471, 485, 486
tahmak, boya adı 456
tailga, bk. taylıga
tamaşa, Zerafşan vadisinde: 'temsil' 485

tamga 91
tanap, Buhara'da vergi cinsi 486
taptı, 'basamak', şamanlıkta 20, 24, 34-37, 42, 43, 44, 47, 49, 50, 51
Tarançi askeri, devleti, memurları, ordusu, halk adlarına bk.
targa, Soyon memuru 174
tarihten önceki devir 68
tarla, bk. ziraat 306
taskak, kurban yeri 25, 26, 28, 36, 39
taş âbideler 91-96, 98, 99, 122
Ta-şeu-chu, Çin ticaret şirketi 252
tayci (< Çin. t'ai-tsu), Moğolcada: 'prens' 232
taylıga, Altay'da kurban yeri 20, 24
tedavi, baksa tarafından 61, 62
temiçi, zaysanın emrindeki memur 174, 178
tete, tete, tete-te! şaman nidası 48
Tevrat, 448, 449
tezgâh, bk. dokumacılık
tezyinat, (arkeolojik:) 84, 97, 124; (krş. cami, eski eserler, mimarî eserler, türbe v. b.)
thora, esfar-i Tevrat 449
ticaret, tüccar 76, 123, 152, 157-162, 176, 177, 192, 193, 225, 227, 234-286, 293, 296-304, 315, 316, 318, 344, 354, 406, 407, 431, 432, 434, 447, 451-458, 465, 470-473, 486; (bundan başka bk. halk adları altında: Çin ticareti, Moğol ticareti, Rus t., Yahudi ticareti, tüccarları)
ticaret bilânçosu, t. raporu (1850-1861) 296-304
ticaret yolu, bk. yol
tip, bk. halk adları altında: Moğol tipi, Türk tipi, Yahudi tipi
tokmak, (orbu), şamanlarda 22
tolu, söltü'ye asılan elbiseler 35, 36, 39
tsimuga, Çin memuru 217
tuhafiye eşyası 258, 270
tunç devri 75, 78-103, 123, 129, 142
tunç eşyalar, (arkeolojik) 80, 103, 127, 139
tundu-boşko, bk. fundu-b.
tuslakçi, general rütbetsinde Moğol subayı 193
tuyuk! (yol) kapalı! 182
tuz 455
tüccar, bk. ticaret
tükölö, şamanlıkta kurbanlık hayvan derisinin asıldığı değnek 26
tümängi-tus, aşağı dünya 10
tüngür, veya: tür (şaman davulu) 18
tüngür äsi 'davul sahibi', şamanlıkta 18
türbe 436, 437, 438, 441-445
Tyan-gi-ta, (Moğolcası: Nastay), Çin ticaret şirketi 258

U

ugeri-da, Mançu ordusunda: albay 193, 335, 376 378, 380, 381, 390, 397, 400, 415
ulema, âlim, dinî sınıf, bk. İslâm, müslümanlar, taassup
u, u, u! şaman nidası 48
Undur-modo, bk. Dau-dja-fu
ungay gak gak, ungay gak! şaman (kaz) nidası 23, 39

Ü

üçayak 150
üsüttär yäri, 'ölüler yeri' 54

V, W

vakf 460
vallahi, billâhi! baksa nidası 63
van ile chan, bk. chan ile van
vergi 231, 255, 329, 332, 337, 339, 354, 355, 357, 367, 396, 447, 483, 484, 486
viyolonsel 59
wan-şu, Kobdo'da üçüncü sınıf Mançu memuru 218, 220, 225
wai-gu-jin, Çin'lilere göre 'dış halklar, yabancı, barbar' 222, 330, 349, 408

Y

yadaçı, hava falına bakan kimse 8, 179, 187
yalama, nezir olarak bağlanan paçavra 22
Yamun, 'konak, saray', (bk. Dung-y., Şi-y.) 218, 219, 365, 367, 378, 414
yang, Çin'lilerde tarla bölümü 353
yaratılış efsanesi 3-5
yasaul, Buhara emîrliğinde Beg'in memurlarından 483; İli vadisinde mahkeme memuru 362, 366 (yasol)
yasaul-başi, Buhara'da yasaul'lar komutanı 482, 483
Ya-şiu-di, (Moğolcası: Arjan, Rusçası: Arjanovskaya Kompaniya), Çin ticaret şirketi 252
yaysang, Kalmık'larda boy başkanı 329
yazı, yazıt, bk. kitap, okuma yazma
yemek, gıda, beslenme 150, 151, 175, 195, 212, 224, 294, 313, 314, 329, 342, 375, 376, 391, 405, 406, 408, 452, 476, 477
yerleşik 97, 135, 250, 331
yerleşme 196, 320, 321, 322, 331, 332
yerlilerin idaresi, Çin'de ve Rusya'da, (bk. idare) 173, 250, 360
Yär-su, Yersu 7, 8, 15, 55, 64, 205
yol, (posta, ticaret yolu) 248-251, 273-281, 283, 284, 286, 297, 308, 309, 420, 461-465
yurt, (çadır, keçe çadır) 21, 22, 27, 29, 32, 33, 34, 44, 50, 53, 54, 55, 146, 148, 150, 151, 154, 155, 156, 163, 172, 173, 175, 188, 190, 192, 195, 196, 197, 199, 206, 207, 209, 215, 226, 230-233, 254, 256, 264, 270, 275, 286, 287, 288, 290, 328, 350, 461
yurt temizleme, şamanlıkta 52-55
yün, kıl 208, 261, 263, 264, 265, 272, 283
yünlü, bk. kumaş
yüz-başi, Buhara'da askerî rütbe 478
yüz-bäki, (veya: y.-bägi), Tarançi'larda 336, 387
yadataş, (bk. yadaçı, hava falı), 8, 179, 180, 187
yağma, bk. hırsız

Z

zanaat, zanaat erbabı (bk. iş evleri, sanat) 455, 486
zaysan, zaysanlık 155, 156, 158, 162, 173, 174, 177, 178, 188
zeket, Buhara'da vergi cinsi, (arab. zekât) 486
zırh, (demir) 126, 130, 141
ziraat 76, 97, 100, 134, 135, 196, 217, 225, 226, 250, 254, 271, 290, 295, 306, 307, 321, 322, 323, 331, 343, 349, 350, 353, 354, 356, 389, 390, 404, 407, 413, 414, 417, 430, 459, 486
ziraat aletleri 135, 141, 350, 338, 432

b) Hayvan ve nebat adları

A

agriophyllum, un yapılan bir nevi ot 271
akasya, die Akazie 202
antilop, yaban keçisi, die Antilope 101, 232
ardıç, der Wacholder 21, 24, 29, 47, 165
argali, dağ koyunu, yaban koyunu 97, 144, 145, 191, 194
arpa, die Gerste 135, 260, 271, 342, 350, 414, 456, 486

at, (kurbanlık at) das Pferd 20, 21, 23, 24, 37
at, atlı, binici, süvari, at eti 97, 100, 130-134, 183, 140, 141, 146, 147, 153, 155, 160, 162, 164, 165, 171, 174, 175, 177-180, 184, 188, 190, 214, 222, 230, 234, 241, 252, 260, 261, 264, 272, 302, 303, 304, 309, 318, 329, 330, 349, 410, 432, 447, 477
ayı, der Bär 97

B

badem, die Mandel 477
bakla 135
bedä, bir ot adı 430, 456; krş. mu-şi
bos gruniens, bk. sarlık
boynuzlu hayvan, bk. sarlık, sığır
buğday, der Weizen 135, 196, 226, 258, 260, 271, 290, 350, 408, 411, 414, 430, 456, 486

C

cigde, fundalık 382

Ç

çam cinsi, bk. lâdin, pihta, sedir
çam fıstığı, die Zirbelnuss 244
çay, der Tee 93, 148, 151, 152, 153, 160, 193, 195, 199, 212, 214, 216, 217, 223, 234, 236, 237, 241, 242, 243, 251, 254, 255, 256, 258, 267, 274, 284, 285, 297-304, 315, 318, 381, 407, 408, 446, 458, 477
çayırlık, sunî 351

D

dağ keçisi, der Steinbock 97
dağ sıçanı, Moğolcası: tarbagan, Alm.: das Murmeltier (< ahd murmenti. muremunto < lat. mūren montis), (mus marmota) 145, 152, 157, 158, 160, 191, 238, 241, 142, 246, 272, 282, 284
dağ sıçanı, der Hamster (mus cricetus) 144
dağ tavuğu, das Birkhuhn 131,
darı, die Hirse 135, 271, 342, 350
deve, das Kameel 134, 135, 138, 155, 156, 190, 209, 247, 251, 261, 279, 283, 302, 303, 304
domuz, das Schwein, yaban domuzu: 132, 288, ev domuzu: 338, 341, 352, 405, 408
dut ağacı, der Maulbeerbaum 486

E

elma, der Apfel 295, 207, 308, 323, 342, 430, 456
eşek, der Esel 432, 447

G

gazel, bk. antilop
geyik, der Hirsch 97, 98, 131
goza, 'koza' (Zerafşan vadisinde) 455
guguk, şaman âyininde, 43

H

haşarat, (sinek, sivrisinek, pire, moşki) 167, 169, 203, 204, 254, 387
haşhaş, der Mohn 226, 260, 307, 353, 356, 357
havuç, die Mohrrübe 476
hıyar, die Gurke 342
Himalaya arpası 135

İ

inek, bk. sığır

K

kakım, 19, 131, 136
karaca, das Reh 131, 138, 141
karaçam, die Lerche 154, 163, 165-168, 170, 171, 181, 188, 191
karagaç, Zerafşan vadisinde ağaç adı 430, 450
karagan, kök adı 208

karakuş, kartal, der Adler, bk. märküt, 42, 43
karpuz, die Wassermelone 323, 342, 430
katır, das Maultier 432
kavak, die Pappel 225, 307, 382, 430
kavun, die Zuckermelone 323, 342, 430, 476
kayç-agaç, Türböt'lerin gömdüğü yazılı levha 239, 240
kayın[1], die Birke (bilhassa şamanlık âyininde) 18, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 33, 41, 44 204
kayısı, die Aprikose 295, 307, 308, 323, 342, 430, 456
kaz, die Gans, (şaman âyininde) 22, 24, 38, 39
keçi, die Ziege 97, 134, 175, 261
koyun, das Schaf 61, 98 134, 175, 196, 197, 206, 208, 209, 215, 241, 252, 253, 261, 272, 283, 284, 299, 300, 303, 349, 405, 408, 410, 455, 477
kök, (gıda olarak) 175; bk. karagan
köpek, der Hund 97, 98, 196
kurt, der Wolf 144, 145, 266, 272
kuru üzüm 477

L

lâdin çamı, die Fichte 119

M

märküt, şamanlıkta gök kuşu. kartal, der Adler 32
mısır, der Mais 323
misk keçisi 145
misk torbası 272
mu-şi (Çince), yonca, 456; krş. bedä

O, Ö

orman tavuğu, das Auerhuhn, Steppenhuhn 131
öküz, (Soyon'larda binek hayvanı olarak) 174, 175, 248

P

pihta çamı, die Pichte 163, 164
pirinç, der Reis 229, 323, 342, 354, 408, 430, 456, 486

R

radices silii reflexi, bir hayvan adı 94
Ren geyiği, das Renntier 99, 101

S

saksaul, veya: säksäül, ağaç adı 374, 382
samur, der Zobel 19 ,77, 131, 137, 152, 160, 231, 241, 242, 246. 266, 272
sansar 131
sarana, hayvan adı 94
sarlık, sarlik, Tibet sığırı, der Gyak, (bos gruniens) 196, 207, 234, 246. 262, 263, 264, 272
sebze, sebzecilik, bk. bahçe, bahçıvan
sedir, (katran ağacı) 8, 165, 166. 168, 169, 239
säksäül, bk. saksaul
sığın, das Elenntier 128, 131,
sığır, (inek, öküz), das Rind 98, 134, 155, 160, 161, 196, 234, 241, 244, 260, 261, 262, 264, 272, 283, 301-304, 329
sığır eti 455, 477

[1] Radloff burada "die Birke" tâbirini kullanıyor. Bu söz tam "kayın" mânasına gelmemekle beraber, şamanlıkta kullanılan ağaç kayın (Altayca *kazıng)* olduğu için böyle çevrilmiştir. (Çeviren).

sığır vebası 212, 245, 262, 264
sincap, das Eichhorn 131, 244
sinek, sivrisinek, bk. haşarat
somo, bk. kayın 18
söğüt, die Weide 204, 382

Ş

şaptala, İli vadisinde bir nevi meyva 308, 323, 342
şeftali, der Pfirsich 295, 207, 208, 323, 342
şi, ot adı 199

T

tarbagan, t. derisi, (dağ sıçanı), das Murmeltier 145, 160, 192, 232
tarla sıçanı, die Feldmaus 144
tavşan, der Hase, (şaman âyininde) 19, 47, 48, 144
tavuk, das Huhn 98, 259
teloxis aristata, un yapılan bir nevi ot 271
Tibet yakı, bkı sarlık, sarlik
tilki, der Fuchs 131, 231, 266, 272
Türk buğdayı 430
tütün, 152, 176, 195, 199, 219, 225, 266, 241, 242, 258, 260, 274, 307, 317, 323, 351, 353, 375, 381, 430, 432, 456
üzüm 446, (kuru üzüm: 456)

Y

yak, bk. sarlık, sarlik
yonca tohumu 456
yosun, das Moos 166, 169, 185
yulaf, der Hafer 260, 350

IV. Şahıs adları, Tanrılar ve ruhlar

A

Abakan Kan, Tanrı 7
Abdulgafar, Nurata Beg'i ve Buhara elçisi 481, 482
Abdullatif Mirza, bk. Mirza A. M.
Abılay, Kazak hanı 64
Abıyaş bk. Kan A.
Abu Tobu, bir şamanın ceddi 8
Adam Kan, tanrı 7, 44
Adam Sart, Kazak'lardan 387, 388
Ajo, bk. Aşo
Ak Kan, (Rus çarı) 172
Ak Ülgön, (Bay Ü.), tanrı 31, 41
Ali, halife 444
Altay Kan, tanrı 7, 31
Argın, Argun, Kazak 66
Aşın Kan, tanrı 44
Aşo, Hakas hükümdarı 135
Ata Korkut, evliya 64
Ayna, ruh 10
Azban, veya: Sarı-A., 65

B

Baba Hoca, Tarançi memuru 414
Babür, Gazi Zahireddin Muhammed, Hindistan Türk imparatoru (1483-(1530), bk. Bibliyografya.
Bahadur Bi, Katırçı Beg'i ve Buhara elçisi 481, 483
Bay-Kabıl, ruh 66
Bay Ülgön, (Ak Ülgön, Ülgön, Ülgön Ata), tanrı 7, 10, 11, 19, 22, 24, 27, 29, 30, 32, 37, 40, 44, 45, 49, 50
Bayansulu, Kazak destanı kahramanı 95
Bedik, bk. Mirza B.
Bek Azıl 64
Bekey, Kazak 388
Bek Sadibek, Tarançi memuru (resniçi) 414
Bektav Ata 64
Bek-Sultan, Kazak 387
Berdi-Bay, Kazak 65
Bi-Säürük, Kazak (Kırgız) beylerinden 409
Bitä, Radloff'un Şibä boyundan Mançuca dil öğretmeni ve tercümanı 195, 205, 209, 215, 216, 222, 232, 375, 376, 377, 381, 382, 383, 386, 390,
Bogdaçin, Kozak 395, 396
Bok-Basar, İli vadisinden Rus'lara gönderilen Kazak elçisi 388, 389, 390
Buda, Buddha 193, 211, 214, 403
Buhara Emîri 435
Burchan, (Buda) 195, 215
Burku, Divane 64
Burlu-Bay, Kazak 65

C

Ceten, veya: Cetän, Kazak 387, 388, 409
Ch., A., Rus tüccarı 237, 238
Chukibu, Mançu'ların Şibä boyundan meyen-amban (tuğgenerel) 391
Cuma-Bay 66

Ç

Çan, İli vadisinde dzan-dzün (Mançu ordusu başkomutanı) 398, 411
Çanzak, Dungen reislerinden 407
Çıngız Han 64
Çi-Amban, Buluntogoy valisi 254
Çivalkov, Teleüt boyundan Radloff'un öğretmen ve arkadaşı 56, 176, 178, 179
Çomço Kam, şaman 45
Çornay, Radloff'un Altay'lı (dvoyedan'lı) kılavuzu 205, 206,
Çoyun Kara, Kazak 65
Çung-Chang 223

D

Dau-Wang, imparator 370
Davut peygamber 66
Deçin, (De), Solon albayı(ugeri-da) 377, 393, 400, 415
Demir Bahadır 13
Djo-sang 221
Duba-Ahun, Kuça'lı 401

E

Edär Kan, tanrı 7
Engkay Kan, tanrı 24
Erkin, tanrı 31
Er Kökçe 64
Erlik, E. Kan, tanrı, 4, 5, 10-13, 34, 52
Etkär, ruh 10

F

Fal-dan-ma-l, Dungen isyanı elebaşlarından 394
Fellenberg, kimyager 83

G

Gabain, A. v., 101 not
Geser-Bogdo, (Lao-ye-fu-çchi) 221
Giloff, Rus tüccarı 153
Göbel, Fr. 83, 127
Guan-ping 221

H

Haci-Bay, Samarkand'lı tüccar 445
Halisat Hekim, Kulca memuru 340, 341
Hazret Şah-Zinde, (Kasim ben Abbas) 441, 442, 443
Hoca Ahrar 444
Hocam Niyaz Ahun, 401
Hoca Nispetdar 445
Hoca Yakub, evliya 445
Hudayar Han 486
Hulaga Han, (Hulâgu, Hülegü) 319

İ

İbrahim, bk. Mirza İ.
İnan, Abdülkadir 63, 67 not
İskender Han, Buhara ordusu komutanlarından 479

K

Kalender Haci Sefa 445
Kalning, veteriner, Radloff'un yol arkadaşı 218, 221, 264
Kambar, (peygamber) 65
Kam Sarga, şaman 45
Kan Abıyaş, tanrı 9
Kan Kartış, tanrı 22
Kan Pırkan, bk. Pırkan Tengere
Kara Kam, şaman 45
Kara Koja, Kazak 64
Kara Şurlu, tanrı 41
Karan Bahadır, şamanlıkta 14
Kartış, bk. Kan K.
Kasim ben Abbas, bk. Hazret Şah Zinde
Kattı-Kurgan emiri 450, 451
Kaufmann, Konstantin Petroviç, Rus generali (1818-1882) 437
Kazıbek 64
Kazi Nasireddin Ahun, Kulca sultanı 401

Kayra Kan, (Tengere K. K.) 4-9, 13, 27, 29, 30, 92, 187
Kazrät Koja, Kazak 65
Kämängär, ruh 66
Kendi-Bay, Kazak 65
Kent-Buga, Kazak 65
Kere-Bahadır, destanda 14
Kereldäy 48
Kergädäy, tanrı, Ülgön'ün oğlu 32, 44
Kırgız Kan 7
Kızagan Tengere 6
Kızügan Tengärä, (Kızagan? b. bk.) 22
Kien-lung, imparator 321, 327
Kolpakovski, Rus gemisi 415
Kondubay, Kazak 66
Kostu Kan, tanrı, Ülgön'ün kızı 30
Koybak, (Koykab?) 66
Kozan-Kuş, bir kahramanın adı 93
Körmös, tanrı 10, 11, 12
Körpebay 64
Közümböt, ruh 66
Kuban Bay, Kazak 65
Kuday Yayuçi, tanrı 6
Kudfi Çärdaun 443
Kui-çan chebei amban, Kobdo valisi dzan-dzün'ün muavini, çok yerde ancak Amban şeklinde geçer, 218-221, 223, 224, 233, 250, 280
Kulay Kan, tanrı, Ülgön'ün kızı 30
Kulca Sultanı, (Taranci Sultanı, Nasireddin) 388, 410
Kurat, A. N., 101 not
Kurgay Kan, tanrı 24
Kuruldak, şamanın yardımcısı 47, 48
Kuun, Graf Géza, Maçar şarkiyatçısı 67

L

Lao-ye-fu-çchi, (Geser-Bogdo) 221
Lio-Ahun, Dungen isyanı elebaşılarından 294
Lung-vang, deniz tanrısı 223
Lut, peygamber 92

M

Mahsamet, Taranci isyanında müslüman elebaşılarından 399
Makilä, Kazak 191
Malo, Dungen reislerinden 407
Mandışirä Bahadır 5, 6, 14
Mansar Kan 7, 31
Marcus (kitaplığı), Venedik'te 67
Matuşevski, topograf 279
Mavalki, Dungen reislerinden 407
May-Änä, tanrı 6
May-Tärä, tanrı 5, 6, 14
Mängäy-Cüzöy, ruh 66
Mengi Kan, (Möngke Han), Moğol hükümdarı 122
Mergän Kan, veya: Mergen Tengere 6, 22
Messerschmidt, D. G., tabip ve seyyah (1685-1735), 1720-1727 arasında Sibirya ve Baykal civarında ilk ilmî geziler tertip etmiştir, 76, 91-94, 127, 131, 138
Mırza-Ravat, kervansaray adı 461
Mısıgan Kan, tanrı 32
Ming, 1863-1866 isyanı sırasında İli vadisinde dzan-dzün (askerî ve sivil idare başkanı) 402
Mir Seyid Bäräkä Şeyh, Timur'un öğretmeni 437
Mirza Abdul-Latif Mirza, Uluk-Bek'in oğlu 437
Mirza-Bedik, Uluk-Bek'in oğlu 438
Mirza İbrahim, Uluk-Bek'in oğlu 438
Mirza-Nayin, Uluk-Bek'in oğlu 438
Mirza Uluk-Bek, bk. U.-B.
Mordo Kan, tanrı 7, 331
Mu-di, Çin'lilerde yer ruhu 223
Muhammed, peygamber 63
Mulla Muhammed Kurban Ahun 401
Musa (dini) 5
Musa (hikâyesi) 6
Musa-Bay, Buhara elçisi 480
Mussafar, bk. Muzaffer

Muzaffer, Muzaffereddin, emîr 444, 486
Müller, seyyah 77
Münkö, Soyon hanı 173

N

Nargunç Ahun 401
Nasireddin, Kazi, Ahun, Kulca sultanı (1863-1866 isyanında) 388, 410
Nayin, bk. Mirza-N.
Neptun 223
Nur Ali, Kazak komutanlarından 409

O

Oçartay, Bitü'nün kardeşi 390, 391
Oktu Kan, veya: Oktun Kan 7, 31
Ongustay Kuldurak, bir şamanın ceddi 8
Osman-Beg, Buhara ordusu başkomutanı (1868) 479
Oşlikoff, Rus tüccarı 232

P

P., Rus binbaşısı 374
Paklevski, bk. Vali-Ahun-P.
Pallas, P. S., tabiî ilimler bilgini ve seyyah (1741-1811) 87, 127
Pavet de Courteille, Fransız türkologu 67
Pavlinoff, Rus konsolosu 279
Paysın Kan, tanrı 30
Pärbi Kan, veya: Perbi Kan 7, 32
Pestereff 175
Pırçu Kan, tanrı 7, 31
Pırıng, Tölös boyundan 176
Pırkan Tengere, (Kan Pırkan) 33, 34, 37, 44, 48
Popoy, Altay'lı 53
Potanin, G. N., Asya seyyahı (1835-1920) 73, 95, 96, 207, 208, 213, 216, 217, 249, 250, 253, 254, 266, 267, 268, 270, 271, 281-285
Prinz, Tomsk valisi 239, 240, 241 248, 249, 275, 277, 281
Pura Kan, tanrı 30
Puysan Kan, tanrı 7

R

Radloff, notta: 67, 101, 121, 345, 435
Radloff'un karısı 148, 150, 213
Rahmet Bi, Ziaddin Beg'i ve Buhara elçisi 481, 482, 483
Raşeddin Han, Kulca'lı 401
Reinthal, teğmen, Kulca'yı ziyaret eden Rus elçisi 406, 407, 408
Ritter, C., coğrafyacı (1779-1859) 143
Rubruquis 122
Rudolphi, teğmen 77

S

Sadık Cakkan 401
Sarga, bk. Kam S.
Sarı Azban 65
Sarı Kan, (Çin imparatoru) 172
Schiller, F., Alman şairi 57
Sıdık-Törü, Kazak reislerinden 461, 485
Siratu, Moğol meyen- amban'ı (tuğ-general) 396
Sō Kan, veya: Soo Kan, tanrı 7, 31
Struwe, H. 82, 83, 124, 127
Sultan, (Kulca, Tarançi sultanı), bk. Nasireddin, 389, 390

Ş

Şalyimä 14
Şangmosi, İran'lı hoca, isyan edenlerden 334
Şan-şing, Çin'lilerde dağ ruhu 223
Şän-fung, imparator 371

T

Talay Kan, tanrı 7
Tamerlan, 435; krş. Timur, Timurlenk

Tamın, bk. Tumın
Tapkay, tanrı 44
Tarançi Sultanı, (Kulca Sultanı) 388, bk. Nasireddin
Tasıgan, tanrı, Ülgön'ün karısı 30
Tao-Kuang, imparator 327
Telegey, tanrı, 31
Temircan 65
Temir Kan, tanrı 7
Testü Kam, şaman 45
Tengere Kayra Kan, (Kayra Kan), tanrı 4, 6
Thomsen, V., Orhon yazıtlarını çözen Danimarkalı dilci (1842-1927) 121 not
Timur, (Timurlenk, Tamerlan) 416, 435-438, 440, 442, 445
Timur'un karısı 440
Timur'un öğretmeni, bk. Mir-Seyid-Bäräkä-Şeyh
Togan, Z. V., 101 not
Tō Kan, tanrı 31
Tokmakoff, Rus tüccarı 284
Tongkat, Kazak 64
Tor, aygır 64
Totoy Payan, yağmur ilâhı 32
Tsagan-Gigen, Barlık boyu reisi 215
Tumın, (Türkçe şekli: Bumın), Köktürk kağanı, (ölümü 552) 99
Turdu Bek 64
Tutay, Radloff'un Kazak tercümanı 286, 287, 291, 293, 294, 295, 312
Tüstü Kan, tanrı, Ülgön'ün kızı 30

U,Ü

Uçukçi, şaman 45
Uluk-Bek, veya: Uluk-Bey 437-440
Ülgön, bk. Bay-Ü.

V, W

Vali-Ahun- Paklevski şirketi 414
Vambéry, Macar türkologu (1832-1913) 67, 436, 437, 439, 443, 470, 471, 478, 481
Verbitskiy, V. İ.. Rus misyoneri (1827-1890) 19, 56
Witzen 81, 118

Y

Yaabır Kan, tanrı 7
Yabaş Kan, tanrı 7
Yajın Kan, tanrı 31
Yalang-Tuş-Bahadur 439
Yaman Üsüt, fena ruhlar 10
Yaşık, Radloff'un kılavuzlarından, yağmur büyücüsü 187, 190
Yayık, Y. Kan 6, 7, 30, 52
Yayuçi, tanrı 11, 12, 44-47, 52
Yoo Kan, tanrı 7

V. Bibliyografya

Aus Sibirien (Sibirya'dan) adlı eserin II. cildinde W. Radloff tarafından zikredilen veya çeviren tarafından anılan eserler. W. Radloff çok yerde bu gibi eserlerin ancak adını veya müellifini göstermekle yetinmiş, bu yüzden tamamlayıcı bilgiler çeviren tarafından eklenmiştir.

Babür, Gazi Zahireddin, *Babürname* (Radloff: Baber Nameh). Radloff'un kullandığı nüsha: N. İlminskiy, *Baber-Nameh*, Kazan 1857. [337]

Buleka-Bitche (Mükemmel Mançu sözlüğü). Radloff'un 1869 da satın aldığı bir eser. [391]

Bol'şaya Sovetskaya Entsiklopediya. Moskova. 1929 dan başlar. (İndeks için kullanılmıştır).

Codex Comanicus, Radloff'un kullandığı nüsha: *Codex Cumanicus*. Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit Comes Géza Kuun. Budapest 1880, CXXXIV+305 s. [67]

Gabain, A. v., *Alttürkische Grammatik*. Leipzig, O. Harrassowitz 1941, 358 s. İkinci basılış: aynı yer, 1950. [101 not]

Gancur. (Tibet kitapları). [228]

İnan, A., *Tarihte ve bugün Şamanizm*. Materyaller ve araştırmalar. Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara 1954. VI + 230 s. + 7 resim [63, 67]

King. Çin edebiyatının klâsik eserlerinden. [380, 390]

Kutadgu Bilig, (Radloff'ta: Kudatku Bilik), bk. Yusuf.

Kurat, A. N., *Köktürk Kağanlığı*. Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, X, Ankara 1952, 56 s. [101 not]

Kuun, C., Géza, bk. Codex Comanicus.

Machatschek, F., *Landeskunde von Russisch Turkestan*. Stuttgart, Verlag von J. Engelhorns Nachf., 1921, XIII+348 s. (İndeks için).

Masol'skiy, Knyaz, V. İ., *Turkestanskiy Kray*. Petersburg 1913. Şu eserin 19. cildi: *Rossiya. Polnoe opisanie naşego oteçestva*. Pod red. V. P. Semenova - Tiyanşanskago. (İndeks için).

Messerschmidt, D. G. (Radloff bunun 1721 ve 1725 yıllarında Sibirya'da yapmış olduğu seyahatlarına ait ve Petersburg akademisinde muhafaza edilen elyazma raporlarından faydalanmıştır).
[93, 94, 127, 131, 138]

Müller, (1735 te Sibirya'da yapmış olduğu gezisine ait notlar). [77]

Oestliche Revue 1883, (Kulca'nın 1883 Ağustosundaki durumu üzerine bu dergide çıkan makale). [413]

Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental* destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et Mir-Ali-Chir-Nevaï, Paris 1870, XIV+562 s. [67]

Pestereff, (Soyon'lar hakkındaki yazısı). [175]

Potanin, G. N., *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii*, 4 cilt, 1881-1883. (73, passim) (şahıs adlarına bk.)

Prinz, (Çuya boyundaki ticaretle ilgili yazısı), 1865,
[239-249, 275, 277, 281]

Radloff, W., *Drevnie aborigeni Sibiri*. Jivopisnaya Rossiya XI, 1884, s. 3-31. [142]

Radloff, W., *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, I. Teil: Die Dialecte des eigentlichen Altai, Petersburg 1866, XXIV+420 s. [56]

Radloff, W., *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme...*, III. Teil: Kirgisische Mundarten, Petersburg 1870, XXVI+776 s. [63 not]

Radloff, W., *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme...*, VI. Teil: Dialect der Tarantschi, Petersburg 1886, III+VI+II+211 s.
[345 not]

Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV, Petersburg 1893-1911. (İndekslerin tertibinde kullanılmıştır).

Resimli Rusya (Jivopisnaya (Rossiya). Mecmua, bk. Radloff, W., *Drevnie aborigeni Sibiri*. [142]

Schiller, Fr., *Die Jungfrau von Orleans*. [57]

Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya. Sibirskoe krayevoe izdatel'stvo, Novosibirsk. I: 1929, II: 1931, III: 1932. (İndekslerin tertibinde kullanılmıştır. Diğer ciltlerini göremedim)

Struwe, (Radloff tarafından bulunan madenlerin kimyevî tahliline ait rapor), Bull AIS, IX, Petersburg 1866. [82]

Sü-chung-kian-lu, (Çin tarihi) [345]

Tangut Nomun, (Tibetçe eser) [196]

Tevrat. [58]

Togan, Zeki Validi, *Umumi Türk tarihine giriş*. İstanbul 1946. [101]

Tomsk gazetesi 1870, bk. Verbitskiy.

Ueber die Acclimatisation des tibetanischen Ochsen. Das Ausland, Nr. 9, 1870. [272]

Vambéry, H., *Dschagataische Sprachstudien*. Leipzig 1867. [470]

Verbitskiy, V., (Altaylılarda şamanlık hakkındaki makalesi). Tomskiya Gubernskiya Vedomosti, 1860, 1870. [19, 20]

Witzen, (Sibirya'da bulunan madenlere ait yazısı). [81, 118]

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*. (Radloff, Viyana nüshasından faydalanmıştır). [67]

Not:

Bu eserin aslı Almanca olup, metni değiştirilmeden iki defa yayınlanmıştır, ancak kapak adlarında biraz fark vardır:

Birinci baskısı:

Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten von Dr. Wilhelm Radloff. Erster Band mit farbigem Titelbilde und 15 Illustrationstafeln, Leipzig, T. O. Weigel, 1884, VI+536 S. ; andrerer Band mit einer Karte und 16 Illustrationstafeln, IV+488 S. 8°.

İkinci baskısı:

Aus Sibirien. Lose Blätter aus meinem Tagebuche, von Dr. Wilhelm Radloff. Erster Band mit farbigem Titelbilde und 15 Illustrationstafeln. Zweite Ausgabe. Leipzig, T. O. Weigel Nachfolger, 1893, VI+536 S. ; anderer Band mit einer Karte und 16 Illustrationstafeln, IV + 488 S. 8°.

Radloff bu eserini Petersburg'da saray nedimesi Fräulein Editha von Rahden'e ithaf etmiştir.

Eserin aslında Radloff'un resmi yoktur. Birinci ciltteki resim Dr. Şükrü Akkaya'nın kolleksiyonundan, ikinci ciltteki A. N. Samoyloviç'in şu makalesinden alınmıştır: *V. V. Radlov kak turkolog* (s portretom). Trudı Troitskosavsko-Kyacht. otdeleniya Priamurskago otdela RGO XV, 1912, SPb 1914, vıp. I, s. 23-33.

Bu eserde adı geçen eski Rus ölçülerinin metre sistemiyle karşılaştırılması

Uzunluk ölçüleri.

1 fuss (Rusça: fut)	= 12 zoll (Rusça: dyuym)	= 120 linie (Rusça: liniya)	= 0,305 metre	
1 faden (Rusça: sajen)	= 7 fuss	= 3 arşin	= 2, 133 metre	
1 arşin	= 16 verşok		= 0,711 metre	
1 verst	= 500 faden		= 1,07 kilometre	

Mesaha ölçüleri.

1 desyatina	= 2400 kare faden		= 1,092 hektar

Ekin ölçüsü.

1 çetvert'	= 8 çetverik	= 64 garnets	= 2,679 hektolitre

Sıvı ölçüleri.

1 boçka (fıçı)	= 40 vedro (kova)	= 400 ştof	= 0,123 hektolitre

Ağırlık ölçüleri.

1 pud	= 40 pfund (Rusça: funt)		= 16,380 kilogram
1 pfund	= 32 lot	= 96 zolotnik	= 409,5 gram

Para.

1 ruble (Rusça: rubl') = 100 kopek.

S i b i r y a' d a n

İkinci cild için

UMUMÎ FİHRİST

		sayfa
	Önsöz. Ahmet Temir	V
VI.	Şamanlık ve bunun kültü	3
VII.	Sibirya'nın eski eserleri	76
	1. Tunç ve bakır devri	87
	2. Güney Altay'da eski demir devri	114
	3. Abakan boyundaki yeni demir devrinden kalma mezarlar	128
VIII.	Çin sınırına ve Batı Moğolistan'a yapılan geziler. Orada Rus'larla Moğol'lar arasındaki alışveriş münasebetleri	157
	1. Çuya bozkırının doğusunda, Çin sınırında bulunduğum zamana ait hatıra defteri (1860)	157
	2. 1861 yılında Soyon'lara yaptığım geziye ait hatıra defteri	175
	3. 1870 yılında Kobdo'ya yaptığım geziye ait hatıra defteri	203
IX.	İli vadisi	301
	1. 1862 yılında yaptığım geziye ait hatıra defterimden özetler	301
	2. İli vadisinde yerleşme	337
	3. Toprak ve Iklim	339
	4. Nehir ve kanallar	340
	5. İli vadisinde yaşıyan halklar	344
X.	Orta Zerafşan vadisi	435
	1. Dağlar ve nehirler	438
	2. Sunî sulama	442
	3. Meskûn yerler	448
	4. Zerafşan vadisini çeviren dağlardaki meskûn yerler	480
	5. Yollar	482
	6. Nüfus	486
	7. İdare	498

sayfa

İndeksler.

I. Coğrafya adları 509
II. Soy, boy, halk, millet, dil, adları 521
III. Madde, nesne adları, terimler a) Karışık 528
b) Hayvan ve nebat . 539
IV. Şahıs adları, Tanrılar ve ruhlar 543
V. Bibliyografya; ikinci ciltte Radloff ve çeviren tarafından zikredilen eserler 548

Bu eserde adı geçen eski Rus ölçülerinin metre sistemiyle karşılaştırılması 551

Doğru yanlış cetveli 554

İkinci ciltteki resimler ve harita

sayfa

Dr. Wilhelm Radloff (1837-1918). İç kapak resmi.

1. Şaman âyinini seyreden Altaylılar. Şaman davulu. Altaylıların kurban yeri 20
2. Abakan boyunda taş mezarlar . . . . . 77— 79
3. Tunç devrinden kalma silâh ve âletler . . . . . 94— 96
4. Tunç heykel (ön ve arka cephesi). Tunç levha, bakır kazan . . . . . 97— 98
5. Eski demir devrinden kalma oyma ve süs eşyaları . 98—104
6. Eski demir devri. Katanda boyundaki mezarlar . . 115—118
7. Katanda boyundaki büyük mezarda bulunan tahta oymalar 119
8. Yeni demir devrine ait mezarlık saha ve mezarlar . . 127
9. Abakan boyundaki Kırgız mezarlarında bulunmuş kül kabı v. b. 129
10. Muhtelif devirden kalma âlet, silâh v. b. lar . . . 134
11. Elbise ve kayış eşya üzerine takılan bakır süsler . . 138
12. Altay'da bulunmuş eski demir devrine ait kemik eşya . 140
13. Soyon dağları 194
14. Çin'li, Dungen ve Tarançi tipleri 360
15. Samarkand kalesi. Samarkand'da Timur'un türbesi . 455
16. Samarkand'da Medrese-i Hanım (yan ve ön cephe) . 460

W. Radloff'un gezdiği yerleri gösterir umumî harita . . .

DOĞRU - YANLIŞ CETVELİ

Sayfa-Satır	*Yanlış*	*Doğru*
43, 16	bastrır	bastırır
47, 3a	tireterek	titreterek
52, 3		(bu satır silinecek)
58, 1a	kendim ve	kendim de
73, 8	açıklamadı	açıklayamadı
77, 2	seviyesi	medenî seviyesi
85, 4a	hatıra	eski hatıra
86, 22	bulunur.	bulunur."
93, 12	ublunan	bulunan
97, 7	tülü	türlü
97, 24	ik	iki
101, 3a	3	1
124, 2	Katan'da	Katanda
135, 10	akılmıştır	yakılmıştır
158, 19	(tabagan)	(tarbagan)
195, 4a	erkn	erken
205, 9a	büyk	büyük
217, 18	yolu	nehri
224, 6a	Kırgız	Kazak
225, 1	kırgız	Kazak
227, 12	Tasagan-	Tsagan-
228, 17	Kırgız	Kazak
229, 4	duğuya	doğuya
230, 25	yapıdan	kapıdan
234, 12a	Dsho-	Djo-
239, 6	populuş	populus
245, 8a	Moğl	Moğol
247, 22	bugü	bugün
249, 3	kenişlettikten	genişlettikten
256, 2a	tücarlar	tüccarlar
258, 3	tücarlar	tüccarlar
259, 4	edilmiş	edilmemiş
289, 11a	bilhasa	bilhassa
289, 8a	Evveâ	Evvelâ
301 den 309 a kadar	Kırgız sözü	Kazak şeklinde düzeltilecek
310, 7	kandırıldığını	kandırıldığımı
311, 7a	daha	artık
312, 5a	Kırgız	Kazak
314, 7	daba bäs	daba, bäs
321, 21	ansak	ancak

Sayfa-Satır	Yanlış	Doğru
322, 6a	sajen	faden
322, 5a	başlanmaktadır	bağlanmaktadır
326, 4	üezrinden	üzerinden
330, 5a	verilliyordu	verilmiyordu
334, 7	puss'luk	pud'luk
335, 17	8-8	6-8
338, 9a	Cham-ing	Cham-bing
338, 8a	Dau'lardan	Daur'lardan
341, 18	membaında	mansabında
343, 18	sahilindekei	sahilindeki
350, 7	tutlmuşlardır	tutulmuşlardır
351, 23	yaklaşmış	yakalanmış
353, 8	anlıyor	alıyor
354, 12a	Kızı	Kazı
355, 9	ar.	ra
370, 13	Çin'lilerin	Çin'lilerinki
370, 18	etmekte	etmekle
371, 23	kısmında	kısmında Korgos ile
371, 7a	olara	olarak
377, 13a	tutlmuşlardır	tutulmuşlardır
397, 12a	içersinide	içerisinde
400, 8a	altlarında	ağaç altlarında
407, 3	etimşler	etmişler
409, 4a	Mançu	Mancu
410, 5a	tolanmışlardır	toplanmışlardır
424, 12	zamnlarda	zamanlarda
427, 11	edlimiş	edilmiş
429, 17	fazile	faizle
442, 9	di).	di),
459, 21	notalarına	notlarına
461, 4	içinde içinde	içinde
466, 11a	berabre	beraber
470, 13	olarak	olarak da
471, 9a	adi	adı
475, 12	söle-	söyle-
475, 27	hayvan pazarı	hayvan pazarı,
477, 2	pfund'u	pud'u
482, 5,26	Cisak	Cizak
483, 15	Zemin	Zamin
483, 16	ger	çer
484, 11a	İsäk	İşäk
485, 6	Araba'-	Arba'-
492, 22	dinî	dini
499, 11	Bn	Bu
501, 15	imazlanan	imzalanan
505, 17	limle	limler
507, 3	ayılmaya	ayrılmaya
516, 6	Mecklenburg	Mecklenburg 83

İNGİLİZ KLASİKLERİNDEN BAZILARI:

			Fiati
Adam Smith	Milletlerin Zenginliği I	*Haldun Derin*	260
Adam Smith	Milletlerin Zenginliği II	*Haldun Derin*	275
Walter Scott	Ivanhoe I	*Avni Givda*	250
Walter Scott	Ivanhoe II	*Avni Givda*	240
Thackeray	Henry Esmond I	*Kâmran Şerif Saru*	260
Thackeray	Henry Esmond II	*Kâmran Şerif Saru*	240
J. Austen	Gurur ve Aşk I	*Bedia Özoran*	220
J. Austen	Gurur ve Aşk II	*Bedia Özoran*	230
J Galsworthy	Forsyte Ailesinin Destanı I	*Sabiha Özsoy*	400
R. Southey	Nelson'un Hayatı	*Nesrin Ağış*	290
Thomas Paine	İnsan Hakları	*M. O. Dostel*	360

Maarif Vekâleti Yayınevleriyle bütün kitapçılarda satılmaktadır.

№ 1855

F. 340 kuruş